

R. KLYÇEW, N. LATIPOW,
N. GURBANBERDIÝEW

EDEBIÝAT

8-nji synp üçin okuw kitaby – HRESTOMATIÝA

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan tassyklandy*

Bäşinji nesir

DAŞKENT
«O'ZBEKİSTON» NEŞİRÝAT-ÇAPHANA DÖREDIJILIK ÖÝİ
2019

UO·K 821.512.164(075)

KBK 83.3(5 Tür)ya72

G 86

S y n ýa z a n :

Kümüş Razzakowa – Dörtköl etrabynyň 10-njy mekdebiniň Türkmen dili we edebiýaty mugallymy.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-553-1

© «O·ZBEKİSTON» NÇDÖ,
2010, 2014, 2019

GİRİŞ

Çeper edebiyat söz sungatydyr. Çerep edebiyat diliň, çeper sözleýiň netijesinde emele gelýär.

Çeper edebiyat durmuş bilen özara baglanyşynda bolýar. Çeper edebiýatyň esasy materialy adam, ol adam durmuşyny öwredýär. Obrazlary, olar hakda edilýän gürrüňleri eserden aýyrsaňyz, eserde aýdyljak bolunýan pikirden hiç zat galmaýandygyny, asla eseriň özüniň ýokdugyna akyň ýetirersiňiz. Haýsy eseri okap, ondaky obrazlary, ol obrazlar hakdaky gürrüňleri aýyrsaňyz-da, hut şu ýagdaýý görersiňiz. Hatda goşgularda hem şunuň ýaly bolýandygyna göz ýetirersiňiz.

Diýmek, çeper eserlerde ýazyjylar adam we ol hakdaky gürrüňleriň üsti bilen özleriniň durmuş, ýaşaýyş, göreş... baradaky pikirlerini beýan edýärler. Şol obrazlar, olaryň häsiyetleri, edýän işleri, pikirleri... bize nämeleri ulanmalydygyny, haýsy zatlary ýazgarmalydygyny, nämeler üçin göremelidigini öwredýär. Durmuşda neneňsi garşylyklaryň, göreşleriň bolýandygyny, olardan nähili edip baş çykarmalydygyny, nämeleri sapak edinmelidigini aýdýar. Haýsy häsiyetleri, endikleri nusga edinmelidigini, nähili gylyklary, etmişleri, nogsanlary... ýigrenmelidigini we olaryň garşysyna nähili göremelidigini salgy berýär. Neneňsi zatlar bilen ylalaşmaly däldigini we onuň sebäplerini düşündiryär.şň

Çeper eserlerdäki obrazlar, olaryň başdan geçirýän göreş wakalaryny beýan etmek bilen ýazyjy biziň bilmeýän ýa-da çala bilyän zatlarymyz baradaky düşünämizi baýlaşdyryär. Mysal üçin, Magtymgulyň eserlerini okamak bilen XVIII asyr türkmen durmuşynyň köp taraplary bilen tanyşyarys. Sebäbi Magtymguly öz ýaşan döwrüniň adamlary, durmuşy hakda gürrüň edýär. Edil şunuň bilen bir wagtda-da, ondan adamkärçilige bezeg berýän şol döwür bilen bagly oňat gylyk-häsiyetleri (dostluk, watansöýüjilik, batyrlyk, mertlik) öwrenýäris.

Şeylelikde, çeper edebiyat adam we onuň durmuşyny görkezmek bilen şolaryň esasynda bize edep-terbiye berýär. Bilmeýän zatlarymyzy öwredýär. Çeper eserde adam we onuň durmuşy

näçe doğruçyl, hakykata ýakyn bolsa, onuň adam aňyna edýän täsiri-de, täsirli bolýar.

Durmuş dogruçyl suratlandyrmak diýmek näme? Durmuşda görýän, eşidýän zatlaryny şol durşuna, üýtgetmän kagyza «geçirseň» çeper eser bolarmyka? Ýok. Siz diňe bir günde başdan geçirilenleriňizi kagyza geçirip, okap görün! Ol, asla, çeper esere-de meňzemez. Ýa-da haýsydyr bir temany alyň-da durmuş faktlaryna daýanmazdan, ony dogry açyp görkezýän durmuş materiallaryny göz öňünde tutmazdan bir goşgy ýazjak boluň. Ýene-de bolmaz.

Sebäbi ýazyjy eserde orta atýan meselesini, şol mesele boýunça öňe sürüyän pikirlerini hem durmuşdan alýar. Soňra ýene durmuş has čuňňur öwrenip, ondan tema degişli wakalary degşirip, şolaryň haýsylary has häsiýetli, has degerli suratda meseläni dogry çözümgäe material berýän bolsa, şolary seçip alýar. Diýmek, ýazyjy obrazlary, olaryň hereket edýän wakalaryny pikirleri dogry, täsirli açýan hadysalary tipleşdirýär, umumylaşdyryrár.

Edebi eserlerdäki temany, şol tema boýunça öňe sürüljek pikirleri (ideýany) çeper, täsirli edip okyja ýetirmegiň köp materialyny durmuş berýär. Ýazyjy obraz döredende, durmuşa ýüzlenýär. Hatda hyýaly eserleri döredende-de, ýazyjy durmuşdan ugur alýar. Ýazyjy özüniň hiç wagt görmedik, eşitmedik, bilmedik zady barada çeper eser döredip bilmez. Şonuň üçin-de, ol dünyäde ýok zadyň obrazyny döredende-de, özüniň durmuşda görýän, eşidýän... zatlaryndan ugur alýar. Mysal üçin, asla, ýok zadyň – döwüň, periniň, kosmosda ýasaýjylaryň... obrazyny döredende-de, olary belli derejede ýerdäki bar zatlara meňzedip şekillendirýär.

Şeylelikde, çeper eserleriň esasy durmuşdyr. Edebi eser durmuşy näçe doğruçyl görkezýän bolsa, ol şonça-da halky eserdir.

1. Çeper eser bilen durmuş nähili arabaglanyşykdä bolýar?
2. Durmuş dogruçyl suratlandyrmak diýmek näme? Durmuşy bilmän, öwrenmän çeper eser döredip bolarmy?
3. Çeper edebiýat bize näme öwredýär?

GADYMY WE ORTA ASYRLAR EDEBIÝATY

Türkmen edebiýatynyň taryhy-da türkmen halkynyň emele geliş taryhy bilen baglanyşykly. Ol özünüň ilkinji sahypalaryny örän gadymy döwürlerden alyp gaýdýar.

Halk gadymy döwürlerde-de gyzykly eserler döredipdir. Ol eserleri hem öz gahrymanlaryna bagyşlapdyr. Şeýle eserleriň biri-de Oguz han hakdaky rowaýatlardyr. Dogry, ol rowaýatlar tapgyry soňra yslam dininiň ýaýramagy bilen käbir özgerişliklere sezewar edilipdir. Oguz han hakda aýdylýan halk rowaýatlarynyň yzky nusgalary dünýäniň, günüň, aýyň, ýyldyzlaryň, umuman, Gün sistemasyň gelip çykyşy hakdaky mifler bilen baglanyşyklydyr. Bu bolsa şol rowaýatlaryň örän gadymy döwürlere degişlidigi barada belli bir netijä gelmäge mümkünçilik berýär. Şol mifleriň gahrymançylykly eposlar bilen baglanyşdyrylmagyny has soňky döwürlerde görmek bolýar.

Gadymy döwrüň halk döredijilik eserlerini we ýazuw ýadygärliliklerini haýsy hem bolsa belli bir halka degişli diýip tassyklamak örän kyn. Sebäbi halk döredijiliginde şol bir zat barada ýuze çykan eser başgarak görünüşde ikinji bir halkyň arasynda hem döräp biler. Edebi ýadygärlilikleriň bir halkdan ikinji bir halka geçmeginiň örän çylşyrymly we köp dürlü ýollarynyň bardygy üçin gadymy edebi ýadygärlilikler, halk döredijiligi eserleri bir topar halklaryň arasynda umumydyr. Mysal üçin, VI-VIII asyrlara (551-744) degişli bolan Orhon ýazgylary (gadymy türki ýazgy ýadygärlilikleri) şol döwürde ýaşan türki taýpalara degişlidir. Şuňuň bilen bir wagtda türkmen diliniň aýry-aýry dialektlerinde bu ýazgylara dahilly bolan käbir genetiki arabaglanyşyklaryň bardygyny inkär etmek bolmaz. Ikinjiden bolsa, şol ýazgylar ýazylan döwürde türkmen halkyny emele getirmekde aktiw gatnaşan taýpalaryň öz dilleriniň edebi döredijiliginin bolandygyny bellemek gerek. Şol ýyllarda, aýratyn hem Kültegin baradaky ýazgylarda eýyäm türki taýpalaryň arasynda belli bir tertibe giren epik eserleriň, epik ideýalaryň bolandygyny tassyklaýan käbir mysallary tapmak mümkün. Ýazgylaryň käbir setirlerinde

parallel jümlelere, antitezalara, deňeşdirmeleriň, meňzettmeleriň, epitetleriň giňden ulanylýandygyna duşmak bolýar. Ýokary ah-lak, halkyň birligi, öz halkyňa jan-teniň bilen wepaly bolmak, onuň azatlygyny goramak, harby tejribelilik ýaly meseleler şol ýazgylaryň bütin ruhuna siňdirilipdir.

Sol ýazgylaryň käbir setirlerinde ýonekeý gepleşik dilinden tapawutly bolan, belli bir tertibe salnan, beýanetmeleriň aýratyn bir formasyna girizilen pikirleriň bardygyny hem görmek bolýar.

Orhon ýazgylary, birinjiden, türki taýpalarynyň, şol san-da hem türkmen halkynyň emele gelmeginde belli rol oýnan taýpalaryň arasynda has önräkden bări, tertipleşen edebi däpleriň bolandygyny tassyklaýar. Ikinjiden hem hut şu hili ideýalary ündän eserler («Oguznama», «Gorkut ata») türkmen edebiýatynyň asyrlar dowamyndaky taryhyň sahypasyndan düşmän gelipdir.

Orta Aziýada IX-X asyrlarda birnäçe alymlaryň, şahyrlaryň ýaşandygy hakda maglumatlar bar. Dünýä belli akyldarlary: Abu Nasr Muhammet al-Faraby (870–950), Abu Sagyt Abulhaýyr (967–1049), Abu Reýhan Biruny (973–1048), Abu Aly ibn Sina – Awisenna (980–1037), Muhammet ibn Musa al-Horezmi (783–850) we başgalaryň matematika, astronomiya, taryh we geografiýa boýunça ençeme işler edendigi bellidir.

Orta Aziýada Ýusup Balasagunly, Mahmyt Kaşgarly, Hoja Ahmet Ýasawy, Ýunus Emre, Abu Abdyrahman – Hazyny, Abu Sahyt as-Samzany, Abdylla Muizzi, Aly Enweri, Omar Haýýam, Seýit Nesimi, Baýram han, Berhurdar Türkmen, Alyşır Nowaýy, Abdyrahman Jamy, Muhammet Fizuly, Garajaoglan ýaly beýik şahyrlar edebiýatyň ösüşine uly goşant goşupdyrlar.

Meşhur Gündogary öwreniji alym Ý.E. Bertels özünüň «Türkmen halkynyň gahrymançlykly geçmişiniň çeper edebiýatda görkezilişi» diýen belli işinde şeýle diýýär: «Türkmen halkynyň geçmiş täleýi onuň taryhynda juda çylşyrymlaşdyrypdyr. Bu taryh beýleki bir topar halklaryň taryhy bilen-de eriş-argaq bolup, sepleşip gidýär. Türkmen halky Horezm, Mawerannahr, Gürgen, Horasan, Azerbayjan hem Kiçi Aziýa ýaly bir topar ýurtlaryň durmuşynda uly rol oýnapdyr.

ORHON, YENISEÝ YAZUW YADYGÄRLIKLERİ

Türki taýpalaryň merkezi Aziýadan günbatara süýşmekleri IV asyrdan başlap has güýçlenýär. Hytaý çeşmelerinde «Žužanlar» diýlip atlandyrylan bu göçme taýpalar mal bakar ýaly täze ýaýlalary gözläp, Amyderýanyň kenarlaryna golay barypdyrilar. «Žužan» döwletiniň jümmüşinden türki taýpalaryň birleşiginiň – birliginiň geljekki özeni ösüp ýetişipdir. Ondan hem soňra meşhur Türk Kaganaty döräpdir.

Kaganatda sogdy we horezm ýazgylary, Hindistanda ýuze çykan «karoşthi» ýazgysy bilen bäsleşip bilýän runik elipbiýiniň (daş ýazgynyň) döremegini, onuň medeni durmuşyndaky uly üstünlik hasaplama bolar. Orta Aziýanyň türkleri runik ýazgydan daşary gadymy uýgur ýazgysyny-da ulanypdyrilar. Bu ýazgy ýadygärlilikleriniň köp bölegi hem dürli görnüşdäki budda we maniheý tekstleriniň terjimesi bolupdyr.

Gaýalaryň, daşlaryň (şeýle hem mazarlaryň üstündäki ýadygärlilikleriň), gap-çanaklaryň, ağaç taýajyklaryň we şulara meňzeşleriň ýüzüne ýazylan ýazgylar türki diliň iň gadymy ýadygärlilikleri bolup, biziň günlerimize gelip ýetipdirler. Bu ýadygärlilikleriň uly bölegi Sibirdäki Yeniseý derýasynyň boýundan taplylpdyr. Şolardan XIX asyryň ahyrynda rus alymy N.M. Ýadrinsewiň tapan meşhur Orhon runik ýazgylary taryhy taýdan, häzirki wagtda aýdyňlaşdyrylyşna görä, edebi taýdan hem iň möhüm ýadygärlilik hasapanylýar.

Orhon ýazgylary harby serkerde Külteginiň mazarynyň üstünde goýlan daş ýadygärlige oýlup ýazylypdyr. Hatyň tekstinden mälim bolşuna görä, bu ýadygärligi hytaý senetkärleri ýasapdylar.

Gadymy türki taýpalarynyň taryhyny dikeltmekde gadymy türki ýazgy ýadygärlilikleriniň ähmiýeti uly. Şol ýadygärliklerdäki tekstleriň mazmuny Türk Kaganatyň (551–744-nji ýyllar) taryhyň ýetmeyän köp sahypalaryny täzeden dikeltmäge mümkünçilik beripdir.

Emma şuňa garamazdan, gadymy türki tekstleriň (Orhon, Yeniseý diýlip atlandyrylyan tekstleriň) aýratyn hem türki dilde gepleýän halklaryň edebiýaty üçin ägirt uly ähmiýeti bar.

Gadymy türki ýadygärlikleriniň arasynda mazmuny boýunça bir-birine ýakyn bolan iki ýadygärligiň tekstiniň – Külteginin we Bilge kaganyň ýadygärliginiň tekstiniň uly ähmiýeti bar.

Külteginin mazaryndaky ýadygärligiň tekstinde onuň özuniň we Bilge kaganyň adyndan söz sözlenýär. Bilge kagan – Külteginin uly dogany, ol 684-nji ýylda doglupdyr. 716-njy ýylda kaganat tagtyna çykan bu hanyň adynyň Mogilýan bolanlygyny biz hytaý çeşmelerinden bilýaris. Hytaý çeşmeleri Mogilýanyň we Külteginin daýysynyň adyny Mozjo diýip tutýarlar. Bu ýadygärlikde bolsa olaryň daýysyna Mozjo Kapagan kagan diýen at berlipdir. Külteginin mazaryndaky ýazgylı daşyň uzynlygy 3m.15 sm, ini 1m. 24 sm bolup, galyňlygy 41sm-dir. Ýadygärligiň yüzünde onuň haçan ýasalyp gutaranlygynyň senesini görkezýän hytaý ýazgylary bar: 1-nji awgust, 732-nji ýyl.

Kültegin 731-nji ýylda ölüpdir. Özüne Bilge kagan, ýagny parasatly han adyny goýan han Mogilýan Külteginin mazarynyň üstünde ýadygärlilik galdyrypdyr. Şonuň bilen doganynyň ýadygärligini ebedileşdirmek we ol ýadygärlikde, esasan, öz hal-kynyň taryhy, öz ata-babalary we öz eden işleri hakda gürrün bermegi maksat edinipdir. Şundan iki ýyl geçenden soň, 734-nji ýylda, han Mogilýany ýakyn adamlary awy berip öldürildirler.

Koşo-Saýdamda (Mongoliýanyň demircazygynda) jaýlanan bu hanyň mazarynyň üstünde ikinji ýadygärlilik emele gelipdir. Ol ýadygärlikdäki çeper, joşgunly äheňde bolan ýazgylar hem «öleniň we onuň ata-babalarynyň işleri» hakda gürrün berýärler.

Külteginin ýadygärligindäki ýazgylar däbe görä, iki bölege bölünýär. Kiçi ýazgy. Bu «Tangry teg tangryda bolmuş türk Bilge kagan bu ül-ke olurdym sabimin tukati eşidil...». («Men asmana meňzeş we asman-dan doglan parasatly türk kagany, häzir (patyşalyk tagtynda) oturdym. Şonuň üçin meniň sözümi ahyryna çenli diňläň...») diýen sözler bilen başlanýar.

Şundan soňra hem Mogilýan özüne tabyn eden «toguz-oguzu» taýpalalarynyň beglerine ýüzlenýär we häkimiýet başyna geçen wagtyndaky ýagdaýlar hakda gürrün berýär.

Külteginin ýadygärligindäki uly ýazgynyň mazmuny (Bilge kaganyň ýadygärligindäki bilen des-deň) taryhy ähmiýete

ýugrulypdyr. Onda 551–572-nji ýyllarda hökümdarlyk eden han Bumynyň (Muhanyň) tagta çykan wagtyndan başlap, Türki Kaganatynyň taryhy hakda gürrüň berilýär.

Runik ýazgylaryň tekstlerinde ol hakda şeýle diýilýär: «Ýokarda gök asman, aşakda gara ýer emele gelende, adamzat ogullary döräpdir. Adamzat ogullarynyň üstünden hem meniň ata-babalarym Bumyn kagan, Istemi kagan ýokary göterilipdir». Ol häkimiýeti ele alyp, türki «ili» (ýagny taýpa birligini) saklapdyr we olary pugtalandyrypdyr. «Dört künjüň» (ýagny jahanyň dört tarapynyň) halklary onuň üstüne hüjüm etmäge synanyşypdyrlar – olar onuň duşmanlary bolupdyr. Emma ol goşuny bilen duşmanlaryň garşysyna söweşipdir, olary boýun egdiripdir we köşeşdiripdir, başlaryny aşak salmaga we dyzlaryny epmäge mejbur edipdir.

Ol öz halkyny öne – Kadırkan gara kümüşligine, yza – Demir derwezä çenli bolan aralyga ýerleşdiripdir. Türki halk şu giňişlikde erkin we uzak wagtlap ýaşapdyr. Bular şeýle parasatly we edermen hanlar bolupdyrlar, oýlanyp görün, olaryň buýrukrary hem parasatly bolupdyr..., haçan-da han «uçup gidende» (ýagny olende), onuň ölümüne gynanç bildirmek we aglamak üçin köp halk – sähraly bekliler, tabgaçlar, tibetliler, oguz-tatarlar, awarylар, gyrgyzlar, üç kurykanlar, hytáylilar, tatabeýliler gelipdir, köp halklar matam tutupdyrlar, bu baryp ýatan şöhrata mynasyp han bolupdyr...».

Bu gadymy türki gahrymançylykly poemalarda iň irki türki epiki dessanlar şöhlelenipdir. Soňky döwürlerde ýazylyp, biziň günlerimize gelip ýeten halk dessanlarynda-rowaýatlarynda hem olaryň yzlaryny görmek bolýar. Türkmen halkynyň bay halk döredijiliği ýadygärliginde hem gadymy türki gahrymançylykly poemalaryň çeper däpleriniň yzlary bar.

Türkmen klassyk şahyrlarynyň arasynda ylym, taryh, dil, edebiýat barada iň batyrgaý pikirleri ýöredenleriň biri hem XVIII asyr türkmen şahyry Şeýdaýydyr. Ol gadymy oguz ata-babalarymyz, olaryň dili, elipbiýi, taryhy, gelip çykyşlary barada gymmatly maglumatlary berýär.

Oguz ili altmyş lakam, agzy bir,
Bir ölçegde, inçe-ýogyn sözi bir.

Şahyryň bu setirlerde oguz iliniň agzynyň, ýagny diliniň bir bolanlygy, türkmeniň ähli tire-taýpasynda sözlerdäki sesleriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygynyň meňzeş bolanlygy barada aýdylýar. Şeýdaýynyň «Gözel ýigrimi baş», «Saýran tillerim» ýaly goşgularynda ýedi sany çekimli sesi, on sekiz sany çekimsizи bolan gadymy oguz-türkmen elipbiýiniň dilimizde gözellik döretmäge peýdaly taraplary aç-açan aýdylýar.

Edebiýat baradaky pikirler rus, nemes, fransuz, hytáy alymlarynyň işlerinde hem giňden orun tapypdyr.

1. Bu ýazgylar haýsy halkyň taryhyna degişli ýazuw ýadygärligi hasaplanýar?
2. Orhon, Yeniseý ýadygärligindäki ýazgylar nämeleriň ýüzlerine ýazylypdyr?
3. Külteginiň mazarynda ýazylan kiçi we uly ýazgylary okaň we onuň mazmunyny özleşdiriň.
4. Türki halkyň geçmiş taryhyny öwrenmekde bu ýazuw ýadygärliginiň nähili ähmiyeti bar?

IBN SINA (980–1037)

Meşhur tebip – Lukman Hekim ady bilen tanalýan alym Abu Aly Hüseýin ibn Abdylla ibn Sina (16.08.980–18.06.1037) dünýä belli beýik alym.

Ibn Sina 980-nji ýylyň 16-njy awgustyn-da Buhara welaýatyň Wobkent etrabynda yerleşen Afşana obasynda eneden bolýar.

Ibn Sina başlangyç bilimi Buharada alýar. Ol örän zehinli bolupdyr. Ibn Sina ýaşlykdan kitap okamaga, bilim almaga ürç edýär. Ol on ýaşyndaka Gurhany başdan-aýak ýatdan bilipdir. 16–17 ýaşlarynda Buharada we Horezmde meşhur tebip hökmünde tanalyp başlapdyr.

999-njy ýylda Buhara Garahanylар tarapyndan basylyp alnan-
dan soň, 1000-nji ýylda Ibn Sina uly medeniýet merkezlerinden
biri – Horezmiň paýtagty Gürgenje (házırkı Köneürgenje) barýar.
Ol ýerde Horezm şasy Aly ibn Mamunyň köşgündäki uly alymlary
birleşdirýän akademiyä kabul edilýär. Köp alymlar bilen
ýakyndan tanyşýar. 1017-nji ýylda Gürgençden Eýrana gidýär.
Ömrüniň ahyrky ýyllaryny Yspyhanda geçirýär.

Ibn Sina öz döwrüniň uly medeniýet merkezlerinde – Buha-
rada, Horezmde, Ürgençde, Yspyhanda belli köşk alymlary bilen
işläpdir. Ol 280-den gowrak ylmy iş ýazypdyr. Şolardan 40-dan
gowragy medisina, 30-a golaýy tebigy ylymlara, 3-si saza, 185-
i pelsepä, psihologiya, teologiya, sosial-syýasy meselelere we
şuňa meňzeşlere degişlidir. Emma şondan onuň diňe 160 eseri
biziň döwrümize gelip ýetipdir. Abu Nasyr Faraby orta asyrda
pelsepe we tebigat boýunça ylmy pikirleriň öndebarýy ugrunyň
başlangyjyny goýan bolsa, Ibn Sina şol pikirleriň kämilleşisini
genial suratda amala aşyrdy. Onuň pelsepesi öz döwrüniň
ylmynyň gazananlaryny sintezirläp, orta asyr döwri üçin filo-
sofik pikirleri ösdürmegiň hakyky nusgasy boldy. Gündogar-
da oňa «şeyh-ur-rais» (alymlaryň ussady), Günbatarda bolsa,
«filosoflaryň knýazy» diýlip atlandyrylmagy tötänden däldir. Ol
hakda diňe Gündogaryň Nyzamy, Jamy, Hakany, Fizuly, Fir-
döwsi, Omar Haýýam, Nowaýy, Ahundow ýaly ajaýyp alymlary
däl, eýsem Günbataryň birentek beýik alymlarydyr suratkeşleri
hem haýran galmak bilen ýazýarlar. Mysal üçin, Dante özünüň
«Hudawy kömediyasynda» Ptolemy, Ýewklid, Gippokrat, Galen
dagylar bilen bir hatarda onuň hem adyny tutýar. Alymyň ylmy
we pelsepewi dünýägarasy Samaniler imperiýasynyň paýtagty
bolan Buharada emele gelýär. Buhara şol wagtlarda Samarkant,
Mary, Daškent, Hyrat, Gürgenç ýaly şäherler bilen bir hatar-
da musliman Gündogarynyň diňe bir iň uly ykdysady merkezi
bolman, eýsem ruhy, ylmy taýdan-da uly merkez bolupdyr. Bu-
harada Biruny, Firdöwsi, Rudaky, Dakyky, Balhy we başga-da
uly şahyrlar, alymlar, tebipler, filosoflar, sazandalar ýaşapdyrlar.
Halkara söwdasy Buharany dünýäniň köp döwletleri (Hindis-
tan, Hytaý, Wizantiýa, Kiýew Rusy, Eýran, Mongoliýa, Yrak,

Siriýa, Kiçi Aziýa) bilen baglanyşdyrypdyr. Samaniler häkimlik süren döwürde daşardan hiç hili çozuşlar bolmandyr. Jemgyyet birneme parahat durmuşda ýaşapdyr. Munuň bolsa Orta Aziýa halklarynyň ylmynyň we medeniýetiniň gülläp ösmegine kömek edendigi tebigy zatdyr.

Bu alym diňe bir pelsepe, sosiologik düşündirişleri, logika boýunça döreden işleri bilen bütin dünýä belli bolman, eýsem tebigy-ylmý işleri bilen-de uly şöhrat gazandy. Ibn Sinanyň medisina degişli işleriniň arasynda «Kitab al-kanun fit-tibb» («Tebipçiliğiň kanunlary»), «Kitab un-nabz» («Damar görüş hakynda kitap»), «Kitab aş-şifa» («Şypa beriji kitap»), «Fuj ul-tibbiýä joria fi majlisih» («Tebipçilik hakynda parasatly sözler»), «Fil-hinduba» («Syçratgy ösümligi hakynda») we şuna meňzeş eserleri mälimdir. Şolardan iň meşhury «Tebipçiliğiň kanunlary» diýen kitabı bolup, ony Ibn Sina XI asyryň 20-nji ýyllarynda yazýar. Ol kitap baş asyryň dowamynnda lukmanlar üçin örän möhüm gollanma bolýar. Ony XII asyrda G. Kremonskiy latynça terjime edýär we ilkinji gezek 1473-nji ýylда Milanda çap edilip çykarylýar. Soňra ol ýene 30 gezek çap edilýär. Kitabyň arapça originaly halk arasynda golýazma görnüşde giňden ýaýraýar we 1593-nji ýylда Rimde çap edilýär. Ibn Sina «Tebipçiliğiň kanunlarynda» medisina ylmynyň ylmy teoriýasyny (anatomiyany, fiziologiyany, hirurgiyany, diagnostikany) beýan etmek bilen bir hatarda, agyr we hroniki keselleri bejeriş usullaryny, derman maddalary, antidotlary, profilaktik çäreleri hem düşündiryär. Ibn Sina dürlü keselleriň sebäplerini öwrenmekde organizme daşky sredanyň täsirlerine uly üns berýär. Ibn Sina ylmy medisinany ösdürmek bilen astrolog alymlaryň ýyldyz toplumlary adam ykbalyna, keseliň geçişine we gutulyşyna täsir edýär diýen dini düşünjelerini paş edýär. Ibn Sina Yewropada – Awisenna, türkmen halkynyň arasynda «Lukman Hekim» ady bilen tanalýar.

Ibn Sinanyň ýaşlar üçin nusga bolarlyk, görelde alarlyk ömür – ýaşaýyş ýoly bar.

Halk köpcülügi Ibn Sina barada enceme rowaýatlar döredipdir.

Ibn Sinanyň – Lukman Hekimiň nesihatlaryndan, rowaýatlaryndan parçalar:

1. Eger süýde gant atyp içseňiz, ýüzüňiziň reňki täzelener. Ol aýratynam, zenan maşgalalara gowy täsir edýär.
2. Üsgülewükililere geçi süýduni içmeklik örän ýakymlydyr.
3. Ýumurtganyň sarysyny bala garyp, ýüzüňize çalsaňyz, ýüzüňiziň düwürtiklerinden nam-nyşan galmaž.
4. Nahardan doýan çagany şobada uklatmazlyga çalşyň.
5. Garaly şepbigini sirke bilen garsaňyz, oňa azajyk bal ýa-da gant goşsaňyz, ol gjijilewükli kesellere em bolar.
6. Unaşa ajy burç atyp içseňiz, gowy derlärsiňiz hem-de sowuklamaňzdan açylarsyňyz.
7. Towşanyň beýnisini çaganyň alkymyna, äňine çalsaaň, dişiniň çalt ösmegine oňaýly täsir edýär.
8. Diňe öz peýdasyny bilip, görme-görşe gelen dostuňdan gaçgyl.
9. Ynsandaky iň ýagşy gylyk adamlaryň gaýgy-hasratyna şärik bolmakdyr.

Terjime eden Arazbay Öräýew

SÜÝT BERIBERIŇ

Ibn Sina adamyň keselini onuň damarynyň urşy bilen aňmak bolýar diýen netijä gelipdir we syrkawlara seredende olaryň ýagdaýyny damarlarynyň urşy bilen bilýär eken. Ibn Sinanyň şeýle tebipçilik täriniň bardygyny onuň duşmanlary şaha ýetiripdirler. Olar: «Ibn Sina damar görjek bahanasy bilen aýal-gyzlaryň elinden tutýar» diýip, oňa ýaramaz töhmet atypdyrlar. Sha bu ýagdaýy anyklamak maksady bilen Ibn Sinany synap görmekçi bolupdyr. Ibn Sina, hakykatdan-da, damary diňlemek arkaly syrkawyň keselini bilmek bolýar diýen pikiriň üstünde berk durupdyr. Ol hatda syrkawyň eline daňlan ýüpi tutup görüp hem onuň damar uruş derejesini we ýagdaýyny bilip boljakdygyny aýdypdyr. Alymyň aýdanlaryny barlap görmek üçin sha ony bir tutynyň ýanyna getiripdir. Bir ujy tutynyň aňyrsyndaky syrkawyň eline berkidilen sapagy berip: «Şu syrkawyň ýagdaýy nähili, şony bil» diýipdir.

Ibn Sina muňa örän geňirgenip: «Bu syrkaw baş sany çaga pişik dogrupdyr. Muňa diňe süýt beriberiň» diýipdir.

Şa tutyny syryp goýberipdir welin, onuň aňyrsynda ýaňy bolan çagalaryny emdirip ýatan äpet pişik bar eken.

ÜC AÝ GIJÄ GALYPsyÑYZ

Ibn Sina obada ýaşap, tebipçilik eder eken. Günlerde bir gün şol obaly bir ýigit bilen bir gyz durmuş gurupdyrlar. Olar bir-birege wepaly, agzybir, eşretli durmuşda ýaşapdyrlar. Aradan dokuz aý, dokuz gün geçdi diýlende olaryň perzende ýüzleri düşüpdir. Biraz wagtdan soň olar biri-birine maslahat salypdyrlar.

– Çagamyza nähili terbiye bererkäk? Ony ulalanda il-ýurda peýdaly, hakyky adam bolar ýaly edip terbiyeläliň – diýip, äri aýalyna aýdypdyr.

Aýaly:

– Rast aýdýaň. Menem şony pikir edip ýördüm. Gowusy, Ibn Sinadan sorap göräýeli-le! – diýipdir.

Aýalynyň bu sözünü äri makul biliplidir. Är-aýal çagalaryny gösterip, Abu Aly Ibn Sinanyň gaşynda peýda bolupdyrlar. Ibn Sina är-aýaly güler yüz bilen garşy alypdyr. Soňra olaryň näme iş bilen gelendiklerini sorapdyr.

– Çagamazy terbiyelemek hakda bize maslahat beräýseňiz diýip geldik. Uly adam bolansoň, il-ýurda peýdasy degýän adam bolsun-da – diýip, äri aýdypdyr.

– Haçan dünýä indi – diýip, Ibn Sina sorapdyr.

– Şu gün üç aý boldy – diýip, ärinin ýerine aýaly jogap beripdir.

– Eý-ý, ezizlerim, çaga üç aý mundan öň doguldy diýseňizläň, gjäjä galypsyñyz. Çaga dünýä inen gününden ony terbiyelemek barada alada edip başlamaly. «Aýaly başdan, çagany ýasdandan» diýip, könelerimiz ýöne ýere aýtmandyrlar ahyry – diýip, Ibn Sina aýdypdyr.

1. Ibn Sina kim bolupdyr, ol haýsy asyrda ýaşapdyr?
2. Ol çagany terbiyelemek hakynda näme diýipdir?
3. Ibn Sinanyň kitaplaryny okaň, rowaýatlaryň manysyny düşündiriň.

KEÝ KOWUS

«KOWUSNAMA»

Gündogaryň belli akyldary Keý Kowus Jürjen şäherinde 1021–1022-nji ýyllarda eneden bolup, 1098-nji ýylда aradan çykypdyr. Ol Jürjen şäheriniň häkimi Kowsuň agtygy, atasynyň hatyrasyna kitabyны «Kowusnama» diýip atlandyran bolmagy hem mümkün. Keý Kowus bu kitabynyň üstünde uzak ýyllar zähmet çekip, almyş ýasdan geçenden soň ýazyp (1082) gutarypdyr.

Keý Kowus köp wakalary başdan geçiren, beg güne-de, garyp güne-de belet adam bolupdyr. Ol dini taglymatlardan-da, dünýewi ylymdan-da ýeterlik sowady alypdyr. Gündogar halklarynyň edebi miraslary bilen ýakyndan tanyş bolan Keý Kowus goňşy halklaryň dilini, däp-dessurlaryny, halk eserlerini oňat bilipdir we ony kitabynda peýdalanypdyr.

Keý Kowsuň «Kowusnama» eseri baydurmuş tejribesiniň, ýiti synçylygyň, ýokary sowatlylygyň miwesidir.

«Kowusnamanyň» sargylary dürli-dürlüdir. Onda belli bir ýasdaky adamlar, belli bir käriň eyeleri ýa-da belli bir mesele göz öňüne tutulmaýar. Eserde çagalaryň-da, ýaslaryň-da, uly adamlaryň-da öz paýy bar. Durmuşda, jemgyyetde özünü alyp barmagyň tertip-düzgüni, adamlar üçin peýdaly öwüt-ündewler berlen.

Şonuň üçin «Kowusnama» ynsan ömrüniň hemrasy bolup, hemiše elýeterde durmaly kitaplaryň biridir.

Keý Kowsuň «Kowusnama» kitaby durmuşyň dürli ugurlaryndan söhbet açýar. Mähriban ata pentleri we ogluň ony berjaý etmekligi gozgalýan ähli meseleleriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Olaryň kâbiri zamananyň özgermesi bilen öz güýjuni gaçyrypdyr.

Kâbir ýitip giden däp-dessurlar, tertip-düzgünler hakdaky söhbetler biz üçin taryhy-edebi ýadygärlilikler hökmünde gymmatly. Emma tutuşlygyna «Kowusnama» biziň şu günlerki ýa-

larymyz, ýasaýşymyz üçin diýseň gerekli, pedagogik, öwüt-ne-sihat kitabydyr. Kitap 44 fasyldan (bölmenden) durýar. Fasyllar bir-biriniň logiki dowamy bolup, bitewi bir didaktiki mazmuny kemala getirýär. Ol mazmun – hakyky manysynda döwrebäp adam bolup, jemgyýete hyzmat etmekden ybarat.

BEDEW EDINMEK HAKYNDÀ

Oglum, at almakçy bolsaň, aldanmaz ýaly, juda seresap bolgun, çünki at bilen ynsanyň tebigaty birmenzeşdir: ýagşy ata, ýagşy adama näçe nyrh kesseň-de, utulmarsyň. Ýaman aty, ýaman adamy bolsa, hernäçe köteklešeň-de, kötekkläp oturma-lydyr. Parasatly adamlar aýtmyşlaýyn: «Dünýe ynsan bilendir, ynsanam haýwan bilendir», haýwanlaryň iň gözeli bolsa atdyr. Ony saklamak hem hojalykçylykdyr, hemem mertlikdir. «Atyň, lybasyň gowy sakla, at bilen lybasyň hem seni gowy saklar» diýen nakylam bardyr.

Atyň gowusyny, hordasyny tanamak, adam tanamakdan çetin-dir. Adamy gürledip tanayarlar, atyň bolsa dili ýokdur, atyň dili – daşky görnüşidir. Atyň nähilidigini bilmek üçin ilki bilen onuň daş keşbini synlagyn, sebäbi onuň gylyk-häsiýetinde ýalňyşsaňda, daş keşbinde ýalňyşmarsyň. Çünki ýagşy atyň daş keşbi hem gowy bolýar. Ussat atşynaslaryň aýtmagyna görä, atyň iň gowy sypatlary şular bolmaly: onuň dişleri ince, berk we ak, aşaky dodagy salpy, burny dik, giň we uzyn, maňlaý giň, dik gulaklarynyň arasy açık tüňni, boýunlary egriden ince, topuklary ýasy, ýaly uzyn, döşi giň, öň aýaklary bilen art aýaklarynyň arasy açık, guýrugy gür we uzyn, gözleri we kirpikleri gara bolýandyr, ýörişi messana, topuklary çéye, bili ince, sagrysy giň, iki uýlugynyň arasy etlekdir. Üstündäki kişi gymyldandan, onuň hereketlerine düşüş bolmalydyr.

Meniň agzan bu sypatlarym her bir atda hökman bolaýmalydyr, şol sypatlary bolan at hem gowy at hasaplanýandy. Emma bir atda bolup, beýlekisinde duşmaýan sypat onuň reňkidir. Iň gowy reňkli at hurmaýy öwüsýän dor atdyr. Ol hem owadandyr, hem yssa-sowuga dözümlidir hem-de çydamlydyr. Jeren at güýçsüz bolýar, ýone onuňam butlarynyň arasy, guýrugy, aýaklary, toý-

nagy, guýrugynyň arasy, döşi, alny gara bolsa gowudyr. Al at diýseň altyn öwüsýän atlaryň tohumyndandyr, eger onuň gara menekleri bar bolsa, ýaly, guýrugy, butlarynyň arasy, gözleri, dodaklary gara bolsa, ol-da gowudyr. Sement atam şeýle bolmalydyr. Gara at bolsa, şar gara bolmalydyr, ýöne onuň gözü gyzyl bolmaly däldir, sebäbi gözleri gyzyl atlaryň köpüsi däli we aýypladyr. Boz atyň gowy çykýan halatlary seýrek bolýar, ýüzi menekli boz at erbet bolýandyr, aýratynam onuň gözleri, ardy, butlarynyň iç ýüzi, toýnaklary ak bolanda ýamandyr. Bili gara zolakly, aýaklary gara, jeren atyň sypatlary bolan gyr at hem gowudyr. Ablak at halanmaýar, olaryň gowy çykýan halatlary juda seýrek bolýandyr.

Atlaryň gowy we ýaramaz taraplary köp. Olaryň iň laýykatly sypat-laryny bilensoň, aýyplaryny bilip goýgun, çünki olaryň aýyplary hem dürli-dürli bolýandyr, zyýanly we görmäge betgelşik aýyplar hem, onçakly beýle bolmadyk, ýöne erbet yrym hasaplanýan, eýesine howp salýan aýyplar hem bolýar. Olar ýaramaz kesellerdir we myrtar endiklerdir, olaryň käsine döz gelseň, käsine döz gelip bolýan däldir.

Her bir aýybyň we keseliň öz ady bolup, şol boýunça-da aty tanasa bolýandyr. Men olary sanap geçeyín. Biler bolsaň, atyň ýetmezçilikleriniň biri onuň günlüğüdir. Gün at köplenç ýoldan çykgyç bolýar, munuň alamaty: ol baýtal görüp heserlense-de kişnemeýär. Aşa, ýagny gijekör at has hem erbetdir. Onuň alamaty: bu at beýleki atlaryň ürken zadnyder üzükmeýär, seniň adyny-soruny bilmeyän biderek ýerleriňe çekinmän barýar. At ker bolanynda erbet bolýar. Munuň alamaty bolsa, ol beýleki atlar kişnäninde kişnänok. Gulaklary mydama salparyp dur. Çepbekeý at hem erbetdir, ol köp ýalňyşýar. Bu atyň alamaty: howla idip salanyňda, ol ilki bilen çep aýagyny basýar. Amaş diýilýän atyň gündizine görşi gowy däldir, onuň alamaty: göreji garadan ýasylymytdyr, gözleri mydam açykdyr, diýmek, gyryldaýan däldir. Bu aýyp onuň iki gözünde-de bolup bilýändir.

Gympaý at daşyndan göräymäge aýyplı ýaly bolsa, araplardyr pürsýänler ony ýağşa ýorýarlar. Eşidişime görä, Duldülem gympaý bolupmys.

Arjal at bolanynda, bir aýagy ak at bolýar. eger onuň çep öň aýagy ýa çep art aýagy ak bolsa, bu şumlugyň alamaty ha-sap edilýär. Gökgöz atyň iki gözem gök bolsa, munuň aýyby ýokdur, ýöne bir gözü, onda-da çep gözü gök bolsa, bu erbetligiň alamatydyr. Mugrap at, ýagny akgöz at erbet bolýandyr. Bu at hem erbetdir. Akwat, ýagny göni boýunly at hem gowy däldir. Beýle at hapany oňat seljerip bilmeýär. Ahwar, ýagny iki aýagy-da gysyk at erbet bolýandyr. Munuň ýaly ata pürsýänler «keman paý» (aýagy ýáýa meňzeş) diýýärler, munuň ýaly at köplenç ýykylagan bolýar. Eýeriniň aşagy tüylek at hem şum görünýändir, goltugynyň aşagy, gerşi bilen aýaklarynyň arasy, döşi tüylek bolsa-da gowy däldir. Eger onuň iki tarapy hem şeýle bolsa, bu juda şumlugyň alamatydyr. Toýnaklarynyň iç ýüzi tüylek farşun at hem gowy saýylýan däldir. Eger tüý toýnagyň daş tarapynda bolsa aýyby ýokdur. Toýnagy çöwürlip duran astar at hem gowy däldir, oňa aknaf hem diýýändirler. Eger atyň öň ýa art aýaklary juda uzyn bolsa, bu-da gowy däldir, aýratyn hem bu ýokaryk galyp, aşak düşeninde oňaýsyzdyr. Munuň ýaly ata afrak diýýärler.

Guýrugy egri ozal at hem erbet bolýar, oňa kaşaf hem diýýändirler, çünkü onuň teniniň ýalaňaçlygy hemiše görnüp durandyr. Itguýruk at hem erbet bolýandyr. Awhaç (arhak) at hem gowy däldir, çünkü ol art aýagyny öň aýagynyň ornuna basyp bilýän däldir. Aspet at hem gowy däldir, ol hemiše ag-sayandyr, çünkü onuň sepişiklerinde çiș bardyr. Arun aty hem erbet bolýandyr, çünkü onuň öň aýaklarynyň bogunlarynda süňk bardyr. Eger bu aýyp onuň art aýagynda bolsa, onda oňa afrak diýýändirler. Baş bermezek, ürkek at, juda köp kişňeyän we de-pegen, tezeklemesi uzaga çekýän at hem erbetdir. Gökgöz atlar gjiekörlükden ezýet çekýändirler.

Hekayat. Eşidişime görä, Ahmet Ferigunyň çopany nowruz günü onuň ýanyна gelip, şeýle diýipdir: «Nowruz sowgadyňy-ha getirip bilmedim welin, ondan zyýada bir hoş habar getirdim.» Ahmet: aýt diýip emr edipdir. Çopan: «Aýtsam, düýn siziň baýtallarynyz müň sany taý gunanlady» diýipdir. Ahmet: «Bu çopana ýüz çybyk çalyň, müň sany gjiekör atyň bolmagy

şat habar däldir» diýipdir. Bu zatlary gürrüň berip, at kesellerini düşündirenimden soň, sen olaryň her biriniň adyny hem bilip goý. Asar – agzy sülekeyli, maňkaly, aýaklary çišli, toýnaklary jaýrykly, dyzy saňgaty bolup duran ýagyr, gotur, heýwore, ujar, toýnak keselli, toýnak astynyň çisi, garyn çisi, ysgynszlyk we galpyldama, düwnük, ingi, aýaklaryň gurulygy, bogaz çișmesi, aýaklaryň syrkyrap durmasy we başgalar.

Bu keselleri men diňe sanap geçdim, olaryň her birini jikmejik beýan etjek bolsam, bu uzaga çekjek. Meniň agzap geçen zatlarymyň bary atyň aýybydyr. Emma iň uly aýyp garrylykdyr. Agzan aýyplarymyň baryna döz gelse bolar welin, garrylyga döz gelip bolmaz.

At alsaaň beýigini algyn, ol baş dankdan pes bolmasyn, adam irimçik bolsa-da, ol pesejik atyň üstünde gözgyny görünüär. Yene bir zady bilip goýgun: atlaryň sag gapyrgalary köplenç sol gapyrgalaryndan bir gapyrga artyk bolýar, sanap göreniňde, iki tarapy hem deň bolsa, onda bahasyndan gaçman, ony satyn algyn, her at hem onuň öňüne geçip bilmez. Ol mal alýaňmy, mülk we ýer alýaňmy, näme alsaaň-da dirikäň peýdasy degäýjek, soňam seniň kowum-garyndaşlaryňa, mirasdüşeriňe galaýjak zat algyn, çünkü senem bir gün öýlenersiň, çagalraryň bolar, Lebibi aýtmyşlayýn, her bir erkegiň zenan ýarany bolmalydyr.

1. Bedew bilen adam nähili deňesdirilýär?
2. Bedewiň iň gowy sypatlary haýsylar?
3. Bedew atlар biri-birlerinden nähili tapawutlanýarlar?
4. Bedew atlaryň ýetmezçilikleri haýsylar?
5. Nähili atlar erbet hasaplanýar?
6. Hekaýatda näme gürrüň berilýär?
7. Bu fasyl saňa nämeler öwredýär?
8. Gowy hem erbet hasaplanýan bedewleriň sanawyny ýazyň.

ATA-ENÄNI HORMATLAMAK HAKYNDА

Eý, balam, akyň esasyndan bilginki, ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünkü perzendiň asly ata-enedir. Näme üçin ata-enemi hormatlayáarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyň pida etmäge taýýardyr...

Eger her bir perzent akyllý we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltnak, saňa ýagşy gylk öwretmekdir.

Eý, balam, ata-enäni ynjytma, göwnüni ýykma. Olaryň kalbyný pæk saklamaga çalyş, sen ata-enäniň hakyna din nukdaýnazaryndan hormat goýmasaň-da, akyllý-huşuna, ynsanperwerligine hormat goý, ata-ene seni jan-dil bilen perwersiň edip ösdürdiler. Eger sen olara degişli hata işi etseň, sen hiç haçan ýagşylyk yüzünü görmersiň, ýamanlyga sezewar bolarsyň, çünkü her kişi ata-enesiniň ýagşylygyny bilmese, başga biriniň ýagşylygyna hem baha berip bilmez. Eger özüňden öneniň hem saňa hormat goýmagyny isleseň, onda sen hem ata-eneňe hormat goý, çünkü sen ata-eneň hormatyna näme iş etseň, özüňden öneniň saňa şonuň ýaly hyzmat eder.

Perzent miwä, ata-ene daragta meňzeşdir. Daragty ýagşy saklap, idegini ýetirseň, miwesi oňat we şirin bolar. Şonuň ýaly ata-enä hezzet-hormaty köpräk etseň, sen hakdaky olaryň dilegi tizräk hasyl bolar.

Miras almakdan ötri ata-enäniň ölümünü asla islemegin. Olaryň rysgy arkaly rysga eýe bolarsyň, biriniň rysgyny aljak bolup hereket etmegin... Senden haly ýagşyrak adama bahyllyk bilen garamagyn. Malsyzlykdan garyp bolsaň hem akyldan bay bolmaga jan et. Sebäbi mal bilen bay bolandan akyllý bilen bay bolan ýagşydyr. Akyllý bilen mal toplap bolar, emma mal bilen akyllý toplap bolmaz. Akmak ýigit tiz garyp düşer, emma bilgin, akyllý bir bahasyna ýetip bolmajak zattdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez, ol otda-da ýanmaz, suwda-da akmaz.

Eger akyllý bolsa hünär öwren, çünkü hünärsiz akyllý lybassyz ten, hut görksüz-görkmeksiz betnyşan adamdyr – diýipdirler – bilim akylyň gówheridir, görküdir.

1. Çaganyň asly kim?
2. Buýruk, ygtyýar näme?
3. Ata-ene daragt, perzent onuň miwesi diýmegine nähili düşünýärsiň?
4. Ata-ene, çaga bilen baglanyşkly nesihatlar saňa nämeler öwredýär?

DOSTLUK HAKYNDÀ

Eý, balam, bilgin, diri kişiler dostsuz bolup bilmez. Kişi dostsuz bolandan dogansyz bolany ýagşydyr. Bir danyşmentden «Dost ýagşymy, dogan?» diýip soranlarynda, ol akyldar: «Dost ýagşy» diýipdir.

Şunuň üçin hem öz dostlaryň işi hakynda oýlangyn, olara hoşniýetler ibergin we sowgatlar etgin, çünkü her kim dostlaryny ýatlamasa, dostlar hem ony ýatlamazlar. Şeýle bolsa, iň soňunda ol kişi dostsuz galar.

Hemme wagt dost tutunmagy adat edingin, çünkü her kişiniň dosty köp bolsa, onuň aýyplary hem aşgär bolmaz, abraýy köpeker. Emma täze dost tapanyňda, köne dostdan geçmegin. Olardan yüz öwürmegin, hemiše dostoň köp bolsun. Meselem, diýipdirler: «Ýagşy dost kişa döwletdir». Adamlar hakynda oýlanyp görgün. Olar seniň bilen dostlaşmak ýoluna düşerler, emma ýarym dost bolarlar. Şonuň ýaylar bilen ýagşy aragatnaşykda bol, olar bilen her hili ýagşy we ýaman meselede dostlaşgyn. Ýene-de olar senden köp ýagşylyklar görüberseler, soňrak dura-bará jan-dil bilen hakyky dost bolarlar. Meselem, Isgenderden «Azajyk döwlet sermaýa bilen beýle köp memlekетleri nähili ugur bilen goluňa düşürdiň?» diýip soranlarynda, Isgender: «Lutf, şirin we ýumşaklyk bilen duşmanlary goluma saldym. Şu jahtden köp memlekетleri eyaledim» diýip jogap beripdir.

Ýene bilgin dostlaryň dostlary hem dostlarynydyr. Eger dostoň seniň duşmanyny ýagşy görse, onuň ýaly dostondan ätiýaç etgin, ondan habardar bolgun, eger seniň dostoňa başga bir dostoň duşman bolsa, ondan hem ätiýaçly bolgun. Dost senden sebäpsiz ýere kine etse, dostluguňdan tama etmegin. Dünýäde ondan aýyplı, ondan ýaman adam bolup bilmez. Bilgin, dünýäde aýypsız adam bolmaz, emma sen sahy, şepagatly bol, çünkü sahy, şepagatly adamlarda aýyp azrak bolar. Adamkärçiliksiz, hatyrasız kişini dost tutmagyn, beýle kişiniň häsiýeti bolmayar. Munuň ýaly kişileri nan dostlary hataryna goşmak bolar, çünkü olar nan dostlaryndandyrlar, ar-namys dosty däldirler. Ýagşy we ýaman adamy tanagyn, ikisine hem dostluk etgin. Sonda olaryň ikisi hem saňa dostluk bilen garar, kişiniň hajaty diňe dostuna

düşmeyär. Şeýle ýagdaý ýuze çykýar. Şonda kişiniň hajaty zे-
rurlyk sebäpli ýamanlara hem düşyär. Diýmek, bu iki toparyň
hem dostlugyny hasyl etdik.

Akylsyz adamlar bilen hergiz dost bolmagyn, çünkü akmak
dost, akyllý duşmandan ýamandyr. Akylsyz dost şeýle bir iş eder,
akyllý duşman ony edip bilmez. Merhemetli, adamkärçilikli, we-
paly kişileri dost tutgun. Sen adamkärçiliğiň, şepagatyň bilen
meşhur bolarsyň. Adamkärçiliksiz, mähir-şepagatsyz adamlar bi-
len oturmagyn. Arasyny açmaly dostlaryň hakyny asla biderek
gidermegin, ýene saňa melamat edäýmesinler.

Adamlary iki topara bölýärler: biri dostlaryň hakyny bide-
rek giderýänler, ikinjisi ýagşylyga-ýağşy diýip bilýänler. Bilgin,
dostlaşmaga laýyk adamy iki zat bilen kesgitlemek bolar. Biri
şudur, dostuna mätäçlik duçar bolan wagtynda güýji ýetdigiçe
ondan yüz öwürmez. Ikinjisi, dosto dünyäden ötenden soň, ol
dostunyň perzentlerini, dost-ýarlaryny çagyryp, olara ýagşylyk
eder, ony ýatlar, hormatlar.

Hekaýat. Sokraty öldürmek üçin alyp barýarkalar, oña:

«Butparaz bol» diýipdirler. Ol: «Beýle sözü aýtmakdan diliňizi
cekiň. Men hiç wagt bu işi etmerin» diýipdir. Ony öldürmek üçin
alyp barýanlaryň ýany bilen onuň şägirtlerinden hem birnäçeleri
barýar ekeni. Olar aglap: «Eý, ussat, indi ölümüňizi boýnuňza
alypsyňz, sizi haýsy ýere jaýlaly, aýdyň» diýip sorapdyrlar.
Sokrat ýylgyryp: «Haýsy ýeri göwnüňiz islese, şol ýere jaýlaň,
ýagny meniň jesedim nirede gömülse, meniň süňklerim hem şol
ýerde bolar. Meni ýatlasaňyz bolýar!» diýipdir.

Eý, balam, adamlar bilen dostlugyň ortaça bolsun. Dostum
köp diýip, hemmesine umyt bilen bil baglamagyn. Öne we yza
seretgin. Dostlaryň ynamyndan gapyl bolmagyn. Eger seniň müň
dostuň bolsa, göreldesi senden artyk kişi bolmasyn. Dostlugy
mal, syr aýtmak, tagam iýmek, eli gysgalyk bilen, peýda we
zyýan bilen synap gör. Eger dostoň seniň duşmanyň bilen duş-
man bolmasa, ony dost diýmegin, tanyş diýgin. Dostuňa dost-
luk wagtynda bir närsé öwretmegin, çünkü wagty gelip, dostoň
saňa duşman bolup galsa, öwredeniň özüne zyýan bolar, puşman
edersiň. Garyp bolsaň döwletli bilen dostlaşgyn, çünkü garyby

hiç kim dost tutmaýar, aýratyn hem maldarlar ýaman görýär. Özüne laýyk dost agtargyn. Eger sen döwletli bolsaň, garyby dost tutsaň rowadyr. Emma halkyň dostlugyna göwnüni dogry tutgun. Şonda hemme işleriň dogry bolar. Eger hiç hili sebäpsiz senden dostoň göwni galsa, onuň ýene gaýtadan göwnüni almak üçin hereket etmegin. Tamaly, kyn häsiýetli doston uzagrak bolgun, onuň dostlugu hakyky däldir, belki, tamakinlik üçindir. Husyt kişiler bilen asla dostlaşmagyn. Kyn häsiýetli husyt kişi dostluga laýyk däldir. Çünkü onuň husytlygynyň hasyly asla bitmez. Hemiše senden närazy we kineli bolar.

Sen dosty tanamak hakynda maglumat aldyň. Indi duşman halyndan hem ägä bolgun.

Terjime eden Ý. Hydyrow.

Sözlük:

Lutf – rehimlilik, ýagşylyk, mylaýymlyk

1. Dost näme? Onuň bilen nähili bolmaly?
2. Dosty, duşmany nähili tanamaly? Olar bilen nähili gatnaşyk etmeli?
3. Seniň dostoň kim? Ony gowy tanaýarmyň?
4. «Kowusnamany» gaýtalap okaň we ondan bölekleri ýatdan öwreniň.

«KOWUSNAMA» KITABY BARADA

Keý Kowus «Kowusnama» kitabyny öz oglы Gilanşaha ne-sihatnama, öwütnama hem sargyt görünüşinde ýazypdyr. Muny onuň özi ogluna: «Oglum, bu dünyäde meniň toplan iň gowy zatlarym şu sözlerdir. Ýalancyny terk etmäge taýýarlanyp ýörşüme, iň eý görýän adamym bolan saňa şu sözleri goýsam diýyän» diýmegin-de tassyklayär.

«Kowusnamanyň» 44 fasylynda ýasaýyş üçin adama, perzende derwayıs durmuş pähimleri: ata-enä hormat, dostluk, dilewarlyk, kiçigöwünlilik, bilimiň artdyrmak, at-bedewi tanamak, myhmançylyk, bagşy-sazanda, dürli görnüşli oýunlar... barada öwüt-nesihatlar ündelýär.

«Kowusnama» ençeme asyrlar dowamynda külli Gündogarda uly dabara eýe bolupdyr. Ol ýer ýüzünüň köp halklarynyň diline terjime edilip, millionlarça okyjylaryň söygüli kitabyna öwrülipdir.

«Kowusnama» türkmen dilinde ilkinji gezek 1982-nji ýylda (özbekçeden terjime eden M. Hydyrow), soňra 1990-nji ýylda neşir edilýär. «Kowusnama» dolulygyna (44 fasyly) 1992-nji ýylda (rusçadan türkmençä geçirilen belli terjimeçi Daňatar Berdiýew) çapdan çykdy.

Gadym zamanlardan bize gelip ýeten «Kowusnama» Watanymyzda ýasaýan uludan-kiçä ýokary ahlak terbiýesini bermekde uly rol oýnar.

1. «Kowusnama» kim tarapyndan, haçan ýazylypdyr?
2. 44 fasylyň haýsysyny haladyň? Nâme üçin?
3. «Kowusnama» kitabyny tutuşlygyna öýde okaň.
4. Bu fasyldan bölekleri ýatdan öwreniň.

MAHMYT KAŞGARLY

DIWANY LUGAT AT-TÜRK SÖZLÜĞİ

Mahmyt Kaşgarly (Mahmyt ibn al-Hüseýin, ibn Muhammet Kaşgarly) XI asyrda (1029 – 1083) ýaşan görnükli alym we dilçi bolupdyr.

Mahmyt Kaşgarly Kaşgarda eneden bolýar. Onuň özünüň ýazmagyna görä, atasy kaşgarly bolup, ömrüniň köpüsini türki halklaryň gadymy mesgeni bolan Yssyk kölüň etrapalarynda geçiripdir.

Garahanlylar neslinden bolan Kaşgarly başlangyç bilimi öz obasynda alýar. Şondan soň ol Mawerannahr, Horezm, Ferghana, Buhara, Eýran ýaly ýerlere syýahat edýär. Yetginjek ýyllaryndan başlap, türki taýpalara degişli materiallary topla-

mak bilen meşgullanýar. Ençeme wagtlap Bagdatda bolup, arap dilini oňat öwrenýär. Şondan soň ol «Türki dilleriň sintaksisiniň göwherleriniň kitabı», 1072–1074-nji ýyllarda bolsa «Diwany lugat at-türk» diýen eserlerini ýazýar.

Yusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig» diýen eserinden baş ýyl soň ýazylan «Diwany lugat at-türk» eseri filologiya ylmynda uly ähmiyete eýe bolan ýadygärlilikleriň biridir. Mahmyt Kaşgarly diňe bir halk döredijiliginı öwreniji ýa dilçi, ýa edebiýatçy däldir, ol, umuman, türkolog hem dialektologdyr. Onuň bu sözlüğü taryhçylar, etnograflar, geograflar üçin uly ähmiyete eýedir.

Mahmyt Kaşgarly bu sözlükdeki türki sözlere arap dilinde düşündiriş beripdir. İş başdan-aýak arap elipbiýinde bolup, sözler elipbiý tertibi boyunça däl-de, harp sany, sözün harpynyň başdan aýakda gelişine garap bölünipdir. Şol sebäpli hem kä sözler, mysallar birnäçe gezek gaýtalanypdyr.

Mahmyt Kaşgarly sözlüğü düzmekde haýsy dilleriň materialaryndan peýdalanandygyny nygtap: «Türki, türkmen, oguz, çigil, ýagma, gyrgyz ýaly taýpalaryň dillerinden peýdalandym» diýip ýazýar.

Kaşgarlynyň ol eserinde 300-e golaý nakyla, 300-e golaý sygra – dörtlemä gabat gelýäris. «Diwanda» berilýän aýry-aýry düşündirişlerden soň getirilýän mysallarda şol döwrüň türki halklarynyň, şol sanda hem türkmen halkynyň edebi däplerini, halk döredijiliği eserleriniň häsiyetli taraplaryny görkezmek bolýar. «Kökke südse – ýüzge tüşir» («Göge tüýkürseň – yüzüne düşer») kimin ençeme halk danalarynyň mysallary hazır hem biziň halk myzyň arasynda ýaşayär. «Diwanda» getirilýän ençeme halk döredijilik eserlerinde öne súrlen pikirler (myhman-parazlyk, ylmy öwrenip, öwrenen ylmyň halka ýetirmek, namartlygy ýazgarmak, mertligi öwmek we baş-galar) soňra türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginde hem giňden orun alypdyr...

DÖRTLEMELER

Körklük tonug özüňke,
Tatlyg aşyg azynka,
Tutgyl konag azyrlyg,
Ýazsun jafyň buzunka.

Tekre alyp ekrelim,
Attan tüşüb ýükrelim,
Arslan laýu kükrelim,
Küji anyň kefisun.

Küýdy bulut ýagmuryn,
Kelib tutar ak torny,
Kyra kuzty ol karyn,
Akyn akar müňreşir.

Kyş ýáý bile tokyşty,
Kyňyr közüň bakyşty,
Tutaşkaly ýakyşty,
Ytgalymat ograşur.

Ýyglap, özi ortadym
Bagrym başny gartadym,
Gaçmyş gutug irtedim,
Ýagmyr kuni kan saçar.

Ýüknüp, maňa imledi,
Közüm ýasyn emledi,
Bagrym başyn emledi,
Elkin bolup, ol köcer.

Kar-buz kamug erişti,
Daglar suwy akyşty,
Kökjün bulut örүsti,
Kaýgyk bolup ükreşor.

Kije turup ýörir ertim,
Kara, kyzyl beri kördüm,
Gaýyk ýaýny kura kördüm,
Kaýa körüp, baky agty,

Senden kajar sundylaş,
Mende tynar kargylaj,
Gatlyg otar sunduwaj,
Erkek-tişi ujraşur.

– Gürkli dony özüňe,
Datly aşy özgäge,
Tutgul gonagy hormatly,
Ýáýsyn çawuň ile (halkyňa)

– Degre alyp egreliň,
Atdan düşüp ýügreliň,
Arslan ýaly kükräliň,
Güýji onuň köwülsin.

– Bulut ýagmyryny guýdy,
Ak toruny gerip tutdy,
Garyny bayra (gyra) guýdy,
Akyn akyp müňreşer.

– Gyş bilen ýaz çakyşdy,
Biri-birine gyňralyp bakyşdy,
Biri-birini tutmaga synanyşdy,
Biri-birini ýuwmaga çalyşdy.

– Aglamakdan ýaňa özümi horladym,
Bagrymyň başyny çüýretdim,
Ýiten bagtymy agtardym.
Ýaş ýerine gözümde gan akar.

Eglip, maňa salam berdi,
Gözümiň ýaşyny kepetdi.
Bagrymyň başyna em etdi,
Göçermen bolup, ol indi,
ýat ýerlere barýar.

Gar-buz hemmesi eredi,
Daglaryň suwy akyp başlady,
Gögümtıl bulutlar örüp,
Gaýyk ýaly yüzüşýärler.

Mahmyt Kaşgarly «Diwanynda» aýry-aýry sözlere berýän düşündirişlerinden soň, şol sözüň amalda nähili ulanylýandygyny aýdýar. Ol mysallara yüzlenende, aşakdakylar ýaly ýedi bogunly setirlerden düzülen goşgy bentlerini getiryär:

Körlük tonug özünke,
Tatlyg aşyg azynka,
Tutgul konag azyrlyg,
Ýazsun jafyň buzunka

– Gije turup ýöräp barýardym,
Gara, gyzyl böri gördüm.
Gaty ýaýyny gurdum,
Ol gaýanyň aňyrsynda
gizlendi.

Senden sundylaşjam gaçýar,
Mende garlawaca rahatlanýar,
Bilbil sesi eşidilyär,
Janly-jandarlar hezil edýärler.

– Görkli dony özüne,
Datly aşy özgäge,
Tutgul gonagy hormatly,
Ýaýsyn çowuň ile (halkyňa)

Görüşümüz ýaly, bu bentde diňe bir ýedi bogunly setirler däl, eýsem türkmen halk döredijiliginiň läle žanrynda iň köp ulanylýan kapyýalaşyş (a a b a) kadasy-da bar. Bu diňe lälelerde däl, umuman, rubagy goşgy formasynyň aýratynlyklaryny hem görkezýär.

«Diwanda» bogun taýdan üýtgeşik-üýtgeşik gelýän goşgy bentlerine duşmak bolýar. Mysal üçin:

Bardy eren konok görüb, kütkä sakar,
Kaldy ýazuw oýuk körüb, öýün ýykar... –

diýen setirler bilen Magtymgulynyň:

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär myhman ýoluksa... –

diýen setirleriniň manysy-da bir, bogun sany-da. Şu getirilen mysallar-da oguz taýpalarynyň we olaryň gönüden-göni mirasdarlarynyň esasy bolan türkmenleriň eýyäm XI asyra çenli tertipleşen edebi dilleriniň bolandygyna güwä geçýär. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde berilýän aýry-aýry mysallary şol däplerden getirilen nusgalaryň bölekleri diýip, hasap etmek mümkün.

Sözlük:

Sundylaşjam – haýwan ady.

1. Mahmyt Kaşgarly nirede dünýä inipdir?
2. Onuň nähili eserleri bar?
3. Ol nirelere syáhat edipdir?
4. Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat et-türk» eseriniň nähili ähmiýeti bar?
5. Dörtlemeleri (şygyrlary) labyzly okaň, onuň gadymy türki görnüşi bilen häzirki zaman türkmen diline terjime edilen nusgalaryny deňeşdirip öwreniň.
6. Olarda nähili dil aýratynlygynyň we meňzeşliginiň bardygyny deňeşdirip görün.

HOJA AHMET ÝASAWY (1103 – 1166)

*Garyp Ahmet sözü hergiz gurymas,
Eger ýer astyna düşse, çüyrimes.*

Ahmet Ýasawynyň garaýsy, taglymaty yslam dini bilen aýrylmaz baglanyşklydyr. Şahyryň ady Ahmet bolup, Ýasawy (Ýasa – Türküstanda bir obanyň ady. Şahyr ol ýerde doglup, önüp-öseni üçin, edebi lakamy şol sözden alypdyr) edebi lakamydyr. Onuň kakasynyň ady Ybraýym ibn Mahmyt ibn Yftihardyr.

Ahmediň ýaşlygy öz önüp-ösen ýeri bolan Ýasa obasında geçýär. Ol ilkinji sowady hem şol ýerde alýar. Ahmet

ýaþlygyndan köp zatlary öwrenmäge çalyşyár. Ahmediň kakasy Ybraýym öz döwrüniň atly sopularyndan biri bolupdyr. Ybraýym yslam dinini halk arasynda ýaýratmakda din hadymalaryna uly hyzmat edipdir. Ol aradan çykandan soň, ýetim galan Ahmedi okatmagy, oňa taglym bermegi, şol döwrün güýçli sopularyndan biri bolan Arslan baba öz üstüne alýar. Ony terbiýeleýär. Arslan baba öz şägirdini diniň hemme kada-kanunlary bilen doly tanyşdyrýar. Ony ökde sopy edip ýetişdirmäge çalyşyár. Arslan baba ölenden soň, onuň ornuna geçen Ýusup Hemedany hem Ahmede dini taglymat bermekde öz ussadynan kem galmaýar. Ýasawy ýaþlykda Arslan babada okanlygyny özüniň hikmetlerinde (payhaslarynda) hem görkezýär. Hoja Ahmet dine degişli maglumatlary çuňňur öwrenýär. Ýusup Hemedany aradan çykandan soň, Ahmet onuň ornuna geçýär. Sufizmiň jähriye ýaly iň täsirli ugruny giň halk köpçüligine ýaýratmaga başlayáar.

Şahyr dogrusynda köp rowaýatlар bar. Ol rowaýatlarda Hoja Ahmet «keramatly» adam hökmünde görkezilýär. Bar bolan maglumatlara görä, Ýasawy, takmynan, (milady) 1166-njy ýylda aradan çykýar. Hoja Ahmediň näçe ýyl ýaşanlygy belli däl. Ol hakda dürli maglumat bar.

Mövlana Husamiddin Sygnaky özüniň rysalasynda şahyryň 130 ýaşanlygy hakda habar berýär. Emma şahyryň öz hikmetlerinde ýazmagyna görä, onuň 63 ýaşandygyny çak etmek mümkün:

Altmyş üçge ýaşym ýetdi, ötdüm gapyl,
Ýedi ýaşda Arslan babam yzlap tapdy,
Her syr görüp, perde birle böküp ýapdy,
Bihamdilla gördüm diýdi, yzym öpdi,
Ol sebäpden altmyş üçde girdim ýerge.

Şahyryň ölen wagty 1165–1166-njy ýyllar hasaplanyp, ol 63 ýaşdan soň aradan çykana bolsa, onda onuň doglan ýyly, takmynan, 1102–1103-nji ýyllara gabat gelýär.

Sufizm ilki dörän döwründe, yslam dininiň kada-kanunlaryna garanyňda, belli derejede progressiw bolupdyr. Çünkü sufizmiň wekilleri halka azar berýändikleri üçin, häkimleri ýazgarypdyrular, olaryň adalatsyz işlerini näletläpdirler.

Hoja Ahmet Ýasawyny öz wagyz-nesihatyna ykrarlygy, bu ugurdan bitiren hyzmatlarynyň ägirtligi üçin, halk ony «Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet» diýip, Muhammet pygambar taglymatyny dowam etdiriji hökmünde hormatlapdyrlar.

Klassyk şahyr Magtymguly Hoja Ahmet Ýasawa uly hormat goýupdyr. Ol bir goşgusynda:

...Hyrka geýen Hoja Ahmet, Saýramdadyr, Saýramda –
diýip, onuň nirede jaýlalanyny hem ýaňzydyp geçýär.

BISMILLAHY-RRAHMANI-RRAHYM

(parça)

Mynajat eýledi misgin Hoja Ahmad,
Eşitgenler, ýagar barany rahmat.

Başydan gitmesin hem täji döwlet,
Huda kylgaý any jaýyny jennet.

Resul alla sözi owlady Ahmad,
Eşitgen görmegeý dünýäde mähmet.

Eger bolsa miýesser kimge hikmet,
Any kylgaý Resul alla şafaat.

Meniň hikmetlerim kim kylsa yzzat,
Halaýklar kylar dünýäde rahmat.

Meniň hikmetlerimni kim okysa,
Eşitgen bende ger göz ýaşy kylsa.

Kyýamat gün aňa hady bolar men,
Eger dertlik erer derman bolar men.

Meniň hikmetlerim dertlik eşitsin,
Eşitgenler bary maksadga ýetsin.

Meniň hikmetlerim dertlige daru,
Çykarsa köňlüden her lahza ýa hu,

Eger ýuz ýyl ömür görse karymas,
Ölüp barsa lahad içre çürimez.

Anyň hergiz gyzyl ýüzi solunmas,
Bu şeýtan damyga hergiz alyndas.

Meniň hikmetlerim älemge dastan,
Ruhum gelse bolar söhbet-gülüstan.

Meniň hikmetlerimni şowky porzur,
Eşitgen bolmagay dünýäde renjur.

Meniň hikmetlerim älemge tolgan,
Any her kim akysa kylgaý efgan.

Ölüp barsa lahad içre beýekbar,
Ki góyä görmegeý bir zerre duşwar.

Lahad içre any sormas sowaly,
Kim ol ýatgaý hatarsyz mahy-saly.

Eşitgen hikmetimni eýyahennas,
Bolar ferzendif-u hem talyby has.

Eşitip gulagyna her kim alsa,
Öler wagty ýetişse ol kim erse.

Ata: kylgaý aňa hak nury iman,
Hem Ezraýyl alar janyny asan.

Ýasawy sözleri talyb eşitsin,
Eger talyb erer defterge bitsin...

Sopuçylyk – adamlary halallyga, päklige, deňlige, ynsan gadyr-gymmatyny ýere urmazlyga çagyryjy, külli muslimanlaryň

deň bolup, her kim özünüň halal zähmeti bilen gün görmelidigini, başgalaryň güýjünden peýdalanmazlygy, durmuşda adalat kadalaryna amal etmekligi ündeýän taglymatdyr.

Hoja Ahmet Ýasawynyň «Hukmetlerini» okap çykandan soň ruhuň täzelenen dek, dünýä täzeden inen dek bolýarsyň. Dünýäden boş gitmeli däldigine, adama berlen erkinligi, akyly adamyň gowulyga özgermegine ulanmalydygyna, öz kemçiliginı wagtynda aňyp, düzetmegi başarmalydygyna akył ýetirýärsiň. Öz-özüni kämilleşdirmegiň syrlaryna has aýdyň göz ýetirýärsiň.

Pir, alym, şahyr Hoja Ahmet Ýasawynyň «Hikmetleri» ynsanyň hakyky kämil şahs bolup ýetişmegi, ahlak taýdan pák, ruhy taýdan sagdyn, tutanýerli, watansöýüji, mährli, bilimli... bolmagy üçin uly ähmiýete eyedir. Diňe ol şygylara düşünmek üçin aňly-düşunjeli çemeleşmegimiz gerek. Käbir gara niýetlileriň dini akymalary perde edip, ýaşlary ýoldan urýan döwürde olary döwrebap, asylly terbiýelemekde şu häsiýetli goşgularyň ähmiýeti uludyr. Siz, ýaşlar sufistik goşgularyň asyl manysyna düşünip, kalbyňyzda diňe ýagşylyk uçgunyny döretseňiz, watana gerekli, iliň söwer oglы bolup ýetişseňiz, bu biziň her birimiz üçin uly bagtdyr.

Sözlük we düşündiriş:

Mynajat –hudáya çokunmak.

Baran –ýagmyr, ýagyş.

Hady –dogry ýol görkeziji.

Lahza –göz açyp ýumasy wagt.

Lahad –gör, gabyr.

Dam –duzak, gapan, tor.

Şowk –meyíl, höwes, keýp, isleg

Porzur –güýcli, kuwwatly.

Eýýähennas –eý halaýyk.

1. Hoja Ahmet Ýasawy nirede dünýä inýär?
2. Oňa kimler haýsy ugur boýunça sapak beripdir?
3. Haýsy türkmen klassyk şahyry Ýasawa uly hormat goýupdyr?
4. Şahyryň hikmetlerini dolulygyna okaň hem-de mazmunyny özleşdiriň.

ÝUNUS EMRE

(1240–1320)

«Men haýsy mertebä aýak bassam, hemi-
şe öňümde bu türkmen gojasynyň yzlaryny
görýärin».

Jelaleddin Rumy

Ýunus Emre asylly ahlagyň aýdymçysydyr.

A. Mulkamanow

Ýunus Emräniň ömür ýoly hakda takyk maglumatlar örän az. Entek onuň döredijiligi-
de doly toplanyp, töwerekleyin öwrenilenok. Her halda orta asyrlar türkmen edebiýatynyň
görnükli wekili Ýunus Emräniň ömri we dö-
redijiliginin umumy ugurlary, häsiýetli ta-
raplary hakda türk we türkmen, azerbayjan
alymlarynyň işlerinde iň zerur materiallar be-
rilýär. Hususan-da, türk alymlary Adnan Sadyk Erziniň, Fuat
Köprülizadanyň, aýratyn-da, Abdylbaky Galpynarlynyň we türk-
men edebiýatşynasy Abdyrahman Mulkamanyň ylmy işlerinde
Ýunus Emre we onuň döredijiligi barada ýörite gürrüň edilýär.

Ýunus Emräniň asly Horasandan Anadola göçüp baran türk-
men Ysmayıyl Hajynyň neberelerindendir. Ol, takmynan, 1240-
nyj ýylda Türkiýänyň Siwrihysar welaýatynyň Saryköý diýen
obasynda doglup, şol ýerde-de aradan (1320) çykypdyr.

Saryköý Sakaryáda derýasynyň häzirki Eski şäheriniň içinden
geçip, gündogara gaýdýan Porsuk diýen golunyň günortasynda
ýerleşyän şäherçedir.

Ýunus Emre XIII asyryň ikinji ýarymynda, XIV asyryň
başlarynda türki kowumlaryň arasynda şöhrat gazanyp, beýik
mertebelere ýeten ussat şahyrdyr. Onuň edebi döredijiligine uly
sarpa goýup, ondan täsirlenen söz ussatlarynyň köp bolandygy
şübhesizdir. Gündogar edebiýatynyň genji-göwheri hasaplanýan

Muhammet Fizulynyň, Alyşır Nowaýynyň döredijiligi bilen içgin tanşanyňda Ýunus Emräniň yzlaryny görüp bolýar.

XVI asyrda ýaşap geçen Şa Ysmaýyl Hataýy Ýunusyň şygylaryna nezire ýazypdyr. Ýunus Emreden tas dört ýüz ýyl soň ýaşap geçen alym şahyr Döwletmämmet Azadynyň, onuň ogly Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde Ýunusyň täsirlerini yzarlap bolýar.

Ýunus Emräniň özünden soňky şahyrlara, akyldarlara görelde bolşy ýaly, onuň özi-de beýik Nyzamy ýaly söz ussatlaryndan görelde alypdyr. Ýunus Emräniň ruhy ahwalyna, edebi döredijiliğine Jelaleddin Rumynyň täsirleri has-da güýçlüdir. Molla Rumy Ýunus Emrä juda uly hormat goýup şeýle diýýär: «Men haýsy mertebä aýak bassam, hemiše öňümde bu türkmen gojasynyň yzlaryny görýärin». Beýik halypa Rumy şu jümlädäki «goja» sözünü Ýunusyň ýaşyny däl-de, ilki bilen onuň akył-paýhasyny, ussatlygyny göz öňünde tutup aýdan bolmaly.

Şebäbi Molla Rumy Ýunus Emreden otuz ýaş uly hem-de Ýunus bilen duşuşan döwründe ol eýýam özüniň şahyrana eserleri, dini-sopuçlyk taglymatlary bilen tutuş türki, farsy araby illerde we kâbir gaýry ýurtlarda uly şan-şöhrata beslenen şahs. Molla Rumy Ýunusyň döredijiliginde, ynançlarynda hut öz yzlaryny, öz täsirlerini göreni üçin ony şeýle mertebeläpdir.

Ýunus Emräniň poeziýasynyň uly bölegi öwüt-ündew häsiýetli. Ol Allatagalanyň barlygyna we birligine berk ynanyp, yslamyň buýrukylaryny pugta berjaý etmegi wagyz edýär. Bu pany dünýäniň keýpi-sapasyna berlip, haram işlere baş goşup, mala-baýlyga kowalaşma-da, ähli işleriňde, edim-gylýmlarynda halal bol. Bakýyetde Halallyk halasgäriňdir. Sen bu bar dünýäniň eşretlerinden halallyk bilen peýdalan...

Emre öwüt-nesihat häsiýetli eserlerinde üç häsiýeti ynsany adamçylykdan aýyrýan iň erbet närseler hökmünde rehimsiz ýazgarylardyr. «Ýalançylygy, töhmetçi-gybatkeshligi, şugulçylygy ynsany Hudaýdan daşlaşdyrýan zatlar hökmünde näletläpdir. Şu üç ýaramaz häsiýetden sap bolmadyk adam Allatagalanyň didaryna miýesser bolmaz» – diýip ýazypdyr.

Bu dünýäde üç kişi Hak didaryn görmezé,
Bir dekçi, biri kowujy, biri gammazdyr goja.

Şahyryň yşky lirikasy ýörite çuňňur öwrenilmäge degişlidir. Çünkü Yúnus bu temada ýazan eserlerinde, köp halatlarda, ylahy söýgi bilen beşeri söýgini seljerip bolmaz ýaly derejede gatyşdyryp beýan edýär. Munuň-da sebäbi şahyryň:

Yşksyz adam dünýäde,
Belli biliň ki ýokdur.
Her biri bir dünýäde,
Söwgüsü bar, aşykdyr.

Çelebiň dünýäsinde,
Ýüz müň dürlü söýgi bar... –

diýen setirlerde nygtagyşy ýaly, garaz bir söýgi bilen şowlulanmaýan ynsanyň ýoklugyny ykrar edip, olaryň köpüsini bu temada ýazan eserlerine siňdirýänliginde bolsa gerek. Biziň häzirki okyjylarymyzyň aňynda bolsa, köplenç diňe iki söýgi – ylahy we beşeri söýgi hakdaky düşunjeler has köp ýer alandyry. Yúnus bolsa bu temasy şol iki söyginiň esasynda has giňden, tòwerekleyin işläpdir.

Yúnus Emräniň ynsan, onuň ömri, ykbaly, dünýäniň «kerwensaraýlygy» durmuşyň kanunalaýyk öwürlip, hemise özgerip durşy hakdaky filosofiki pikirli goşgulary-da özboluşlydyr. Onuň «Ýalançy dünýä gelip ötenler» («Ýalançy dünýäge gonup göçenler»), «Hiç kim halym bilmez meniň» («Kimse halym bilmez meniň») ýaly goşgularynda bu meselelerden söz açylýar. Şahyr «Ýalançy dünýäge gelip ötenler» goşgusunda liriki gahrymany bir gonamçylyga eltýär. Liriki gahryman tümmelek bolup ýatan mazarlary synlaýar. «Ine, dünýki ýalançy dünýäde gezip ýören adamlar, bu gün guma garylyp ýatyrlar. Olar ne-hä bir sözleýärler, ne-de baky dünýä hakda bize bir habar berýärler. Yogsa bu adamlaryň arasynda çaga-da, ýaşlar-da, garry gojalar-da, pir, hojalar... hem bar. Emma birinden seda çykanok. Ine, pany dünýäniň soňy. Bakyyetde nämeler bardygy bolsa bir Alladan başgalara mälîm däl. Her hal, gelin,

öwlüyäde ýatanlary unutmalyň, olara doga okalyň, ýagşy di-legler edeliň! – diýyän liriki gahrymanyň pikir öwürmelerinde dünýäniň gurluşy, adamynyň ömri, onuň öni we soňy hakdaky filosofiki oýlanmalary seni-de öz ugruna alyp gidýär.

Sahyryň lirikasynda dostluk hakda:

Dostdan habar sorar iseň,
Guzap degildir dost işi.
Belli biliň, hiç nesnedir,
Bu jahanda dostsuz kişi...

Dost yşkyndan älem doldyr,
Her bir aşyk ondan oldy.
Yşksyz biten çeçek soldy,
Yşk bilendir dostluk hoşy –

diýen ýaly ajaýyp setirler bar.

Ýunus Emre özüniň «Meñzär» diýen goşgusynda:

Eşidiň, ey ýaranlar,
Yşk bir güneşe meñzär,
Yşky bolmaýan köňül,
Mysaly daşa meñzär.

Daş köňülde ne biter,
Dilinde awy tutar.
Näçe ýumşak sözlese –
Sözi söweše meñzär –

diýip, söýgi, dostluk barada dana pikirleri beýan edýär.

Sözlük:

Dekçi – ýalançy, kezzap.

Kowujy – şugulçy.

Ylahy söýgi (Ylahy) – Hudaýa bolan söýgi.

Beşeri söýgi – ynsanlaryň şu dünýädäki söygüsü, bir-birine söygüsü.

Gammaz – töhmetçi, gybatkeş, gep gezdiriji.

Anadoly – Türkiyäniň welaýatlarynyň biri.

1. Ýunus Emre haýsy döwürde, nirelerde ýaşapdyr?
2. Şahyryň şygylary näme barada? Onuň öwüt-nesihatlaryna nähili düşünýärsiň?
3. Ýunus Emrä uly hormat goýan döwürdeş beýik halypasy kim? Onuň adyna siz öň nirede duşduňyz?

HIÇ KIM HALYM BILMEZ MENIŇ

Men bir ajap ile geldim,
Hiç kim halym bilmez meniň.
Men söýleýän, men diňleýän,
Hiç kim dilim bilmez meniň.

Meniň dilim guş dilidir,
Meniň ilim dost ilidir,
Men bilbilem, dost gülümmdir,
Biliň gülüm solmaz meniň.

Ol dost maňa, gelsin diýmiş,
Bir pyýala alsyn diýmiş,
Aldym ony, içdim şerap,
Indi köňlüm Ölmez meniň.

Ne turum bar, ne durarym,
Hiç bir ýerde ýok kararym.
Hakga mynajat etmäge,
Belli ýerim bolmaz meniň.

Haýsy ýerde diýseň maňa,
Gelseň görkezerin saňa,
Bir bölejik ýerden başga,
Gözüm hiç zat görmez meniň.

Ýunus Emräniň edebi döredijiliginin uly bölegini onuň goşgulary tutýar. Şahyryň goşgularynda Pelek – dünýä we onuň gurluşy, şu hakyky dünýä we ondaky ýasaýyş... Adamyň ýaşayşa we durmuşa bolan garaýylary beýan edilýär.

Umuman, şahyr ynsan durmuş-ýaşayşynyň örän köp meselelerine öz garaýylaryny giňden beýan edýär.

1. Şahyr goşguda näme barada gürrün açýar?
2. Bu goşgy haýsy temada döredilen?
3. Goşgudan bent ýat tutuň.

GELDI-GEÇDİ ÖMRÜM MENIŇ

Geldi-geçdi ömrüm meniň,
Ýeller ösüp geçen kibi,
Durmuş maňa şeýle geldi,
Bir göz ýumup-açan kibi.

Uşbu söze Hak şáyatdýr,
Bu jan göwräň myhmanydyr,
Bir gün geler, çykar gider,
Guş kapasdan uçan kibi.

Garyp ynsan balasyны,
Meňzetmişler bir ekine,
Biri bitýär, biri ýityär,
Ýere tohum seçen kibi.

Bu dünýäde bir zada meň,
Ýanýar içim, köýýär ömrüm,
Ýigitlikde ölenlere,
Gök ekini biçen kibi.

Bir hassany sorap barsaň,
Bir ýuwдум suw oňa berseň,
Ertesi gün gaýdyp geler,
Hak şerabyň içen kibi.

Şahyr bu goşgusynda ynsan ömrüniň gysgadygyny, ujypsyzdygyny, dünýäde köp işleri etmäge ýetişip bolmaýandygyny ýatladyp, ýaňy ýi-gitlige ýetenin ölümüni dünýäde iň agramly ölüm hasaplaýar. Ýigit çagynda öleni bimahal orlan gök ekine deňeyär:

Bu dünýäde bir zada meň,
Ýanýar içim, köyýär ömrüm,
Ýigitlikde ölenlere,
Gök ekini biçen kibi.

Şahyr dünýäni ekin ekilýän ýere, adamy bolsa ekin ekip, ony idedýän daýhana meňzedýär.

Sözlük:

Biçen—oran manysynda.

1. Şahyr bu goşgyny haýsy temada döredipdir?
2. Bu goşgynyň mazmunyny öz düşünişiniz boýunça gürrüň beriň.
3. Goşguda nämeler barada gürrüň berilyär?

SEÝIT NESIMI

(1370–1417)

Hak sözi, gör kim, nije dürdänedir,
Hak sözi bilmeýenler haýwanadır.
Jahyl-u nadan ne bilsin danáyy,
Danaýy dana bilur kim danadır.

Seýit Nesimi – Seýit Ymadutdin Abulfazyl Nesimi (1370 – 1417) Yragyň merkezi şäheri Bagdadyň golaýyndaky Nesim diýen obada hünärmendiň maşgalasynda eneden bolýar. Nesimi öz ene dilinden daşary arap, pars dillerinde-de şygylar döredip, ol dilleri-de öz ene dili ýaly özleşdirendigini subut edipdir. Seýit Nesimi Bagdatda okap, astronomiya, matematika, logika, tebigat, filosofiya, edebiýat, taryh ylymlaryny we dini düýpli öwrenipdir. Bu bolsa onuň hertaraply uly ylmy şahs bolup ýetişmegini şertlesdiripdir. Ol edebiýat we filosofiya ylymlaryny aýratyn üns bilen öwrenipdir. Bu ylymlardaky dürli ugurlaryň, akymlaryň asyl manysyna düşünipdir. Sol ugurlaryň, akymlaryň belli wekilleriniň döredijiligi bilen içgin tanyş bolupdyr. Şeýlelikde,

ol döwrüniň iň bir uly şahyry, filosofy hökmünde öz adyny köp halklaryň arasynda ebedileşdiripdir.

Seýit Nesimä sufizm akymynyň görnükli wekili Hüseýin ibn Mansur al-Hallajyň (858–922) asylyp, ýakylyp öldürilme-
gi hakdaky maglumatlar juda uly täsir edipdir. Ol Mansuryň biografiýasyny we eserlerini ünsli öwrenipdir. Mälîm bolşy ýaly,
Mansur al-Hallajy, takmynan, 910 – 922-nji ýyllarda sufistik taglymlary wagyz edeni üçin dine garşy çykyş edýän adam hökmünde
ony ilki dar agajyndan asyp, dürre bilen özünden gidýänçä
ýençýärler. Soňra, özüne gelenden soň, kellesini kesip, jesedini hem ýakýarlar. Mansuryň bu aýy ykbaly we onuň eserleriniň
baş ideýalary Seýit Nesimä uly täsir edýär. Seýit Nesimi köp
babatlarda Mansuryň ideýalaryny dowam etdirip, oňa eýerýär.
Panteistik ideýalary ündeýän eserler döredýär. Biraz soňra bolsa
Seýit Nesimi yslamyň baş ideýalaryna garşy huruficylyk akym-
yna eýerýär. Hurufizmi esaslandyryjy Fazlylla Naýym wagşylyk
bilen öldürilenden soň (1394-nji ýylyň sentýabry). Seýit Nesimi
onuň – öz halypasy Naýymyň, huruficylyk ugrunuň dowam et-
dirip, bu akmyň iň görnükli wekili bolýar.

Seýit Nesimi hem öz ideýalary, wagyz eden yslama garşy pi-
kirleri zerarly birsyhly yzarlanyar. Şol yzarlammalardan howatyr
eden Nesimi öz dogduk mekannyañ terk edip, Eýrana, Türkiýä, iň
soňunda bolsa Siriýanyň Halap (Aleppo) şäherine barýar. Emma
dindarlar ony bu ýerde-de gününe goýmaýarlar. Ahyrda-da ony
dinden çikan, kapyr diýen günä bilen, elhenç ölüme höküm
edýärler. Onuň diriligine dabanyndan depesine çenli hamyny
soýýarlar. Bu aýylıganc waka Siriýanyň Halap şäherinde 1417-
nji ýilda bolýar. Nesimiň mazary şol şäheriň köne galasynyň
gapdalynda bolup, ol köp asyrlar bări adamlaryň gelim-gidimli,
hormat goýyan ýerine öwrülipdir.

Seýit Nesiminiň şygylarynyň uly bölegi filosofiki sufistik
häsiýetdäki eserlerdir. Onuň filosofiki garaýyşlary panteistik
ideýalar bilen ýugrulandyr. Ol Hudayý bütinley inkär etmeyär.
Alan terbiýesi döwür bilen bagly öwrenen ylymlary, yslam
dininiň jemgyýetiň ideologik ýaragy bolup durýan wagtynda bu
mümkin hem däl. Ähli düşunjeleriň, tutuş dünýäniň we tebigatyň
bar hadysalarynyň, ähli barlygyň gönüden-göni hudaý bilen bag-

lanyşdyrylyp öwrenilen we düşündirilen döwründe Nesiminiň Hudaýy bütinleý inkär etmegi akyla sygjak zat hem däl. Yöne Seýit Nesimi Hudaýa hemme zady ýaradan, ähli barlyga hökümiň ýoredip, bir öz emri bilen dünýäni aýlandyryp oturan «ilkinji element», hökmünde garamaýar.

Nesimi «Hudaý ähli zady döredibem bilyär, islese, ýok edip hem bilyär, dünýädäki ähli zatlar, hereketler, barlyklar bir Hudaýy elinde. Ol islänini edip we etdirip bilyän absolýut ruh» diýen düşünjä garşy. Yslam, Hudaýyň özi kim, näme? – onuň «gudraty» „güýji“ nämede? – diýen ýaly soraglary orta atmagy gadagan edýär. Hudanyň we onuň «gudratlylygynyň» nämedigini adam bilip bilmez, asla «ol muny biljegem bolmaly däldir» – diýip, wagyz-nesihat edýär.

Seýit Nesiminiň poeziýasynyň uly bölegi söýgi temasyna degişlidir. Şahyr söygüden söz açanda, kämilligiň iň belent basgançagyna çykýar. Söýgülüň hakda, oňa guwanjyň, begenjiňi, buýsanjyň Nesimiden gowy beýan etmek mümkün däl ýaly bolýar:

Merheba! Hoş geldiň, ey jany-janym, merheba!
Eý şeker leb, ýary-şirin ruzgärim, merheba!

Çün lebiň jamy-jem oldy, nefteýi-ruhul-kuds
Eý jemilim, ey jemalym, bahry-känim, merheba!

Könlüme hiç sende özge nesneyi men görmedim,
Suratym, aklym-ukulym jismi-janym, merheba!

Seýit Nesimi özünden soňky köp asyrlaryň içi bilen köp şahyrlaryň döredijiliginde ýaşap, biziň günlerimize ýeten beýik akyldar hem uly söz ussadydyr.

Nesimi edebiýatda we sungatda. Seýit Nesimi Gündogar edebiýatynda, şonuň ýaly-da dünýä edebiýatynda hemişelik – ebedi obraz, birsözlüligi üçin agyr jeza döz gelip, mertlerçe we-pat bolan adamyň simwoly hökmünde asyrlar boýy ýaşap gelýär. Nesiminiň tragiki ölümü, ol barada aýdylýan dana sözler, halk rowaýatlary hiç wagt, hiç kimiň ýadynandan çykanok. Islendik türkmeniň beýik akyldar Magtymgulynyň:

Ol kim idi dabanyndan soýdular?
Şahyr bolsaň şondan bize habar ber? –

diýen soragyna:

Nesimini dabanyndan soýdular,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir –

diýip, säginmän aýtjagy gümansyzdyr.

Nesiminiň belent ynsanperwer ideýalara ýugrulan şahyra-na poeziýasy köp şahyrlaryň döredijiligine güýcli tásir edip-dir. Nowaýy, Baýram han, Garajaoglan, Andalyp, Magtymguly, Şeýdaýy, Magrupy, Gaýyby, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç we başga-da ençeme turkmen şahyrlary Nesiminiň goşgularyna ne-zire ýazypdyrlar, gazallaryna tahmys döredipdirler.

Nurmuhammet Andalyp Seyit Nesiminiň pajygaly ykbalyny düýpli öwrenip, «Risalaýy-Nesimi» diýen taryhy poemasyny ýazypdyr.

Türkmen klassyky şahyrlarynyň köpüsiniň eserlerinde, «Neboglan» dessanynda, köp sanly turkmen halk rowaýatlarynda Nesimi, onuň pajygaly ölümü gynanç bilen ýatlanýar.

Seyit Nesimi barada häzirki zaman turkmen ýazyjy-şahyrlary hem dürli žanrlarda eserler döredýärler. Talantly şahyrlar Italmaz Nuryýew «Rowaýat», Ata Atajanow «Nesimi» goşgularyny, Annaberdi Agabayew «Sorag alamaty» (1971) poemasyny, Nazar Gullaýew rubagylar toplumyny hem-de «Nesimi» (1973) dramasyny ýazypdyr.

Gonşy halklaryň edebiýatynda hem sungatynda Nesiminiň obrazы ör boýuna galýar. Azerbaýjan şahyry Gabyl Allaberdi oglы üç bölümünden ybarat «Nesimi» diýen taryhy-dramatik poemasyny, rus şahyry Sergey Iwanow «Ymadutdin Nesimi» poemasyny ýazdylar. Azerbaýjan kinomatografiýaçylary «Nesimi» diýen çeper kinofilm döredip, ony dünýä arenasyna çykardylar.

Nesiminiň edebi mirasy häzirki wagtda hertaraplaýyn giňden öwrenilýär. Nesimi barada ençeme makalalar, ylmy işler ýazylýar. Talantly alym, belli edebiýatşinas Nazar Gullaýew Nesimini turkmen edebiýatyna gaýtaryp alyp berdi. Ol Nesiminiň döredijiligini ylmy taýdan ymykly öwrenip, onuň ilkinji «Şygyrlar»

ýygyndysyny 1972-nji ýylda çap edip köpçülige ýetirdi. 1993-nji ýylda alymlar Rahman Rejebow bilen Şamuhammet Gandymow Nesiminiň III tomluk «Saýlanan eserlerini» neşir etdiler. Häzir Nesiminiň eserleri goňşy ýurtlarda hem dürli dillerde köp müň tiraž bilen yzygiderli çap edilýär.

Seyit Nesimi – edebiýatda, mertligiň, gahrymançyligyn simwolydyr.

Sözlük we düşündiriş:

Merheba – hoş gördük, hoş geldiniz.

Ruzgär – owkat, ýanýoldaş, durmuş.

Cün – bu ýerde «hakyt, hakykat, çyndan, doğrudan hem» diýen manyda.

Jamy-jem – jamy Jemşit – Jemşidiň jamy.

Nefteýi-ruhul-kuds – «perişde pækliginiň tüýdugi» diýen manyda.

Jemilim – «görk-görmekli gözelim» diýen manyda.

Nesneýi – «başga bir zady» diýen manyda.

Ukulym – «akył hazynam» diýen manyda.

1. Beýik şahyr Seyit Nesimi nirede dogulýar?
2. Nämé üçin Nesimini yzarlanmalara we elhenç jeza sezewar edipdirler?
3. Nesiminiň döredijiliginiň esasyny düzýän zat nämé?
4. Seyit Nesimi barada nähili eserler döredildi? Olardan hayýsysyny okadyň?

DÜNYEDE

Her kişiniň bir mynasyp ýary ýokdur dünýede,
Ol kişiniň özünüň bir käri ýokdur dünýede.

Her kişiye dert beripdir, gitdi derman agtaryp,
Néylesin, ol derdiniň dermany ýokdur dünýede.

Baýguşy weýranda gördüm kasry-eýwan ýassanyp,
Baýguşyň weýrandan artyk şähri ýokdur dünýede.

Bilbili gülşende gördüm gül üçin eýlär pygan,
Bilbiliň gülşenden artyk zary ýokdur dünýede.

Eý Nesimi, dogry söýle, dogry ýoldan dönmegil,
Iki dilli müňküriň imany ýokdur dünýede.

Şahyr «Dünýede» goşgusynda ýasaýan zamanasyndan närazydygyny bildirýär. Sebäbi ol söyüşyänleriň biri-birinden aýra salynýandygyny, halk köpcüliginiň ýaramaz ýasaýandygyny, olaryň derdine dogry em berip bilmän, diňe ilatyň gynanjyna ýüregi awaýandygyny beýan edýär.

BOLMASYN

Hiç kişi men dek seniň ýşkyňda haýran bolmasyn,
Hesretiňden gije-gündiz dide girýan bolmasyn.

Ýandym-köydüm (men) seniň ýşkyňdan, eý nämähriban,
Dünýäde hiç kim meniň dek bagry birýan bolmasyn,
Goydy ol nämähriban her dem ýürekde daglar,
Barça daglar bolsa bolsun, dagy-hijran bolmasyn.

Ne günähim bar idi, kyldy pelek senden jyda,
Bar hudaýa, hiç kişi men dek perişan bolmasyn.

Käri-baryň, Nesimi hiji-saman olmasyn,
Biseru-samany men dek hiç musulman bolmasyn.

Nesiminiň «Bolmasyn» şyglynda şahyryň özi liriki gahryman hökmünde öne çykýar we ýaryna ýetmegin dynuwsyz aladasyny edýär. Ol: «Barça daglar bolsa bolsun, dagy-hijran bolmasyn» diýip, magşugyna gowuşmak üçin dürlü jebirlere döz gelmäge taýýardygyny aýdýar, maksadynyň hasyl bolmaýandygyny ýasaýan zamanyndan görüp, pelekden zeýrenýär, söýgüsine ýetip bilmezligini takdyrdan görýär.

BELLIDIR

Her kişiniň sormaň aslyn, yzzatyndan bellidir.
Söhbeti irfan görenler hyzmatyndan bellidir.

Hak tagala ylm içinde çünkü syma hem diýdi.
Her kişiniň ýüzüne bak, suratyndan bellidir.

Derwüsiň pirini sormak diýdiler adat degil.
Aryfana bir nazar kyl, kiswetinden bellidir.

Her zeriň galpy mähekden bilinur boldu beýan.
Nete kim bimar yşkyň yllatyndan bellidir.

Eý, Nesimi, nagdyň nadan eline berme kim.
Jöwheri dana biler hem gyýmatyndan bellidir.

Nesiminiň döredijiligi onuň durmuş synçylygynyň örän ýitidigine güwä geçýär. Onuň ençeme şygylarynda, şol sanda yşky goşgularynda hem adam häsiýetleriniň köp taraplarы hakda söz açylýar. Bu şahyryň uly durmuş tejribesiniň we ýiti zehininiň miwesi hökmünde şu günki nesil üçin-de uly terbiyeçilik ähmiyetine eyedir. Ol «Bellidir» diýen goşgusynda adama aslyny sorap baha bermän, onuň gylyk-häsiýetine, gelenegidene edýän hormatyna we yzzatyna seredip baha bermekligi ündeyär. Yöne ol adamyň daşky sypatyny hem ünsden düşürmeli däldigini dogry ýaňzydýär. Alymlaryň ylym söhbetini diňlänler üçin munuň aýratyn bir kynçylyk döredip durmaýandygyny hem belläp geçýär. Aýdaly, derwüsiň piriniň kimdigini sorap durman, oňa alymyň nazary bilen göz aýlasaň, egin-eşiklerinden hem çen tutmak bolýandygyna ünsi çekýär ýa-da galp altynyň galplygyny mähek daşyň ýuze çykaryşy ýaly yşkdan bimar bolan adamyny hem onuň ahy-nalasyndan, çeken azabyndan we görgüsinden-de çen tutup, biliп boljakdygyny duýduranda, ol daşky keşbiň alamatlaryny hem göz öňünde tutýar. Nesimi şygrynyň ahyrynda özünüň esasy taglymyny orta atýar. Ol: «nagdyň nadan eline berme» diýmek bilen hakyky durmuşy, özüne nagt berlen durmuşy nadanlyk edip, dindarlar tarapyndan o dünýede wada berilýän erteki – howaýy durmuş bilen çalşyrmaly däldigi hakynda açykdan-açyk wagyz edýär.

Sözlük:

Hiji – saman.

Symaýa – alkyş.

Degil – däl.

Nagd – nagt; teňne, akja.

Galb – ýürek, göwün.

Irfan – mistika, hudaýy tanamaklyk, ylym, bilim.

Aryfana – alymlarça, alymlara laýyk, alymlara mynasyp, aryflarça, danalarça.

Kiswet – eşik, geyim, Käbäniň üstüniň gara ýapynjası.

1. Bu goşgy haýsy temada ýazylypdyr?
2. Goşgularda näme barada gürrün edilýär?
3. Goşgulardan bölekleri ýatdan öwreniň.

MUHAMMET BAÝRAM HAN (1497–1561)

Muhammet Baýram han 1497-nji ýylда häzirki Täjigistanyň Badahsan welaýatynda eneden doglupdyr. Onuň ata-babalary Garagoýunly turkmenleriň Baharly kabylasyndan, Seýfaly begiň maşgalasyndan bolupdyr. Baýram ýaşka yetim galyp, atly-abraýly nebereleriniň goldamagy bilen Balhda bilim alýar. Harby tälidlere türgenleşýär. Sefewiler dinastiýasyny esaslandyran Ysmaýyl Hataýynyň (1486–1524) goşunnda gulluk edýär. Ol ata-babalarynyň däbini dowam etdirýär, harby tälîm alýar we hökümet, goşun gullugynda özünü tanadýar. Soň temuriler dinastiýasynyň belli hökümdary Muhammet Baburyň goşun serkerdeleriniň biri bolýar. «Baýram özünüň harby hünărleri, gaýduwsyz batyrlygy, söweşlerde görkezen gahrymançylyklary, galyberse-de, öz pähim-parasatly serkerdeligi bilen mongol-lar hereketi wagtynda uly rol oýnapdyr». Onuň harby serkerde hök-mündäki at-owazasy, abraýy köşgi sarsdyrypdyr. Şonuň üçin ol tiz wagtda «köşgүn diregine» – baş wezir wezipesine çenli baryp ýetipdir.

Muhammet Baýram han diňe bir döwrüniň harby tälimlerini kämil özleşdiren serkerde bolany üçin şohratlanman, eýsem buýankы ynsaçylyk häsiýetleri, meýlishalar ýigit bolanlygy,

ajaýyp şahyrlagy üçin-de uly at-abraýdan peýdalanypdyr – diýip, taryhçylar tekrarlaýarlar. Baýram we onuň oglunuň töweregini Mir Dosty, Haşym kyssa, Kyblan beg, Molla Şeýdaýy, Muhammetguly Ülpeti, Suhan beg, Kasym beg Halaty ýaly köp sanly turkmen şahyrlary, edermen ýigitler gurşap alypdyrlar. Köp me-selede ondan tälîm alypdyrlar.

Baýram han ynsan üçin möhüm häsiýetlerden söz açyp şeýle diýýär: Yaşuly adamlardan eşidişime görä, her bir ýigitde üç sany sypat hökmänydyr:

1. Hâkimleriň ýanynda özüni alyp barmagy başarmaly.
2. Garyp-gasarlaryň göwnünden turup, olara duýgudaşlyk et-meli.
3. Alymlaryň ýanynda aýtjak sözüni bilip aýtmaly.

Muhammet Baýram hanyň daş sypaty: ol orta boýly, bugday-reňk, hemme agzalary jaýba-jaý, mertebeliliği merdemsi yüzünden görnüp duran, peşeneli ýigit bolupdyr.

Muhammet Baýram han öz töweregindäki adamlary halys wepadarlyk, kämil mertlik, batyrlyk ýaly häsiýetler bilen ter-biýeläpdir. Özi-de şeýle häsiýettire ýugrulan şahs bolupdyr. Şu jähteden hakykatda bolan bir waka ýüzleneliň: Galagoply ýagdaýlaryň birinde Baýram han özünüň birnäçe ýigidi bilen Owgan hökümdary Şırşahyň adamlarynyň eline ýesir düşyär. Şırşahyň nökerleri Baýram hany öldürmekçi bolýarlar. Baýram han haýsyňyz? – diýen sorag berlende, onuň dosto hem egindeşi Abul Kasym:

– Baýram han mendirin! – diýip, orta çykýar. Yöne Baýram öz ornuna dostunyň ölmegini islemän:

– Ýok, ol Baýram däl, Baýram – mendirin – diýip, bu-da orta çykýar. Uly serkerdäni halas etmegi ýüregine düwen Kasym bolsa:

– Siz oňa ynanmaň, ol meniň wepaly hyzmatkärim bolany üçin, meni halas etmek isleýär. Ol meniň nökerimdir. Hakyky Baýram han mendirin! – diýip, serkerde dosto üçin özünü jel-latlaryň eline beryär. Şeýdibem Kasym dosta wepalylygyň beýik nusgasyny görkezýär, Baýram hanyň ýerine özi heläk bolýar.

Gandaharda, Sirhintde Humáyun şanyň goşunlarynyň uly ýeňişler gazanmagyna Baýram hanyň goşun serkerdesi hökmünde

bitiren hyzmatlaryna mynasyp sarpa goýulýar, oňa «Han-hanan» («Hanlaryň hany») diýen iň uly harby dereje berilýär. Humaýun şanyň ýaşajyk oglы Ekbere atalyk terbiýesini bermek ynanylýar. 1556-njy ýylda Humaýun öлenden soň, tagtyna Ekber oturdylýar. Emma Ekber entek ýaş bolansoň, hökümet işlerine-de Baýram han ýolbaşçylyk etmeli bolýar. Ol ýurdy hem goşuny pugta tertibe salmak üçin, birnäçe aýgytly çäreler görýär. Boýnuýogyn şa Ebul Maalyny tussag edýär. Duşman goşunlarynyň garşysyna emelsiz hem başarnyksyz ýolbaşçylyk edeni üçin mongol serkerdesi Tardy begi ölüme buýurýar. Goşunda berk düzgün-tertibi ýola goýýar. Nökerleriň harby hünäri kämil ele almaklary üçin çäreler görýär.

Baýram hanyň at-abraýy, şahsy göreldelei onuň nökerlerinde hemiše ýeňše bolan berk ynanjy terbiýeleýär. Olaryň ruhuna ruh goşýar. Hanlar hany Baýramyň kämil harby serkerdeliginde we onuň ýolbaşçylygynda gazanylan ýeňişlerden gylaw alýan, gönünlери göterilýän mongol goşunbaşylarynyň her biri özlerini Rüstemden kem görmeýärdiler – diýip, taryhcylar nygtayárlar.

Muhammet Baýram han şöhrat labryna doly girenden soň, Humáunyň ýegençisi Selime Soltan begime öýlenýär. Selime Soltan begin diýseň adamkärçilikli, akyll-paýhasly, edep-ekrama baý, juda görk-görmekli gyz bolup, Baýram han, onuň şahandazlygyna uly sarpa goýupdyr. Şeýlelikde, Baýram han mogollaryň häkim topary bilen garyndaş bolýar. Türkmen ýigidiniň şa tagtynyň eyeleri bilen garyndaşlyk gatnaşygy Ekeriň töweregindäki köşk adamlarynyň kabirine ýokuş degýär. Üstesine-de góripler ýaş hökümdar Ekeriň ýanynda Baýram hany dürli myjabatlar bilen ýamanlaýarlar. Şeýlelik bilen pähimli serkerde ýuwaş-ýuwaş köşkden çetleşdirilýär. Bu ýagday Baýram hanyň Ekbere aşakdaky mazmundaky haty ýazmagyna sebäp bolýar: «Birnäçe görüp adamlar maňa zeper ýetirmek maksady bilen birnäçe bolgusyz zatlary toslap, meni Size ýamanlapdyrlar, şeydibem olar meni ýok etmegiň küyüne düşüpdirler.

Her bir adamynyň dürli töhmetlerden özünü goráşy ýaly, men-de şol hili töhmetçilerden şahsamy goramaga mejburdyryn. Siziň töwereginizde bir topar haýynyň bolýandygy üçin özüm Siziň ýanyňza barmagy makul bilmeýärin.

Siz bilip goýuň, türki kowumlarda öz iýen duzuna kast edýän adamyň bolmaýandygy bütin äleme mälimdir!

Eger meni iýen duzuna kast eden adam diýip hasap edýän bolsalar, goý, onda olar ýonekeý bir esgeri iberip, meniň kellämi kesdirip, Siziň huzuryňza eltdirsinler. Goý, bu waka geljekde döwlet işine hyýanat etmegi ýüregine düwen adamlara sapak bolsun!

Siz şeýle etseňiz, wah diýsem, meniň namart boldugym. Şeýle etmeseňiz bolsa, meni goşun serkerdeligi wezipesinden boşadyp, goşuny köşgүň başga ynamdar adamsyna tabşyryň. Men bolsam Maşada gitmekligi ýüregime düwdüm, ol ýerden hem Nejep, Kerbelä...»

Şeýlelikde, Baýram han 1561-nji ýylda Horasana tarap ýola düşyär. Ýone ol şol ýylyň 31-nji ýanwarynda Güjerat diýen ýerde düsläp, ertir namazyna duranda, Mübärek han diýen haýyn onuň ýeňsesinden gelip, pyçaklaýar.

Baýram hanyň jesedi Delä eltilyär we uly dabara bilen jaýlanýar, üstüne gümmez galdyryarlar. Soň, 1578-nji ýylda onuň jesedini Maşada göçürüärler. Üstüne gümmez galdyrylyp, gubruň üstüne-de «Iň gowy gülzarlykdaky gül hem solýar» – diýen ýazgy ýazylýar.

Muhammet Baýram han döredijilik işine ýaşlykda başlaýar. Onuň türki hem pars dilinde ýazan köp sanly gazallary, rubagylary, ferdiyat, kytgalary bar. Onuň «Fetihnama» atly öz harby ýörüşleriniň beýanyny edýän kitabynyň hem bolandygy çaklanýar. Şeýle-de hindi dilinde goşgular ýazandygy aýdylýar.

1. Muhammet Baýram han haçan, nirede ýaşap geçipdir?
2. Ol şan-şöhraty nähili gazanypdyr? «Han-hanan» diýen ada nähili düşünýärsiňiz?
3. Baýram hanyň eserlerini özbaşdak okap, ony klassyk şahyrlarymyz bilen deňeşdiriň.

BELLIDIR

Ynsanyň zereňligi gep sözünden bellidir
Diýmese hem, arzuwy öz-özünden bellidir.

Eginde ýuka köýnek, gül bedene ýaraşar,
Ýaryň bu gözel görki gaş-gözünden bellidir.

Toty şirin sözli diýp, dünýä belli bolsa-da,
Ýaryň bu gözel görki gaş-gözünden bellidir.

Tötänden däldir meniň oňa hyrydarlygym;—
Bäsleşen gara haly gül ýüzünden bellidir.

Leylige gizlin däldir, Mejnunyň çeken derdi,
Perhadyň ah-nalasy dag gazandan bellidir.

Onuň pynhan sözleri gunça dodakda gizlin,
Zülpünde anbar yslar oň näzinden bellidir.

Uzyn boýlym sallanyp ýol ýörände näz bilen,
Burk uran atyr ysy oň yzyndan bellidir.

Baýram yška ýansa-da, yšk bermez şöhlesin,
But öñünde ýanan şem öz-özünden bellidir.

1. Goşgy haýsy temada ýazylypdyr?
2. Baýram han hakynda neşir edilen nähili kitaplary bilyärsiňiz?

TAPYLMAS

Men zarga sen dek ýene bir ýar tapylmas,
Sen ýarga men dek ýene bir zar tapylmas.

Käp zar saňa boldy giriftar-u liken,
Men dek ýene bir zary-giriftar tapylmas.

Älemde ýigit köp taplu, laýyk seniň dek,
Birehm-u jepajuý-u dilazar tapylmas.

Bah-wah, bu ne sözdür ki köňül esremek içre –
Husn-ähli era sen kibi dildar tapylmas.

Ýa reb, maňa täleyi-bergeşte durar kim
Serkeşte bolup, munça tiláp, ýar tapylmas.

Ilden tamaýy-mähr-u wepa eýleme, Baýram,
Çün älem era ýary-wepadar tapylmas.

GÜNÄ GÖZDE, GÜNÄ YÜZDE

Meniň asla günähim ýok, güzel ýarym, günä yüzde,
Mende näme günä bolsun, biler bolsaň, günä gözde.

Ne ýakar sen, kuýaş yüzli, mahy-taban, mähribanym,
Senden özge penakär ýok, ey söygülim, pena sizde.

Çyn aşygyň menem-menem, özge aşyk ýokdur saňa,
Ahy-zaryň men çeker men, galat bolmaz hiç bir sözde.

Eger bilseň, patyşahym, bar umydym saňa bagly,
Gözläp seni gjije-gündiz, tapabilmen dag-u-düzde.

Baýram, eýsem, günäkärmi, bakdy diýip jemalyňa,
Neýläyin men, güzel ýarym, günä gözde, günä yüzde.

Baýram şahyr söýgi temasynda ýazan goşgularynda diňe hay-sydyr bir gözeliň görk-görmegini taryplamak bilen çäklenmeyär. Sol tarypy edilýän gözeliň edep-ekramly, belli bir ýara hemişelik wepaly bolmagyny ündeýär.

Şeýle ündewler, esasan, «her bir söz gatana dil berip ýörmede, seni hakykatdan hem söýyän ýeke-täk adama wepaly bol!» – diýen pikiri nygtamak bilen seleşyär.

1. Baýram han haýsy temalarda, nähili eserleri döredipdir?
2. Baýram hanyň söýgi, dostluk baradaky haýsy goşgularyny hataldyňz?

BAÝRAM HANYŇ DÖREDIJILIGI

Muhammet Baýram han döredijilik işine ýaşlykda başlaýar. Onuň turki hem pars dilinde ýazan köp sanly gazallary, ru-bagylary, ferdiyat, kytgalary bar. Onuň «Fetihnama» atly öz harby ýörüşleriniň beýanyны edýän kitabynyň hem bolandygy çaklanýar. Şeýle-de hindi dilinde goşgular ýazandygy aýdylýar.

Muhammet Baýram hanyň «Saýlanan eserleri» 1970-nji ýylda ilkinji gezek neşir edildi. Bu ýygynدا onuň pars hem türki dillerindäki goşgularynyň aglabasy girizilipdir.

Muhammet Baýram hanyň bir topar ajaýyp goşgulary («Bahary gör», «Ýarmuhammet», «Tapylmas», «Bilmes men», «Saçyň», «Gözleriň...») bize gelip ýetipdir. Olaryň köpüsi söýgi temasynda bolup, käbirinde bolsa batyrlygyň, gahrymançylygyň waspy hem duýulýar. Şeýle-de adamkärçilik hakda, dünýä, durmuş-ýasaýyş dogrusynda pikir öwürýän pelsepewi bentler hem bar:

Eý, jepaju gaýry birle aşnalyk kylmagyl,
Aşna bolgan ýaranlardan jydalyk kylmagyl.

Aşnalyk ýagşydyr, leýken, ýamandur il tili.
Tilge düşgen halk birle aşnalyk kylmagyn.
Biwepalyk, gerçe, husn-ählige resmidur gadym,
Sen olarga ogşamas sen, biwepalyk kylmagyl.

Biedalykdur wepa terk eýlemek husn-ählige,
Biwepalyk terkineýle, biedalyk kylmagyl.

Baýram-a, çün ygtybaryň ýok turur, ýar alyda.
Görsetip aňa özüňni, hudnemalyk kylmagyl.

Bu gazalda bir tarapdan-a haýsydyr bir gözele söýgi bildirilýär. Ikinjiden hem ýaramaz häsiyetler ýazgarylyp, adamkärçilikli häsiyetler wasp edilýär. Şeýle häsiyetcäki goşgular başga-da bar. Mysal üçin:

Eý, serw, şemgy mejlisi-agýar bolmagyl,
Weý, gül, rafyky her has-u her har bolmagyl...

(Eý, serw, ýat – kesekiler meýlisiniň çyrasy (şem) bilmagyl.
Weý, gül, her bir has-u haryň (erbediň) dosty-ýary bolmagyl) –

– diýen setirler bilen başlanýan «Bolmagyn» goşgusy we başgalar.

Muhammet Baýram hanyň söýgi lirikasynda:

Gaşyňga tüşgeli eý serwi, gülgüzar saçyň,
Meni ýel ösgeni dek kyldy bikarar saçyň... –

– ýaly özboluşly çeperçilik serişdeleri bilen bezelen juda täsirli setirler köp. Şu jahden:

Men zarga sen dek ýene bir ýar tapylmas,
Sen ýarga men dek ýene bir zar tapylmas... –

– diýen setirler bilen başlanýan «Tapylmas» goşgusynda;

Ýaşyl lybas era ol serwi gülgüzarny gör,
Köňül açylgu dek ol dilguşa baharny gör... –

– diýen setirler bilen başlanýan «Baharny gör» gazalyny we başgalary mysal getirmek bolar.

Şahyryň aýry-aýry ýigitleri taryplap ýazan eserleri-de bar. Muňa «Ýarmuhammet» gazaly mysal bolup biler:

Hoş kadd-u, hoş endam ýigit – Ýarmuhammet,
Dildar-u dil aram ýigit – Ýarmuhammet.

Mezhepde bar il bile bir töwr çykyşgan,
Meşrepde meý aşam ýigit –Ýarmuhammet,

Öz kämi bile gan döker, il kämini bermey,
Huplar era hudkäm ýigit –Ýarmuhammet.

Gül islemeýü gülbüni görmey çu göründi,
Gül-bu-ýu, gül endam ýigit –Ýarmuhammet.

Hem turasydur pürşüken ol kows ki sünbül,
Hem çihresi gülfam ýigit –Ýarmuhammet.

Şerkeste bolup älem ara tapmadyň aram,
Tä bar saňa Baýram ýigit –Ýarmuhammet.

Baýram hanyň maşgalasy Selime Soltanyň hem özi adamsy ýaly, örän adamkärçilikli hem-de sungatyň, hususan hem şygyr sungatynyň gadyryny bilen aýal bolandygy hakda maglumatlar bar. Ol pákizeliliği, tertipliliği, pák göwünliliği, süýji sözlülüği halan, özgelerden-de şeýle häsiýetleri talap eden aýal bolupdyr.

Baýram han şahyr hökmünde öz döwürdeşlerine uly täsir ýetirip bilen, köpleriň gownunu awlap bilen goşgular döredipdir. Onuň goşgularynda hut öz häsiýetleri bilen bir perdeden gopýan örän köp setirleri dilden-dile geçipdir. Baýram han halk ýeňşini, halk toylaryny, halk şatlygyny olar bilen deň paýlaşan şahyrdyr:

Ýene ýeňiş ýüzün öwürdi bări,
Şatlandylar muňa dostlaryň bary.
Guwanýarys bu durmuşyň özüne,
Gülüp bakýas dostlarymyzyň ýüzüne.

Bu gün nowruz, bu gün baýram, bu gün toý,
Gaýgy-gamsyz şatlyk eder her bir öý.

Muhammet Baýram han optimist şahyr, dini düşunjeleri boýunça aýrybaşga adamlary hem dostlaşmaga çagyran adam bolupdyr. Ol dini we milli çäklilikden has belentde durupdyr. Muny şahyryň aşakdaky setirleri hem subut edýär:

Ne din gamydan demi-perişandur men.
Ne küfr hüjüminden herasandur men.
Buthana-ýu metjit maňa ýegsan görüner.
Göýäki ne kapyr, ne musulmandur men.

Baýram hanyň poeziýasynyň uly bölegini söýgi lirikasy tutýar. Onuň bu goşgular toparynda özboluşly liriki gözellige bezelen setirler bar:

Eý, çemeni jan era, serwi – huramanginäm!
Ömür gülüstanyda gunçaýy – handanganäm.

Gözge meni ilmegen, bir nazary kylmagan.
Könlüm alyp bilmegen dilberi – nadanganäm.

Hem özi ýagşygine, hem gözü ýagşygine.
Hem sözü ýagşygine, ýary – suhandanganäm.

Eý, ýüzi gül-gülgüne, weý, saçý sünbülgine,
Kylma tagapylgine, bolma pušeýmanginäm...

Muhammet Baýram hanyň söýgi temasında düzen gazallaryndan başga, kytgalar-da ýazandygyny nygtamak gerek. Mysal üçin:

Eý peri-peýker, ki ömri-jawydanym sen meniň,
Tä tirik men, senden aýrylman ki janyň sen meniň.

Şahyryň ençeme rubagylary hem şu temada ýazylypdyr:

Göz röwşeni – ýary-dilsitanym baradur.
Jan gülşeninden serwi-rowanym baradur.

Bu hassa eger galdy onuň gullugyndan,
Sen galmagyl, eý köňül, ki janyň baradur.

Serkerde şahyryň bize gelip ýeten poetik setirlerinde zehinli, durmuşy we tebigaty söyen, diňe ylham bilen ýazan ajaýyp şahyryň obrazы örboýuna galyp dur.

Köp çeşmeleriň tassyklamagyna görä Baýram han öz töwe-regine zehinli şahyrlary, alymlary, sazandalary we suratçylary üýüşüripdir. Baýramyň özi şahyr bolansoň hakyky poetik söze ýokary baha beripdir we onuň ussatlaryna hemaýat edipdir. Şol döwürde gurlan poetik ýygñanasyklarda – aşşamlarda parsy we turki dillerdäki nusgawy edebiýatlaryň görnükli wekilleriniň Enweriniň we Hakanynyň, Sagdynyň we Hafzyň, Rumynyň we Haýýamyň, Lutfynyň we Nowaýynyň, Ataýynyň we Sakkakynyň, Emiriniň we Husaýynyň iň gowy eserleri okalypdyr hem ara alyp maslahatlaşylypdyr. Türki dillerdäki eserler ara alyp maslahatlaşylanda iň soňky söz Baýram hana berlipdir, çünkü döwürdeşleriniň ykrar etmeklerine görä, ol turki dildäki edebiýaty örän ökde bilipdir. Baýram han proza eserlerini hem ýazypdyr. Şahyryň oglunyň ýaşan döwründe gulluk eden taryhçy Nahawandy şeýle ýazypdyr: «Ol poeziýanyň we prozanyň aýlawunda ökde çapyksuwar bolupdyr». Baýram han saza uly hormat goýupdyr, köp üns beripdir. Ol diňe bir turki halklarynyň sazlaryny däl, eýsem hindi halklarynyň sazlaryny hem bilipdir. Baýram han iki dilde goşgy ýazan şahyrlaryň hataryna girýär. Baýram hanyň diwany öz oglı Abdyrahym tarapyndan düzülipdir.

Baýramyň parsy dildäki, şeýle hem türkmen dilindäki diwanynyň köp bölegini liriki gazallar tutýar. Ol gazallarda Baýram örän ýonekeý we labyzly dil bilen aýralyk gam-gussasynyň öwüşginine boyalan söygülini, söýyän ýüregiň názik duýgusyny beýan edýär. Ömrüniň köpüsini ýolagçylykda, ýörişlerde geçiren şahyr aýralygyň ähli agramyny we hesretini gerdeninde çekipdir hem-de olary öz gazallarynda bermegi başarypdyr:

Eý, seniň gözelligiň arkaly adamlaryň gözleri nurly bolan,
Baýramýn gözleri haçana çenli senden nursuz bolmaly!

(Baýram han. Diwan 41-nji sahypa)

Baýram hanyň gos-göni görelde alan şahyry beýik Nowaýy bolupdyr. Şahyr hem-de jemgyýetçilik işgäri bolan Baýram han, elbetde, öz döwrüniň ogludyr. Ol örän adamkärçilikli garaýyşlı adam hökümide, käbir eserlerinde zorluk-süteme we goragsyz ejizlerin - «dul aýallaryň we ýetimleriň» gysylmagyna garşı gøreşipdir. Döwürdeş şahyrlaryň, taryhçylaryň ençeme sapar görkezmegine görä ol çeper eserlerinde ýoreden wagyz-nesihatlaryna laýyklykda praktiki (hakyky) durmuşda hem çykyş edipdir, zulum sütemi we gysmaklygy örän ýigrenipdir. Ol adamlary adamlar üçin oňat işleri etmäge çagyryar. Şahyr şol oňat işlerde hem adamyň ýokary meýlini görüpdir. Sonuň üçin Baýram han adamlary «özünden ýağşy at galdyrmaga we oňat edilen işler bilen öz atlaryny ebedileşdirmäge çagyrypdyr ».

Baýram hanyň liriki gazallary özleriniň taryhy kökleri bilen Gündogaryň nusgawy şahyrlarynyň olmez-ýtmez döredijiligindeñ gelip çykan däplere ýugrulypdyr. Muhammet Baýram han we onuň ogly Abdyrahym dagy hindi halky bilen türkmen halkynyň arasynda ilkinji dostluk köprüsiniň nawlaryny atan adamlardyr.

Baýram han – meşhur türkmen şahyry, harby serkerde, Hanhanan, uly jemgyýetçilik işgäri.

Onuň döredijiliği alymlar tarapyndan düýpli, hertaraplaýyn öwrenmäge mynasyp edebi miras – ýadygärlilikdir.

Sözlük we düşündiriş:

Jepaju – jepa beriji.
Biedalyk – edasyzlyk.
Alyda – alynda.
Hudnemalyk – men-menlik, ulumsylyk, gedemlik.
Perişan – bulaşyk, dagynyk, çاشык.
Küfr – dine ynanmazlyk.
Herasan – garkan, gorkýan.
Cihre – yüz keşp.
Gülfan – gül reňkli, gülüň reňkinde.
Yegsan – deň, birmeňzeş, barabar.
Serwi-huraman – näz edip ýoreýän serwi (gözel).
Gunçaýy-handan – gülüň, gülüp
Meşrep – 1) içilýän ýer, içimlik; 2) gylyk, häsiyet, endik
Meý aşam – şerap içýän.
Käm – maksat, arzuw, isleg.
Gülbün – bir düýp gül agajy, gunça.
Bu (buý) – ys, kok.
Turra – alyn saç, zülp, buýra saç.
Pürşiken – köp buýraly, burum-burum duran gunça.
Suhandan – dilewar, çeper, orator.
Sünbül – gara, oňat ysly ösümlilik.
Tagapyl – habarsyz, habarsyzlyk, sabyr.
Jawydan – hemişelik, müdimilik.
But – çokunylyan, sežde edilýän agaçdan ýasalan hudaý.
 Oňa sežde edilende öňünde şem (çyra) goýulýar.
Dilgüşa – göwün açyjy.
Läle ruhsar – gyzyl ýüzli, 1 ýüzli.
Sirap – ganan, joşan.
Müsksar – atyr ysly, müşk ysyny berýän.
Dilazar – horlayjy, ýürek kösän.
Esremek – idetmek, aladasyny etmek, mes bolmak.
Täleyí-birgeşte – bagtyan, işi gaýdan.

1. Şahyr haýsy dillerde eserler döredipdir?
2. Onuň söýgi, dostluk baradaky haýsy taglymlaryny haladyň?
 Näme üçin?
3. Baýram han haýsy şahyrlaryň eserleri bilen gyzygypdyr?
4. Baýram hanyň goşgular diwany kim tarapyndan düzülipdir?
5. Şahyryň goşgularyny okaň we mazmunyny özleşdiriň.

Edebiýat teoriýasy: Kytga, ferdiýat barada düşünje

Kytga – iki, üç ýa-da dörtden on ikä çenli bentden düzülen, her bendi özara kapyýalaşýan goşgudyr. Kytga iki setirli bent bolup, setirleriň ählisi şol bir ölçegde bolýar. Mysal:

Saryg nikab-u gyzyl täç birle ol kaddy zyba,
Görünip ile ki serwi üzre gunçaýy-güli ragna.

Bayram han.

Ferdiýat – dürli kysymda ýazylan goşgulardan kyssalar- dan bölünip alınan, özbaşdak many berýän iki setirden ybarat sygyrdyr. Ferdiýat mana daýanyany üçin köplenç kapyýasız se- tirden düzülüär. Mysal:

Ýaman gözler yüzleriňe düşmesin,
Ýaman yüz hem gözleriňe düşmesin.

Bayram han.

Bu formalar goşgynyň iň gadymy görnüşlerinden bolup, olar yslamdan öňki arap poeziýasynda hem duş gelýär.

GARAJAOGLAN

(1606–1679)

Dünýä halklarynyň ençemesinde ýakyndan tanalýan şahyrlaryň biri Garajaoglandyr. Onuň asly türkmen, doglan ýeri häzirki Gazanjyk etraplary diýlip çak edilýär. Ömrünüň köp bölegini Türkiýede, Toros daglaryna göçüp baran türkmenleriň arasynda geçiripdir. Ol Türkiýaniň köp şäherlerinde, obalarynda bolýar. Şahyrçylyga Türkiýede başlapdyr. Garajaoglanyň sygyrlarynda ülkäniň gözelligi, daglary, dereleri, baglary, bakjalary, çeşmeleri, çaylılary, tutuş tebigaty, ynsanlary öz beýanyny tapypdyr. Şonuň üçin Garajaoglan türkmen, türk şahyry hasap edilýär.

Garajaoglanyň durmuşy hakyndaky ýazgylar biziň günlerimize ýetip gelmändir. Şygyrlaryndaky maglumatlardan netije çykarýan alymlaryň bir topary onuň XVII asyrda ýaşandygyny tassyklaýarlar. Garajaoglanyň goşgulary turkmen halkynyň arasynda geçen asyrlardan bări mälim bolsa-da, ömri we döredijiliği bilen ymykly gzyzklanmak 1991-nji ýyldan soňra mümkün boldy. Häzir meşhur şahyryň goşgular ýygynarylary (1991-1994) neşir edildi, döredijiligi ylmy esasda öwrenilýär.

Garajaoglan köp ýurtlary gezip, halklaryň durmuşyny ýakyndan öwrenen şahyr. Ol Kawkaz, Balkan ýurtlaryny, Azerbayján, Siriýany, Müsüri, Rumystany, tutuş Anadolyny aýlanypdyr. Ol ýurtlarda galan täsirlerini goşgularyna geçiripdir.

Garajaoglan şahyryň edebi lakamydyr. Ol garaýagyz bolany üçin özüne şu lakamy saýlap alypdyr. Şahyryň çyn ady Hasan bolupdyr.

Garajaoglanyň döredijiliginde il-ýurt, Watan hakdaky şygyrlary esasy orun tutýar. Şahyrdä il-ýurt hakdaky oýlanmalary köplenç, Watany gözlemek duýgusy bilen sazlaşykda beýan edilipdir.

Garajaoglanyň söýgi lirikasy şeýle näzik duýgulara baýlygy bilen tapawutlanýar. Ol bu temada birgiden goşgulary ýazyp, gelin-gyzlary durmuşa ýakyn bolan ceperçilik serişdeleri bilen wasp etmegiň göreldesini görkezipdir. Şahyryň şygyrlary erkin pikirli, aýdyň mazmunly, halky häsiýetdedir.

Garajaoglanyň baý mazmunly, ýiti duýguly şygyrlary, milli öwüşgünliliği, halky ruhlulygy, aýdyňlylygy hem düşnükligi bilen özünden soňky şahyrlara nusga bolup hyzmat edipdir. Türkmen klassyk şahyrlary ondan täsir alypdyr.

Şahyryň «Gyrmyzy», «Gara dälmedi?», «Gül ynjamasyň», «Diýsem öldürerler, diýmesem ölem» ýaly şygyrlary turkmen halkynyň arasynda meşhur aýdymlara öwrülip, geçen asyrlardan bări toý-tomaşalaryň bezegi bolup gelýär.

Türkmen ýaşululary «Arkaç galdy, Aýnam how» diýen aýdymy we «Aýna» diýen halk sazyny Garajaoglan düzüpdir diýip aýdýarlar.

Garajaoglan eserleri halk tarapyndan söylüp okalýan klassyk şahyrlaryň biridir.

BIZIŇ ILLERE

Galkdy däli köňül, isteyip ýurdy,
Gel diýdi, gideli biziň illere.
Gözüm ýasy ýer yüzünü büredi,
Sil oldy, gideli biziň illere.

Gözüm ýasy ýer yüzüne saçыldy,
Bahar geldi, ýaýla ýoly açyldy,
Ýyly ösdi, garyň suwy saçыldy,
Ýol oldy, gideli biziň illere.

Kowum-gardaş bir meýdana düýrıldı,
Söwdüğim, sen meni öldi diý indi,
Kitaba gözledim, ýollar göründi,
Gel diýdi, gideli biziň illere.

Şahy sesiň dilberleriň dayzasy,
Gözüme görünmez dünýän barysy,
Şindi biziň iliň gara-çalysy,
Gül oldy, gideli biziň illere.

Garajaoglan diýr, geler ýazlary,
Ýarym kime edýän sen bu näzleri,
Enäniň, atanyň gaty sözleri,
Bal oldy, gideli biziň illere.

Garajaoglan «Biziň illere» diýen şygrynda il-ýurt, Watan temasyny gozgäýär. Türkmen halk nakylynda: «Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä» diýen sözleriň mizemez hakykatdygyny şahyr bu şygryny ýazmak bilen ýene bir gezek ýatladyp geçýär. Şahyryň adyndan söhbet edýän obrayzyny synlanynda, il-ýurduny gözleyän adamyň naýynjar keşbi göz öňüne gelýär. Onuň ýüregi hemiše Watanyň küýseýär. Ili ýadyna düşeninde, gözüniň ýasy sil bolup akýar. Ony bu gaýgy-hasratdan dyndaryp biljek güýç ýok. Onuň gözüne hiç zat görününenok. Ol, hatda, söýgülisini-de terk etmäge kaýyl.

Ony bu soňsuz ejirden dyndaryp biljek ýekeje çäre bar: ol-da öz iline gowuşmak.

Şahyryň bu şygry duýga diýseň baý. Halkyň janly gepleşigine ýakyn bolan dilde ýazylan şygyr ýeňil, akgynly okalýar.

Garajaoglan «Biziň illere» diýen şygrynda il-ýurduň janyňdan eziz görmekligi ündeýär. Watanyň aladasы bilen ýaşamaklygy maslahat berýär.

1. Garajaoglan «Biziň illere» diýen goşgusyny nähili temada ýa-zyppdyr?
2. Şahyr näme üçin Watanyny kүýseyär? Sen oňa nähili düşünýärsiň?
3. «Biziň illere» goşgusyny kommentarili, labyzly okaň!

GYRMYZY

Bir jüp bilbil geldi, gondy çemene,
Başy ýaşyl, aýaklary gyrmazy.
Bal akyp dur dillerinden, lebinden,
Alma kimin ýaňaklary gyrmazy.

Meniň ýarym hem soltandyr, hem handyr,
Datly janym ol gözele gurbandyr,
Hünji däldir, sadap däldir, merjendir,
Ak golunda golbaglary gyrmazy.

Bakjamya üç gül ekdim, bitäýse,
Jak-jaklar teýinden bilbil ötäýse,
Meniň wadam senden owwal ötäýse,
Mazaryma dikdikleri gyrmazy.

Üç ýyl oldy şu daglary aşaly,
Bäş ýyl oldy, gyz söwdaňa düşeli,
Galk, gideli, biziň oda düşeli,
Başdan aýak düşekleri gyrmazy.

Garajaoglan diýr gelgin ýanyma,
Saňa gelen kaza degsin janyma,
Meni öldür, bas elliř ganyma,
Diýsinler ki «On barmagy gyrmazy».

«Gyrmyzy» goşgusy şygyr sungatynyň inçeliklerine aralaşmaga, ýaşlaryň döredijilik ukyplarynyň ösmegine uly kömek edýär. Çünkü onda şygyr dünýäsiniň gözel nusgalary saklanýar.

Şahyryň ussatlarça ulanan simwoliki şekilleri (Bir jüp bilbil geldi, gondy çemene, Bakjamya üç gül ekdim bitäýse we beýlekiler), jaýdar epitetleri, meñzetmeleri, söýgi hakdaky dünýewi pikiri çeperçilik bezegi bolup hyzmat edýär.

Şygyr gelin-gyzlaryň gözelligini duýmak we olary hormatlamak taglymyny öňe sürýär. Yaşlara söymek we söyülmek bagtyndan mahrum bolmazlyk nesihat edilýär. Söýgüde we paly bolmak, biri-biriň dert-aladasyny, gaýgy-gussasyny deň paýlaşyp, birek-birege mähriban bolup ýaşamaklygy nesillere wagyz etmek şygryň asyl maksadydyr.

Garajaoglanyň «Gyrmyzy» diýen şygry türkmen halk aýdymyna öwrülip, bagşy-sazandalaryň repertuaryny baylaşdyran eserdir.

Sözlük:

Jüp – iki.

Söwdä – yşk, söýgi.

Leb – dodak.

Oba – otag, jaý.

Datly – şirin, eziz.

Kaza – ölüm, heläkçilik, ýazgyt.

1. Garajaoglanyň «Gyrmyzy» diýen goşgusy näme barada? Sen ony nähili düşünýärsiň?
2. «Gyrmyzy» nähili goşgy düzüliş formasynda düzülipdir?
3. «Gyrmyzy» goşgusynyň aýdym edilip aýdylyşyny diňläň.
4. Garajaoglanyň goşgularyny okaň.

SENDEZ ZYÝADA

Ala gözleriň söwdüğim, dilber,
Men güzel görmedim senden zyýada.
Bilmen, hüýrmusiň sen, gökden indiňmi,
Bu gün gözelligiň düýnden zyýada.

Merhemediň, çohdur, meni karyma,
Meni görüp, mah ýüzüňi bürüme,
Çykyp, ilden-ile gezip ýörime,
Seni söyen ýokdur menden zyýada.

Dogar Aýlar kibi, dogar görüner,
Gyrmyzylar geýip çykar, sallanar,
Ah etdikçe, gara bagrym diliner,
Saýylmaz meňleriň müňden zyýada.

Garajaoglan aýdar bu sözüm çohdur,
Äleme seýr etdim, emsalym ýokdur,
Synama urdugyň temrenle okdur,
Dahy jürüm barmy mundan zyýada.

Lirikanyň ussady Garajaoglan «Senden zyýada» diýen goşgusynda ynsanyň ince duýgularyny, gelin-gyzlaryň gözelligi bilen sazlaşyp gidýän terbiýeçilik pähim-paýhaslary, halkyň gepleşik dilinde şeýle nepis, çeper suratlandyrypdyr.

Sygryň söýgi söhbetleriniň ýürekden, çynlakaý bolşy ýaly, terbiýeçilik pikirleri-de saldamlydyr we peýdalydyr.

Sözlük:

Merhemet – rehimplilik, mähribanlyk.

Saýylmaz – sanalmaz, bihasap.

Beň – meň, hal.

Temrenle – naýza bilen.

Jürüm – etmiş, jenaýat.

Harymak – gorkuzmak, gargamak,
ejir bermek.

Çoh – köp, kän.

Mah – aý.

Emsal – meňzeş, çalymdaş.

Dahy – ýene, ýene-de.

1. Garajaoglanyň «Senden zyýada» diýen goşgusy näme üçin «Söýgi temada ýazylypdyr» diýýäris?
2. Şahyr «Zyýada» sözünü näme üçin birnäçe manyda ulanypdyr?
3. Şahyryň gelin-gyzlary wasp edişine nähili düşünýärsiň?
4. «Senden zyýada» goşgusyny şahyryň beýleki goşgular bylen deňeşdirip okaň!

XVIII ASYR EDEBIÝATY

XVIII asyrda türkmen durmuşynda oturymlylyga geçiş döwrüniň kämilleşmegi, şol asyryň ortalarynda Nedir şanyň impe riýasynyň dargamagy, birnäçe halklaryň özbaşdaklyk almak ug runda alyp baran göreşleri ýurduň ykdysady, syýasy we sosial durmuşynda ençeme garşylyklary, özgerişleri ýüze çykaryar. Yer suw, ekerançylyk bilen meşgullanýan tire-taýpalar aragatnaşykly hereket etmäge, birek-biregi goldamaga mejbür bolýarlar. Olaryň arasynda duýgudaşlyk meýilleri artyp başlaýar. Bu bolsa öz nobatynda birleşmek, özbaşdak merkezleşen döwlet gurmak ýaly öndebarýyj pikirleri oýarýar.

XVIII asyrdan başlap, ösen edebiýat giň gerim alyp ugraýar. Ol ençeme görünüklü söz ussatlarynyň ýokary çeperçilikli täze täze eserleriniň hasabyna baýlaşýar. Bu asyrdı Döwletmämmet Azady, Nurmuhammet Andalyp, Magtymguly Pyragy, Mahmyt Gayýaby, Şeýdaýy, Gurbanaly Magrupy, Abdylla Şabende ýaly görünüklü klassyklar edebiýat meýdanyna geldi. Bu şahyrlaryň hersiniň özüne mahsus döredijilik aýratynlygy bar. Sebäbi ola ryň her biri klassyk edebiýatyň haýsydyr bir meselesini ýada žanryny zamanasynyň talabyna laýyklykda ösdürip, durmuş hakykatyny çeper beýan etmegiň ýokary nusgasyny görkezdi, özünden soňkulara nusga alarlyk bay edebi miras galdyrdy.

XVIII asyr türkmen klassyklary watansöýüjiliğiň, gumanizmiň ajaýyp nusgalaryny özünde jemleýän eserleri bilen halky ruhy taýdan goldamak, olara göwünlik bermek, olary düşmana garşy söweše çagyrmak ýaly asyllı hyzmatlary ýerine ýetirip, zamanasynyň öndebarýyj adamlary bolupdyrlar. Olar durmuş, halkyň ruhy dünýäsini doğruçyl beýan etmek bilen, höküm süren sosial deňsizligiň sebäplerini, ony ýok etmegiň ýollaryny agtarypdyrlar we döwrüň talaplaryna laýyklykda oña garşy göreş alyp barypdyrlar. Şonuň üçin hem olar belli öndengörüji, wa tançylar hasaplanypdyrlar.

Türkmen klassyklarynyň döredijiliginde **öwüt-nesihat temasy** uly orun tutýar. Olar bu temada ýazan eserleri arkaly döwür-

deşlerine we geljekki nesillere gowy gylyk-häsiýetleri, durmuşda özüňi alyp barmagyň dogry ugurlaryny öwredipdirler. Olar zähmetkeş halk köpcüliginiň ruhy hem fiziki tarapdan sagdyn, güýçli bolmaklaryny, durmuşyň öñünde ýan bermezliklerini, hakyky adamlar bolup ýetişmeklerini isläpdirler. Ol eserleriň köpüsi şu günlerem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Yşky-liriki tema-da klassyk edebiýatda iň kän işlenen temalaryň biridir. Şahyrlaryň şu temadan eser ýazmadygy ýok diýen ýalydyr. Olaryň bu tema aýratyn üns bermekleri öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Söz ussatlary gelin-gyzlaryň durmuşda uly ornunyň bardygyna düşünipdirler. Şonuň üçin hem olaryň belent adamkarçılık mertebesini, el hünärini, görk-görmegini, gowy gylyk-häsiýetlerini taryplap ençeme eserleri döredipdirler. Klassyklar söýgi lirikasynda hakyky gözelligi dini gözelliğinden ýokarda goýupdyrlar, ynsan mertebesini belende göteripdirler.

XVIII asyr türkmen klassyklarynyň döredijiliginde bulardan başga-da ululy-kiçili temalaryň birnäçesi işlenipdir. Olara degişli ençeme eserler ýazylypdyr. Şu aydylanlar hem edebi ösüşiň halkyň durmuşyna, jemgyyetiň jümmüşine, adamlaryň ruhy dünýäsine içgin aralaşandygyny, döwrüň möhüm meselelerine wagtynda seslenendigini görkezýär.

NURMUHAMMET ANDALYP (1660–1740)

Halkyň taryhyny, ykdysadyýetini öwrenmekde Andalybyň bize galdyran edebi mirasy ullakan gollanmadyr.

S. Garryýew

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Nurmuhammet Andalyp – beýik şahyr, dessançy, dilçi, taryhçy hem filolog – söz ussady. Onuň altyna barabar şahyrana setirleri türkmen edebiýatyna uly goşant boldy.

Ol 1660-njy ýylda Daşoguz welaýatynyň Ýylanly etrabynda (Garamazy dién ýerde) eneden dogulýar. Onuň hakyky ady Nurmuhammet bolup, Andalyp (Bilbil) onuň edebi la-kamydyr. Şahyr Ýylanly, Köneürgenç, Hywa, Ürgenç töwereginde ýaşapdyr. Onuň ýaşan ýeri barada maglumata eýe boljak bolsak, onuň «Ýusup-Züleyha» dién eserine ýüzlenýäris:

Ismim idi Nurmuhammet garyp,
Sözde tahallusym idi Andalyp,
Şäherimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şahgazy hemäyat idi.

Şahyr daýhançylyk, ussaçylyk kesp-käri bilen meşgullanyp-dyr. Ol öz döwründe tanymal bilimli adamlaryň biri bolupdyr. Oňa uly il hormat goýupdyr.

Ol özüniň eserlerinde XVIII asyr türkmen durmuşyndan söz açýar.

Nurmuhammet Andalyp döredijilik işine ýaşlykda başlapdyr. Onuň döredijiliginin has gülläp ösen döwri XVIII asyra ga-bat gelýär. Onuň döredijilik tematikasy žanr taýdan köptaraply we bay, ideýa-çepeçilik taýdan bolsa örän ýokary hem täsirli. Ol özüniň çuňnur zehini, ajaýyp talanty bilen bir topar şygyr, «Oguznama», «Nesimi», «Sagdy Wakgas», «Kyssaýy-Fyrgun» dién poemalary ýazýar. «Ýusup-Züleyha», «Leýli-Mejnun», «Zeýnelarap», «Babaröwßen» dessanlaryny, «Melike – Mäh-rinigär» dién poemasyny döredýär.

«Leýli-Mejnun» dessanyны ömrüniň soňky ýyllarynda, durmuşy, edebi eser döretmegiň tärleri barada ýeterlik tejribe top-lan ýyllarynda ýazypdyr, diýip çaklaýarlar. Sebäbi bu eser beý-lekilere garanda dil-çepeçilik, ideýa-mazmun taýdan has kämil bolup çykypdyr. Şonuň üçin hem, biziň şu günlerimize çenli halk arasynda uly höwes bilen okalyár, öwrenilýär, hormat goýulýar.

Andalybyň haýsy wagtda aradan çykanlygy belli däl, şonuň üçin hem takmynan, XVIII asyryň kyrkynjy ýyllarynda dünýäden geçipdir.

Şahyr birnäçe liriki goşgularyň awtorydyr. Oňa mysal edip: «Gül», «Gördüm ýüzüni», «Bir gün», «Ýaryň pyrkaty», «Jykyr» ýaly goşgulary görkezmek bolar. Ol Gül diýen gyzy şeýle taryplaptdyr:

Kaýsy gülşeniň kaddyň dek, serwi joş riftary bar!
Kaýsy gülnüň gül ýüzüň dek, arzy ruhsary bar!
Kaýsy dilberniň lebi dek, lagl şeker baly bar!
Şükür kim, mahzun göwüniň sen kibi didary bar!
Ne gamy bar ol kişiniň, kim seniň dek ýary bar!

Andalybyň lirikasynyň köp bölegi tahmyslardyr. Tahmys ýazmak diýmek, özünden öň ýaşap geçen şahyr bilen gaýybana güýç synanyşmak – bäsleşmekdir. Andalyp hem özünden öň geçen şahyrlaryň: Nowaýynyň gazallary esasynda «Ýargaça», «On sekiz ýaşyndadır», «Eý köňül», «Gulap eýläp», «How bilen Adam»... Fizulynыň gazallary esasynda «Ýanmazmy?», «Şirazalar»... ýaly ençeme tahmyslary düzüp, olar bilen güýç synanyşyár hem şolara meñzedip, öz duýgy-düşünjesini çeper beýan edýär.

Andalyby öz halypasy hasaplan garagalpak şahyry Berdimyrat Berdak oňa «Kitap gördüm Andalypdan» diýip, ýatlama goşgusyny ýazan bolsa, belli özbek şahyrlary Muhlis bilen Munis, Danyş, Furkat we başgalar onuň gazallaryna tahmyslar düzüpdirler. Bu faktlar, öz gezeginde, ussat şahyr Andalybyň lirikasynyň belentligini alamatlandyrýar.

Sözlük we düşündiriş:

Serwi – dim-dik ösýän owadan agaç.

Riftar – gylyk, häsiyet.

Ruhsar – ýüz, keşp.

Lagl – gyzyl reňkli gymmatbaha daş.

Mahzun – gaýgly-gamly.

1. Nurmuhammet Andalyp haýsy ýyllarda we nirede ýaşapdyr?
2. Andalyp edebiyat meýdanynda haýsy eserleri bilen tanalýar? Onuň haýsy eserlerini okadyň?
3. Nurmuhammet Andalyby haýsy şahyrlar öz halypasy hasaplaptır?

LEÝLI-MEJNUN

(Gysgaldylyp alyndy)

... Elkyssa, Kaýs mekdephanaga baryp, mollasyga salam berip, bir tarapda olturdy we ýene bir tarapda Leýli – iki dilber köňül guşlaryny perwazga salyp, bir-birlerine gaş we gözlemini ilçi kylyp olturdylar. Elgaraz, tamamy ähli mekdep ylym tähsilige dem ursalar, bu iki näzenin ýşk husulyga nepes urar erdiler. Kaýs ýşk eder bolsa, Leýliniň ady sapagynyň başy erdi. Leýli hem ýşk eder bolsa, hatynyň başy Kaýsnyň ady erdi. Kaýs sapagyn kastdan galat okap, Leýlidén sorar erdi. Leýli onuň kastdan galat okaganyga güler erdi. Anyň gülgeni Kaýsnyň gülküsi bolar erdi. Elkyssa, bu rewüş birle birnäçe gün ömür ötürdiler. Bularnyň ýşky muhabbetleri gün-günden zyýada bolup başlady. Kaýs ol dirlrubanyň ýşkydan bikarar bolup, ahy jiger suz tartar erdi, emma bir gün enesi:

– Eý janym balam, nege munça ah tartarsen, bisabyr we bıaram erursen we ne üçin mundag bikarar bolupsen, ýşkyňny pynhan saklagyl, birewniň gyzyga melamat kylmagyl, mebada Leýliniň atasy eşitip ataň birlen adawat kylmasyn we ýene hem ataň eşitse seni bu halda goýmaz – diýip, her sent nesihatlar berip, köp täkikler kylyp ýene mekdepge iberdi. Elkyssa Kaýsnyň ýşky zer kylyp, halaýlykga meşhur belaberdi we ýene tagnadan iki tarapdan namy-neň peýda boldy. Pelek adaty gadymysyn başlap jydalykga sebäp bolaberdi.

Elgaraz, Leýli birle Kaýsnyň şöhraty-yşky atalarynyň gulaklaryga ýetişdi, erse Leýliniň atasy neň kylyp, Leýliniň enesige diýdi:

– Indi gyzyňny mekdepge ibermegil we daşgary çykarmagyl. Eger sözümni terk kylsaň, gyzyňny hem özüňni iki para kylar men – diýip gitdi. Elkyssa, Leyli erte birlen mekdepge rowana boldy, enesi aýtdy:

– Eý nury didäm, balam, Leýli jan, bu ne sözdür, bu ne betnamlyk turur, biziň neslimizde we ährimizde mundag betnamlyk bolmaz diýdi. Bes, seni aşyk-mağşuk diýrler.

Bu aşyklyk aýp, hata iş turur indi mekdepge barmagyl, öýde olturyp, keştäniň nagşyn öwren, öýden çykyp oýnama, bir kim-

se birlen olturma biweç gülme – diýip, ince näsyza sözlerini Leylige aýtdy. Erse Leýli piçi-taba düşüp:

–Eý, ene jan, her erte ukudan oýgatyp, mekdepge iberer erdiň, bu gün nige goýmaz sen – diýdi.

Onda enesi aýtdy:

–Eý janyň balam, gyz-oglan gözüğenden soň, daşgary çyksa, tagna kylarlar we ýene ataň hem:

–«Imdi Leýli mekdepge barmasyn» diýip gitdi.

Leýlige Mejnunyň ýşky zor kylyp, iztirapga düşüp, kitabyn goluga alyp, enesine bakmaý gidiberdi. Emma enesi Leýliniň eteginden uşlap goýmady, onda Leýli jan enesige ýalbaryp, zarzar çyn ebri-nowbahar ýyglap, simap dek titräp, ýylan dek tolganyp bir söz aýtgany bu turar:

Leýli: Arzym eşit, eý ene jan,
Köydürme janyň, goýberäý!
Başymga ýykmagyn asman,
Eý mähribanym, goýberäý!

Enesi: Eý, gülşeni jany-jahan,
Bagy-baharym, barmagyl.
Ruhý nowanym, aramy-jan,
Şeker nysarym, barmagyl.

Leýli: Kylawer derdime derman,
Ýüregimde goýma arman,
Käbäm enem, sen mähriban,
Jennet mekanym, goýberäý!

Enesi: Gelmiş halayýkdan seza,
Ataň maňa berur yza,
Bir-bir kelamyň jan pida,
Şeker nysarym, barmagyl.

Enesi Leýlini mekdepden alyp galdy. Leýli eline ýürek alyp, bu gündizini ötürdi. Gijesi ertire çenli aglap, daň halaty daşary çykdy. Säheriň jemaly Leýliniň yüzünü sypalady. Leýliniň ýüregi joşup, daň şemalyndan mekdep gyzlaryna, oglanlaryna salam iberip, bir söz diýdi:

Mekdepde gyzlara ýetir salam,
Üstümüzden ösen bady-sabalar!
Golumdan aldylar myshap-kitabym,
Pelek bize kylmyş jebri-jepalar.

Şum rakyplar bir söz enemge aýtmyş,
Hem ata-enemiz maňa gahr etmiş,
Mekdepden çykaryp, bir öýde aýtmyş,
Ahunyma diýrsiz muny apalar.

Ýaş idim, bilmedim duşmany, dosty,
Rakyplaryň ýaman bolarmyş kasty,
Aşyk-mağşuk diýip, bize söz goşdy,
Bu niçik töhmetdir, bize ýapalar.

Her saba gelerdim mekdep ýoluna,
Garamazdym sagy bilen soluna,
Bir habar düşüpdir arap iline,
Oba goňşularymyz bize ýanalar.

Rakyplar bu sözi müşgül diýmişler,
Gunçalykda meni bir gül diýmişler,
Kaýs atly oglan bilbil diýmişler,
Duşman aldy, neýleý, barça apalar.

Men bilmedim duşmanlaryň oýuny,
Her saba görerdim ýaryň boýuny,
Gülgüzar eýledim mekdep öýuni,
Oglanlary birle zowky-sapalar.

Leyli aýdar uşbu sözi indäne,
Serkeştelik salmyş pelek çendana,
Bir niçäge dönmüş dünýä Zyndana,
Bu pelekde ýokdur zerre wepalar.

Elgaraz, Leyli bu sözi tamam edip, öýüne baryp oturdu.
«İmdi hernä bolsa, sabyr edeýin» diýip özüne köňüllik berdi.

Kaýs her gün mekdebe gelende, Leylini görüp hoşwagt bolar
erdi. Bu gün hem hoşwagt bolup mekdebe geldi, emma Leylini

tapmady. Bir gün olturdy, iki gün olturdy, üç gün olturdy. Haýsy sapak okamalydygyny unutdy. Hiç kimden soramady. Mollasy: «Sapagyň oka!» diýende, Kaýs kitabynyň ýüzüne garap aglap, bu jogaby aýtdy:

Bissimylla, okaly hakyň kelamyn,
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.
Men sorap bilmerem ýarym habaryn,
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Şam gidende, garaňkyda galdymy?
Haýran bolup, gül ýüzleri soldumy?
Ýa mekdebe hergiz gelmez boldumy?
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Her saba gelerdi gül dek açylyp,
Gülende agzyndan dürler saçylyp,
Ýa öldümi, kepen dony biçilip
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Her saba gelerdi, ýolum bakyp,
Zerefşan gulpagyn gerdene döküp,
Meger bir söz yetirdim şum rakyp?
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Ahunym bolupdyr bu gün günorta,
Bir arabyň gyzy gelmez üç erte,
Ýa meni iberiň, barayyn ýorta,
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Kaýs diýr, okyram döküp gözýaşy,
Kitapdan ýokary götermän başy,
Habar berse Leyli janyň syrdaşy,
Ne boldy bilmenem, gelmedi Leyli.

Elgaraz, Kaýsyň Zeýt atly bir halypsasy bardy... Ol Leýliniň garyndaşlaryndan Zeýnep atly bir gyza aşyk erdi. Ol Kaýsyň näme üçin aglaýanlygyny bilip ýanyna geldi. Goluň boýnuna salyp, sapagyny öwreden bolup baş keleme söz aýdýar:

Sapagyň örgeteý saňa, jan Kaýsym!
Gelmez oldy Leýli,-budur ahwaly.
Syrdaşyň bolaýyn, tutgul bu sözüm –
Gelmez oldy Leýli,-budur ahwaly.

Syryň aýt galmasyn könlüňde arman,
Men seniň derdiňe eýläýin derman,
Leýlige bolupdyr öýleri zyndan,
Gelmez oldy Leýli,-budur ahwaly.

Rakyplar salmyşdyr beýle bir habar,
Illeriň içinde köpdür şury-şer,
Kaýs ile Leýlini aşyk-mağşuk diýr,
Gelmez oldy Leýli,— budur ahwaly.

Ene-atasy eşitmişler bu sözi,
Mekdebe ibermez boldular gyzy,
Hyjalatdan solmuş Leýliniň ýüzi,
Gelmez oldy Leýli,— budur ahwaly.

Zeyt aýdar, Leýli-Mejnun adyny,
Kimge aýdaý bu pelekniň dadyny,
Tutma, Kaýsym, imdi Leýli adyny,
Gelmez oldy Leýli,— budur ahwaly.

Kaýs bu sözi eşidip, biygtyýar bolup, mekdepden çykyp, mekdephananyň arkasynda oturyp sabry galman, baş keleme söz aýdar boldy:

Halypam berdi bir habar,
Gelmez Leýli-Mejnun – diýip.
Janyma saldy coh şerer,
Gelmez Leýli-Mejnun – diýip.

Her zaman eýlerem neda,
Azyz janym kylsam pida,
Müşgil derde galdym, huda!
Gelmez Leýli-Mejnun – diýip.

Ýar ýoluna düşdi perde,
Oglan başym galdy derde,
Karar etmenem bu ýerde,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Leyíli çykar ýola garap,
Şana bile zülpün darap,
Azyz janym boldy harap,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Ýol başyn saklap durardy,
Mejnunyň halyn sorardy,
Gáygydan ýüzüm saralды,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Zar ýyglamak boldy işim,
Halym sorar ýokdur kiþim,
Göge ýetdi bu nalyşym,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Şam giderdim Leyíli bile,
Gol tutuşyp güle-güle.
Imdi gidem kimiň bile,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Leyíliniň gezen ýerleri,
Sizden medet, är-pirleri!
Kimge diýeý bu syrlary?
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Kaýs, gidem ilden-ile,
Rakypdan eýlerem gile,
Mejnun bolup çyksam çöle,
Gelmez Leyíli-Mejnun – diýip.

Elgaraz, Kaýs üç gije-gündiz aglap, aş-nan bilen işi bolmady.
Mekdepden hem galdy. İşi ahy-nala boldy. Sonuç için oglanlar
oňa «Mejnun» diýip at goýdular...

Elgaraz, ondan soň Mejnun aşufta hal bu sözlerni aýtar erdi. Atasy gördü kim Mejnunyň jununuñ barha zyýada bolar, muny aýakyga zynjyr urmasam, beýewanlara çykyp gider diýip, aýakyga zynjyr salyp goýdy. Emma Mejnun aýakynda zynjyr, könlünde Leýli zar-zar ýyglap, bu mynajaty okady.

Rahman eýäm berip jany,
Ýokdan meni bar eýlediň,
Aşyklarga giň jahany,
Mähnet berip, dar eýlediň.

Hiç bolmady behbid işim,
Gün-günden artar käyişim,
Gurbat içre galyp başym,
Ajap müşgil kär eýlediň.

Duşman boldy dost diýgenim,
Awy boldy her iýgenim,
Semender dek jismi-jany,br/>Köýmek üçin har eýlediň.

Garaňky öý boldy jaýym,
Nejat bergen, eý hudaýym,
Her dem artar ahy-waýym,
Köp jepaga ýar eýlediň.

Arzyn saňa aýtdy Mejnun,
Çeşmi girýan, derdi efzun,
Züleyha dek Ýusup üçin,
Gan ýyglatdyň, zar eýlediň.

Mejnunyň atasiga aýtdylar:

—Ogluňy öwlüýälere alyp bar, her ýerde şyh şafi we tebip-käfi bolsa, olarga alaç kyldyrgyl – diýdiler. Bu hem her ýerde ulug bargäh we nazar-gäh bolsa, olarga koý-kuzy bilen alyp bardy. Hiç birinden nefg görmedi. Ondan soň näumyt bolup, her-ýerde Azayýmhon, tebip bolsa jem edip, olarga tagam berip niçe türlük yzzatlar we hormatlar edip, öýünde alaç kyldyrdy. Bulardan hem asla zerre haýyr görmedi:

Azaýymhonlardan biri: «Bu dertge Leýlidén özge derman ýokdur» diýdi. Onda eýlekiler oňa: «Sen söwdaýy, nämäni bilyärsiň» diýip, ony kowdular, ol biçäre bidir gitdi. Ondan soň ikinji biri; «Endamynda öli gan bar» diýip, basyp gan aldy. Üçünji biri; «Meýnisi sarsypdyr» diýip, başyna şor kepek ýapdy. Tördünji biri; «Yel örgendir» diýip, köne daşyň suwuny içirdi.

Haýdar işan; «Käpir periden zahym ýetipdir, ýedi gün oka- mak gerek» diýip, tasma gamçy birle urup: «Bir gara goýun uçugy bar» diýip, dem salyp başlady. Abyt işan hem «Ebjet-ha- sabyna görüp; «Musulman periden zyýan ýetipdir. Bir ak towuk birle kakmak gerek» diýip, bu hem zor berdi.

Mejnun biçäre munça belanyň ortasyna düşüp, niçik ederini bilmän, her haýsyna bir ýalbaryp, zar-zar ýylgap, bir söz diýdi:

Eý ýaranlar, musulmanlar,
Bu derdime çäre ýokdur,
Şeyh, meşaýyh öwülyäden,
Syhhat bu bimara ýokdur.

Maňa ugramyş ýar gamy,
Eser etmez doga, demi,
Zaýyg eýlemäň melhemı,—
Bu derdime çäre ýokdur.

Razy men, tebipler, sizden,
El göteriň indi bizden,
Uluglarym, dogaňyzdan,
Syhhat bu bimara ýokdur.

Her tebip derdimi bilmez,
Derdim bilen tebip gelmez,
Leýli bizi göze almaz,
Men kibi awara ýokdur.

Eşidiň meniň arzymny,
Gözden okan hynabymny,
Yşk almyş gözden habymny,
Uky men dek zara ýokdur.

Ýar ýüzüň görmesem arman!
Şirin sözi derde derman,
Ahyr öler men bigüman,
Bu derdime çäre ýokdur.

Mejnun diýer, eyläp zary,
Leýli gyzyň intizary,
Men bilermen bir diýary,
Özge bir gamhory ýokdur.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Tebipler hem çäre tap- man, her haýsy bir ýana gitdi. Mejnun ýene zar-zar aglap, ýeke galды. Iýmekden, içmekden, oýnamakdan, gülmekden,izar boldy.

Mejnun biçäre mesti-beýhus bolup, agzyna näme gelse, aýdar erdi. Bir gün Mejnunyň garyndaşlary jem bolup geldiler. Olar Mejnunyň atasyna:

–Sen ogluňy Käbä eltip gör, belki-de ýagsy bolar – diýdiler.

Atasy Mejnuny Käbä alyp bardy we golundan tutup, hanaýy käbäge girip:

–Eý, gözümniň nury we ýüregimniň peýwendi, bu jaý bazy imes, bu jaý hajat tilemek ýeri turur. Bu derdiňni mübtelalygy üçin perişanlykdan halas kyl we ýyglagyl – diýip aýtdy. Mejnun atasynдан bu sözni eşidip, aşufta hal bu sözni aýtdy:

Mähnet çekip geldim bu gün bu jaýa,
Aşyklaryň myhman bolgan jaýydyr.
Sabyr eýlerem ýardan gelen jepaýa,
Müşgil derde derman bolgan jaýydyr.

Bir dilbere könlüm boldy maýyly,
Derbederlik kesp eýledim saýyly,
Hakyň hyzmatyna bolup kaýyly,
Ysmagylyň gurban bolgan jaýydyr.

Dost elinden gülgün şerap içilsin,
Ýazygymyz herne bolsa geçilsin,
Joş uruban, hak rahmaty saçylsyn,
Katra gelse, umman bolgan jaýydyr.

Hak tagala kysmatyna eg başyň,
Jepalarga sabr et, çytmagyl gaşyň,
Hetden zyýat bolsa eger kylmyşyn,
Gaffar eýäm afuw eýlegen jaýydyr.

Mejnun gül sen, haka eýle mynajat,
Derdiň aýdyp ýyglä, dilegil hajat,
Ýşkdan köňül sowatmagyň ne uýat?
Soltanlaryň geda bolgan jaýydyr.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi, Käbäniň diwaryna arkasyny goýup; «Leýli, waý, Leyli!» diýip aglar erdi. Atasy aýtdy:

—Eý, Mejnun, balam hudaý tagalanyň Kabgaýy serifiň hormatyna bu perişanlykdan gutar diýip, dileg et. Men hem namysardan we halaýyklaryň tagnasyndan halas bolaýyn — diýip, Mejnunyň goluń hanaýy Kabganyň halkasyna ýetirip:

—Eý, Mejnun, ýagşy dileg dile — diýdi. Onda Mejnun biçäre şol halkany tutup, bir söz diýdi:

Eý, Kabgaýy-gudrat aly,
Hajatym eýlegil rowa!
Sen-sen ýer ýüzüniň hany,
Hajatym eýlegil rowa!

Sen erersen taňry öyi,
Hajylaryň jüsti-joýy,
Tilegit — Leyliniň köyi,
Gaýrydan et könlüm sowa!

Gökden inmiş sen gara daş,
Zemzem gözümden akar yaş,
Bir aşykam size syrdaş,
Yşk edipdir bizni pena!

Gara geýmişdir lybasyn,
Könlümde Leyli höwäsin,
Bu derdiň tapmaý dowasyn,
Beter et derde mübtela!

Bir Mejnunam, aklym jyda,
Eýlegil yşka mübtela.
Leyli zowkun aýtdyr maňa!
Her lahza, her dem, her saba!

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Atasy Mejnunyň bu sözlerini eşidip ondan sagalmak umydyny bütünley üzdi. Ol oglunu ýitirip, tapa bilmey, hanaýy Käbeden çykyp, birnäçe gün ýol ýöräp, öýuge bardy.

Mejnunyň enesi:

—Meniň Mejnunymy näme etdiň — diýip sorady. Onda Mejnunyň atasy pelegiň jebir-jepalaryndan şikaýat edip, Mejnunyň

sagalmagyndan umydyny üzeliginı we Mejnuny öz ygtyýaryna goýup gaýdanlygyny áyalyna gürrüň edip berdi.

Elgaraz, Mejnunyň enesi bu sözleri eşidip, beýhuş bolup ýkyldy. Sagatdan soň huşuna gelip: «Wahasrata, jan balam!» diýip, baş açyk, aýakýalaňaç, Mejnuny gözläp, birnäçe wagtlap dag we jülgeleri aýlandy. Ahyr bir ýerde suwsap ýkyldy. Şol ýerde balasyny ýatlap bir söz diýdi:

Boýuňa gurban bolaýyn, gelmişem, jan, balam!
Hem ata we hem eneňniň derdine derman balam!

Senden aýry düşgeli, bagrymda köpdür daglar,
Gözlerimden akyzyp men sil deý eškim, jan balam!

Arzy-hal aýdyşmaýyn, bagrymda köpdür daglar,
Bimyrat ötdüm jahandan, içde ýüz arman, balam!

Käşki tapsam idi, kylgaý idim janym pida,
Başyna öwrüliban, gurban bolan, jan balam!

Dost-ýarlaryň elmydam ýyglaşyrlar zar-zar,
Aýralyk oduga daýym kyldylar efgan, balam!

Bolgaly senden jyda, gözümde ýaş, bagrymda gan,
Daýyma misgin eneň telmurdygym her ýan, balam!

Elgaraz, Mejnunyň enesi bu sözünü tamam edip, öyüne gitdi. Elkyssa, Mejnun hanaýy Käbeden çykyp, mest biygytáy baryp, bir kabylaýy arapga dahyl boldy. Gursak urup, Leyliniň jemagatyna aýtdy. Pylan ýerde bir diwana: «Waý, Leyli, waý, Leyli» diýip, gursak urup, Leyliniň şanyga birnäçe gazallar aýtur, men örgendim diýip, anyň aýtgan gazallaryndan birnäçe gazallar aýtdy, men bu gazallary ondan öwrendim diýdi. Ýene hem birnäçe oglanlar örgenip, Leylini tiliden koýmaslar diýdi. Erse bir söz älemge awaza boldy we Leyliniň gulakyga tegdi. Elgaraz Leyli hem Mejnunyň prakyda köýüp-ýanyp, kuruk pust we ustuhan bolup erdi. Emma bu habarny eşidip, tenige azar berur erdi.

Şeylelik bilen Mejnun çöl beýewandaky ýabaýy haýwanlara meňzäp gitdi. Ol haýwanlardan özünüň Leýlisini sorap, olara ýüzlendi:

Gara gözli, ak jerenler!
Duruňlar, habarlaşalyň.
Sähra güllerin tirenler,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Çoh gezer siz gäle-gäle,
Goşulmaz siz halka-ile,
Siz Leýlidien kylyp gile,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Ýyglaram, size zar edip,
Gaçmaňyz, bizden ar edip,
Mejnun garyby ýar edip,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Men çöllerde tikip hargah,
Eýlerem aňsa nala-ah,
Mejnuny eýläňiz hemrah,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Keýikler gaçyp gözden gaýyp bol-dular. Mejnun ýene öz ýoluny dowam etdirip barar erdi, näge bir awça duş geldi. Ol iki sany keýik owlagyny tutupdyr. Mejnunyň olara rehmi gelip, awçydan olary diläp bir söz diýdi:

Eý píri-saýýad, şul zaman,
Bu ahularny kyl peha.
Biçäreler tapsyn aman,
Men hem saňa eýley dowa.

Nerkesleriň habý ýok,
Şikenje berseň taby ýok,
Öldürmegiň huby ýok,
Azat kylgyl, bähri-huda.

Jerenler eýleyir horram,
Mende ýokdur zerre aram,
Bize kyrar etdi hyram,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Düşüp sergezdan düzüne,
Gözün meňzär ýar gözüne,
Mejnunam arap gyzyna,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Assa ýörүň, ak maralym!
Galmadý, sabyr-kararym,
Sizlere ýokdur zararym,
Duruňlar, habarlaşalyň.

Bagrynda anyň tebbi-tap,
Rehm eýlegil, kylma kebab.
Kim tapan bolsa müşki-nap,
Kanga boýalmak ýok rowa.

Rehm eýlegin näzik tene,
Bolgul garyplara pena,
Tökseň, bu gün gan-bigünä,
Magzuby hak bolar saba.

Nerkes gözü hup abydar,
Leýliden algan ýadygär,
Naçaru-tilsiz janawar,
Ermes taryplar biwepa.

Goýber ki jany tendedir,
Gitsin ýoly her kandadır,
Bul sürmeli göz mundadır,
Toprakga bulgatmak hata.

Biçäreler köp ýaş eken,
Mähnetge garyndaş eken,
Mejnun bilen syrdaş eken,
Bul binowa, men binowa.

Elgaraz, Mejnun awçyga:

– Bu owlaklary azat etseň – diýdi. Onda awçy:

– Eger men bulary azat etsem oglanylarym aç galar. Men şul kespeden güzeran görermen – diýdi. Mejnunyň gulagynda tylla halkasy bar erdi. Ony awçyga berip, owlaklary onuň elinden aldy we olaryň yüz-gözlerinden öpüp:

– Leýliden ýadygärsiňiz. Meniň ýanymdan aýrylmaň – diýip, olary bagyndan boşatdy. Owlaklar Mejnunyň ýanyndan aýrylman, nirä gitse, onuň yzynda gezer erdiler. Bara-bara çöldäki özge keýikler hem bularga öwrenişip, Mejnun bilen hemdem boldular. Günlerde bir gün Mejnun ýene bir saýýada duş geldi. Ol saýýat iki sany kepderini tutupdyr. Mejnunyň kepderilerge rehmi gelip, saýýada:

– Bulary göýber – diýip, ýalbaryp, muhammes aýtdy:

Saýdyňny goýber, saýýat, dil para eken men dek,
Çöllerde gezip ýorgen saýýara eken men dek,
Serta-seri hijrandan köp ýara eken men dek,
Serkeşde garyp bolgan awara eken men dek,
Al damyňny boýnudan biçäre eken men dek.

Öldürmek için her dem hanjar kylasen eňňiz,
Tut pendimni hem bolsaň, ýa Hüsrowu, ýa Çiňňiz,
Kelamda bitilmişdir usýan ulugy hun-rız,
Eşgin reseniň, saýýat, jübtüge goşulsyn tiz,
Al damyňny boýnudan, biçäre eken men dek.

Hiz eýlesin ol janawar, ahu dek urup jüftek,
Barsyn suw syrat akyp, gitsin ýanydan ot dek,
Gam-gussadan aýrylsyn jöwzada bişen tut dek,
Bir-birge goşulsyn Harut ile Marut dek,
Al damyňny boýnudan biçäre eken men dek.

Yşk apetiden Mejnun çöllerdäki ýer boldum,
Owzagymny il bilmez, ahwaly diger boldum,
Bularny nezir kyl diýp, saňa ýüz tutar boldum,
Göýäki kyýamatlyk men saňa piser boldum,
Al damyňny boýnudan, biçäre eken men dek.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Saýýat aýtdy:

– Sen bir närse ber, men kepderileri azat edeýin – diýdi.
Onda Mejnun aýagyndaky köwşüni çykaryp berdi. Kepderileri goluna alyp:

– Meniň ýanymda boluň! – diýip, bir söz diýdi:

Eý kepderi, al howadan,
Ganatlaryň ýaý üstüme,
Seni gutardym saýýatdan,
Parlap uçgul, gaý üstüme.

Sizleri tutmuş bir zalym,
Üstünizden düşdi ýolum,
Zebun boldy meniň halym,
Hemra boluň taý üstüme.

Sizler siz meniň hemdemim,
Ýokdur indi zerre gamym,
Boluň ýanymda mähremim,
Salaweriň jaý üstüme.

Geziňler oýnap gülüşip,
Bir-biriň gadryň bilişip,
Mejnuna hemra boluşyp,
Gezeweriň, waý üstüme.

Halym bolupdyr şikeste,
Ýar derdinden boldum hasta,
Mejnun, salam Leyli dosta,
Ýetişewer jaý üstüme.

Mejnun sözünü tamam etdi. Kepderiler hem hiç ýana gitmedi. Başga kepderiler hem ýuwaş-ýuwaş gelip goşulyp, bir süre bolular. Bular Mejnun haýsy bir ýere barsa, onuň başynda uçup ýördüler.

Bir gün Mejnun bir agajyň saýasynda otyrka bir gara garga şaha gonup gygyrdy. Mejnun ony görüp, hal-ahwal sorap, bir söz diýdi:

Şahanyň üstünde gara donly guş,
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?
Könlüň gamly gördüm, özüňni nähoş,
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?

Otly suwly bolsa gezen ýerleriň,
Söwdasyna düşüp biri-birleriň,
Gara gorner başdan-aýak perleriň,
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?

Geydigiň garadyr, könlüňiz harap,
Amalsyz sopy dek durmagyl garap,
Diliň bolsa, maňa bergil bir jogap,
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?

Saýramazsen, zagym, yzalymy sen?
Däne suwdan kemräk mazalymy sen?
Perleriň garadyr, kazalymy sen?
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?

Mejnun aýdar, men dek garadyr teniň,
Sorarmen dost bilip halyň seniň,
Aýralyk saldymy allahym meniň?
Sen hem men dek ýardan aýra düşdüňmi?

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Ol garga hem kepderileriň arasında galdy.

Günlerde bir gün Mejnuna bir şır uçradı. Ol her dem ah urardy, Mejnun:

–Bu hem meniň dek ýaryndan aýrylandyr – diýip, şire garap, bir söz diýdi.

Her dem çekip ahy-pygan,
Şirim, neçün ah urarsen?
Gezen ýeriň dagdyr-duman,
Şirim, neçün ah urarsen?

Gözlemessen sagy-sola,
Ah urarsen düşüp ýola,
Sesiň lerzan berer gola.
Şirim, neçün ah urarsen?

Eliň başa ýasdarmysen?
Ýa söwdügiň istärmisen?
Men telbäge hosdarmysen?
Şirim, neçün ah urarsen?

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Ol şir gelip Mejnunyň áyagyna yüz-gözünü sürtüp başlady. Mejnun hem onuň yüz-gözlerinden öpdi.

Elgaraz, Mejnunyň sag tarapyndan keýikler böküşip, sol tarapyndan guşlar göterilip, yzyndan şir ah tartyp, göz öñünde Leyliniň hyály, bular ýöriş edip, Nežd dagyna çykdylar.

Elgaraz, Mejnun ol ýerden hem ötüp, dide girýan, syna birýan barar erdi. Gördi kim bir piri zal bir adam boýnuga üp dakyp idekläp ýörüp turar. Mejnun aýtdy:

—Eý mama jan, ne üçin bu biçäräniň boýnuga üp dakyp, südürläp ýörüpsen? Onda mama aýtdy:

—Bul kör turur, men hem kaşşak tururmen, ikimiz äht kylyp, išiklerde gedäýlyk kylarmyz. Herne peýda bolsa, ikimiz barabar taksym kylyp alyrmyz – diýdi. Erse Mejnun aýtdy:

—Eý mama jan, meniň hem boýnumga üp dakyp alyp ýörgül, her näme peýda bolsa, sizlerge bolsun-diýdi. Erse ol piri zal Mejnun boýnuga üp da-kyp, öýbe-öý eltip: – Bu körlerge bir-neme haýrat kylyňlar – diýip ýörir erdi.

Elgaraz, bu meratynda Leýliniň çadyryga ýakyn etdiler. Bir-nice ýaş oglanlar taş we kesekler bilen urar erdiler. Bedenleri jerahat bolup, ganlar her ýan akar erdi, elgaraz, Mejnunyň da-magyga Leýliniň ysy gelip buýy Leýli bilen meşamy muatter bolup ferruhlyk ruý berip aýtdy:

Hanymanyňdan geçdiňmi?
Ýa ýardan aýra düsdüňmi?
Sansyz gama ulaşdyňmy?
Şirim, neçün ah urarsen?

Nedendir bilmenem derdiň,
Gurbanyýam sen dek merdiň,
Totuýadır paýy-gerdiň,
Şirim, neçün ah urarsen?

Ne söwda düşdi başyňa,
Ögrülem degre-daşyňa,
Mejnun gurban gözýaşyňa,
Şirim, neçün ah urarsen?

– Éý mama jan, entek sabyr kylgyl, bu bir ajap hoş buý eken
– diýdi, emma iteläp, südräp goýmaz erdi.

– Bul ýerde dursam, bähbidimden galarmen – diýip aýtdy.
Elgaraz, Mejnun: «Entek sabyr kylgyl», diýip, takaty synasyndan
gidip, bir söz diýdi:

Tomaşa eýläýin durgul,
Ajaýyp jaý eken bul jaý.
Köňül açmaga hoş menzil,
Şatlyga baý eken bul jaý.

Çoşúban gol-aýagymny,
Alaý bir dem pyragymny,
Ysy tutdy damagymny,
Behišt asa eken bul jaý.

Myradymny huda berdi,
Tüni-gün maksadym erdi,
Ölük jismige jan girdi,
Ki ruh-efza eken bil jaý.

Keýikler eýleýip seýran,
Kebuterler galyp hayran.,
Meniň şirim bolup gurran,
Behišt asa eken bul jaý.

Ýazy-ýabanlar kubasy,
Kabuldyr kylan tobasy,
Görüner Leýli obasy,
Jennet mäwa eken bul jaý.

Eýäm şukrungi kyl, Mejnun,
Bu ýerde ýol tapyp bu gün,
Görüner hayýmaýy altyn,
Ne hoş sähra eken bul jaý!

Elgaraz, ondan soň Mejnun bu sözlerini aýdyp, zar-zar çün ebri nowbahar ýyglap durup erdi. Leýli çadyrynda yüz gam hasrat bilen olturyp erdi, gözü Mejnuna düşdi. Gördi kim Mejnunyň boýnunda üp, zary-zar ýyglap garap turupdyr. Emma Leýli hem haýmadan (çadyrdan) çykyp yüzünden nykabyn alyp, özün Mejnunga körsetdi.

Elgaraz Mejnuny mahzun, şemygga urgan perwana dek özün köydürer erdi. Leýli hem akyl-huşudan jyda bolgan diwana dek yhtyýarsyz we karar-syz zary-zar çün ebri nowbahar ýyglap, alaç kyla bilmeý erdi, emma Leýliniň atasy Leýlini bu halda görüp, goluga hanjar abdar alyp, Leýlige tarap ýöriş kyldy. Leýli hem atasyndan ters edip we rakyplar tagnasyndan hezer kylyp haýmasya girdi. Emma Mejnunga ýşk zor kylyp, jununy artyp, mest biygytáý ah tartyp, üplerini para-para kylyp beýewanga yüz urup, «Waý, Leýli, waý, Leýli» diýip bidir gitdi.

Elgaraz, Mejnun ýene çöl-beýewanlarga baryp töwereginde haýwanlar, başında guşlar «Waý Leýli» diýen pygan-nala birle ýörür erdi...

Elgaraz, ýaranlary her dürli güllerden çemen baglap, Leýliniň ýanyна toplanyşyp geldiler. Ol gyzlar şeýle hoşal we hoşsurat erdiler, göýä olaryň her biri asmanyň ýaňy dogan aýy we güneşi erdiler, emma Leýli olaryň arasynda on dördi gijäniň aýy ýaly erdi. Leýli olaryň arasyndaky gyzlar bilen oýnaşyp, gülşüp,, dalaşyp, dargasyp, daglaryň depelerinde, baglaryň aralarynda birnäçe hoşwagt bolup, köňli aram aldy.

Gülden çemen baglap, tylla käkilini arassalap, Güne azm eden ýaly bolup, gyzlara goşulyp, öýlerine ugradylar.

Arap kabylasynda Ibni-Salam diýen bir beg ogly bar erdi, ol şikara çykyp erdi. Gelişde onuň ýoly bu gyzlaryň üstünden düşdi. Leýli hemme gyzlaryň öňünde geler erdi. Ibni-Salamyň gözü Leýliniň yüzüne düşdi. Görse, aý diýse – agzy bar, gün diýse – gözü bar, syá saçly, galam gaşly, hünji dişli, on dört ýaşly, gara gözli, güler ýüzli, şirin sözli, badam gabak, ýuka dodak, pisse dahan, şirin suhan, gözleri süzülip duran, billeri üzülip duran, leblirinde bal ezilip duran, görgen köňül bozulyp duran, lagly-göwher düzülip duran bir gyz, görmäge göz gerek, öwmäge söz gerek! Ibni-Salam muny görgeç, aşyky şeýda bolup akyl-huşuny gaçyrdy. Bir zamandan soň huşuna gelip.

– Bu hoş reftar gyz kimiň gyzy we ady näme? – diýip sorady. Gyzlardan biri:

– Bir arap gyzы, adyna Leýli diýerler – diýip jowap berdi. Ondan soň Ibni-Salam biygytyár bolup öýüne gitdi. Baryp, aram karary galmady. Hiç kim birlen sözleşmedi. Gije-gündiz, belki, hemiše ah urar erdi, bagryny sowuk ýerge goýup ýatar erdi.

Muny birnäçe ýar-dostlary görüp:

– Seniň beýle ýagdaýa düşmegiňe sebäp näme? – diýip soradylar. Onda Ibni-Salam olara gören-eşidenlerini habar berdi. Dost-ýarlary bu wakany onuň atasyňa habar berdiler. Atasy oglunyň nalasyna dözmän, iki sany aksakalny Leýliniň atasy-na sawçylyga iberdi. Aksakallar baryp, Leýliniň atasyňa habarlaryny beýan etdiler. Leýliniň atasy aksakallaryň sözünü kabul edip, Leýlini Ibni-Salama bermekçi boldy.

Erse, Leýli bu sözni eşitdi, içine ot düşüp, pelekden dat etdi.
Mejnuny ýat edip, birnäçe ebýat okady:

Neýlemişem, pelek saňa,
Bimynasyp ýar eýlediň.
Mejnunymy yzlaýynda,
Ganyma duçar eýlediň.

Hoş gülerdim biygyýar,
Bizge berdiň bir şum habar,
Bizni eýläp Mejnuna zar,
Ýene şermisäp eýlediň.

Ýazan ýarlygyňny bozmaý,
Gül reftarym bile gezmeý,
Bizi Mejnun jana dözmey,
Ýene kime ýar eýlediň?

Açylmagan gülüm tirip,
Biten pudagymny gyryp,
Meni Mejnunymdan aýryp,
Kimge giriftar eýlediň?

Elgaraz, Leýli sözünü tamam etdi. Aradan birnäçe müddet ötdi. Ýene niçe günden soň, Ibni-Salamyň toý enjamyny tutup geldiler, ýetmiş düye hemmesi iner, maýa, ýetmiş at, ýedi pil, ýedi gatyr üstü tylla ýükli we başga esbaplaryň hetdi-hasaby ýok, şunça zenzele, gulgula birle Leýliniň üstüne rowana boldular. Olary getirip, Leýliniň atasynyň öňüne dökdüler.

Üç gije-gündiz toý tomaşa berip, kazy-müftini getirip, nika kylmakçy boldular. Leýliden nika razylykny almak için iki adamyny lberdiler. Leýli jowap bermedi; her pent töwella etdiler, asla razy bolmady. Leýli ýüzünü ýyrotyp, saçyny ýolup, ýakasyny çäk-çäk edip, zar-zar aglady, pelegiň elinden şikaýat edip, bir söz diýdi:

Mejnunym meni yzlamyş,
Jigerin dilip duzlamyş,
Gözlerim ýoluň gözlemiň,
Ýene bikarar eýlediň.

Gul dek mahman tutabilmeý,
Gunçalardan ötebilmeý,
Dat eýlerem ýete bilmeý,
Mejnunyma zar eýlediň.

Kime ýazdygyň bilmenem,
Men bu jahanda gülmenem,
Özgäni gözge almanam,
Meniň işim zar eýlediň.

Leýli, pelegiň dadyny,
Kimge diýsin perýadyny,
Indi Mejnunyň adyny,
Bize intizar eýlediň.

Dat, eliňden seniň, biwepa pelek!
Neçün bimynasyp döwran eýlediň?
Hezer etmediňmi eden ahymdan?
Döne-döne meni girýan eýlediň.

Gahr ile ah ursam, ol arşa ýeter,
Ne pelek sen, tamam örtenip gider!
Ynsany ynjdyp, bitakat eder,
Kesip-kesip bagrym birýan eýlediň.

Ah diýende, köydürirmen bu günüň,
Meni şat etmedi, geçdi ol günüň,
Sen goýduň synamda dagy-düğüniň,
Sada-pelek, näme güman eýlediň.

Düýdi-ahym düzler dünýä ýüzüne,
Zalym pelek girdiň rakyp sözüne,
Jebr eýledim diýr sen arap gyzyna,
Bi mynasyp ýara ýaran eýlediň.

Şum pelegiň pygly bile hoýuny,
Bilmedim ezelden pikri-köyüni,
Maňa görkezmediň Mejnun boýuny,
Bir görkezip, ýene pynhan eýlediň.

Yhtybaryň ýokdur seniň wepada,
Gahba pelek, durma biziň arada,
Biz iki aşykmyz, mynasyp zada,
Göre bilmän, beýle efgan eýlediň.

Oýatmyş sen gapyl ganymalar ilin,
Hyýalyň ürküzmek bagyň bilbilin,
Açylyp güldürmeý myradym gülün,
Täze baharymny hazan eýlediň.

Biz wagda kylanda, sen idiň gapyl,
Mynasyp aşykmyz biz iki kämil,
Imdi bize kylma, eý, pelek dahyl,
Köp aşyk könlünü weýran eýlediň.

Leýlini uçradyp bu gün agýara,
Sygynma ýaradan kadyr jepbara,
Meni hak ýazmyşdyr Mejnuny-zara,
Pelek, sen giläni ýalan eýlediň.

Elgaraz, Leýli sözünü tamam etdi. Gelen adamlar ýalandan «Leýli razy boldy» diýip, Ibni-Salamga nika kylyp berdiler.

Elkyssa, Ibni-Salamy Leýliniň ýanyна saldylar. Ibni-Salam Leýlige gol uzadar boldy. Leýli aýtdy:

–Eý, ýagşy ýigit! Saňa birki agyz sözüm bar. Owaly meniň saňa razyçylygym ýok, sebäbi Mejnundan habaryň bardyr. Ol meniň üçin ar-na-mysyny taşlap, ata-enesinden geçip, çöl-beýewanlarda gezip ýörür. Ikinji hem, men onuň bilen ähdipeýman etdim. Indi seni özüme kabul etsem, dünýäde ýüzi gara bolar men. Saňa gyz azmy? Eger indi sözümge gulak salman, maňa el uzatmakçy bolsaň, seni heläk eder men. Maňa dahyl kylma, janyňa haýpyň gelsin! – diýip, Mejnuny ýatlap, bir ah urdy-agzyndan ýaşyl tütün çykyp gitdi. Ibni-Salam bu sözge gulak asmaý, Leýlige gol ýetirmekçi boldy.

Erse, Leýliniň bir pynhan hanjary bar erdi, ony sogrup, mes jynlylar dek kükräp, agzyndan köpük saçyp, bir para bimagny sözlerini aýtyp alyp topuldy. Erse, Ibni-Salam öýden çykyp gaçmak birle boldy. Bir keleme hoş söz hem kepleše bilmey, talak kylyp turup gitdi. Ibni-Salamyň ata-enesi:

–Bu gyz jynly eken – diýip, dört tarapga at çapdyryp, azaýymhon we porhan agtaryp gitdiler...

Elgaraz, Leyli Zeýt halypsýndan Mejnunyň habaryny eşidip, aram alyp, öýlerine gaýtdy, emma öz gören düýşünden gorkup, ýüregi bijaý bolupdy we bu hasratda gaýgy bilen ah tartyp, derdi gün-günden zyýada boldy. Ahyry bu gaýgy-gussalar onuň ýüreginde dert goýdy. Onuň keseli güýçlenip ýkyldy. Ol kä özünden gidip, kä özüne geler erdi. Özünden giden wagty: «Mejnun! Mejnun!» diýen ses onuň agzyndan çykar erdi, emma özüne gelen wagty, ony ýaşyrmaga jan eder erdi. Ol şeýle ýagdaýda derdi güýçle-nip, ahyry ölüm halyna ýetişdi. Her bir ýerde ýagşy tebipler bolsa getirdiler – hiç biriniň däri-dermany peýda etmedi. Leýli ata-enesinden gile kylyp, enesini çagyryp aýtdy: -Eý, ene,

çendenaşa jiger hunlaryny ýuwutdym, indi janym damakga gelip durar; Mejnunyň hijrinden ölseм, atam bilen sen zalym bolarsız, sizleriň boýnuňzgadyr – diýip, pelegiň gerdişinden şikaýat edip, Mejnuny arzuwlap, bir söz diýdi:

Eý Mejnunym, sagynypdym men seni,
Könlüm hoşy, jan mydarym, gel indi!
Bilimiň kuwwaty, gözüm röwşeni,
Gunça dahan, hoşreftarym, gel indi!

Gabha pelek ýetmez meniň dadyma,
Atam-enem goýmaz köňül şadyma,
Senden özge hiç kim gelmez ýadyma,
Gelmeli sen, söwer ýarym, gel indi!

Açylypdyr gyzyl gülüüm, tiren ýok,
Ýkylypdyr köňül öýüm, ören ýok,
Yarym sähra gitmiş, giden, gören ýok,
Geler bolsaň, şasuwarym, gel indi!

Gije gördüm Mejnun janym ýatypdyr,
Ala gözü gyzyl gana batypdyr,
Gamu-gussa içim, bagrym tutupdyr,
Halym sorar razdanym, gel indi!

Elip kaddym dal boluban bükülip,
Bagy-bakjalarym bergi dökülip,
Lahat atly jaya tenim çekiler,
Geler bolsaň, gamgüzarym, gel indi!

Weýran bolar garyplygyň galasy,
Arşa çykar Leýli janyň nalasy,
Gara gözüm, syýa zülpüm şanasy,
Al ýaňagym, nowbaharym, gel indi!

... Mundan birnäçe gün soň, Leyliniň haly agyrlaşyp:
– Eý ene, meniň ölenimi eşidip, zar-zar aglap, Mejnun geler.
Saňa wesýetim şul: eger meni razy etmekçi bolsaňyz, Mejnuny-

ma bolar-bolmaz söz aýdyp, ony ynjytmaň... – diýip, bir söz diýdi:

Meniň wesýetim saňa, jan enem!–
Haçan gelse, söwer ýarym ynjytma!
Meniň üçin gara bagry gan enem,
Ýaman söz diýp, natuwanyňm ynjytma!

Hiç kim any menden gaýra görmesin,
Ýaşly gözün topraklara sürmesin,
Telmuryp, her ýana garap durmasyn,
Hasratymda hary-zarym ynjytma!

Barça syrym, ene, saňa söylärmen,
Ýşk azabyn ýada salyp oýlarmen,
Ajal derýasyna düşüp boýlarmen,
Meniň üçin bagry ganym ynjytma!

Ady Mejnun, çarhy-pelek mahydyr,
Meniň bile ölmek köňül hahydyr,
Owal-ahyr aşyklaryň şahydyr,
Merdi-meýdan, şahsuwarym ynjytma!

Dünýä eşretine köňül bermedi,
Mähnet çekip, rahatyny görmedi,
Leýli bile zowky-sapa sürmedi,
Armany köp, jismi-janyňm ynjytma!

Elgaraz, Leýli sözünü tamam edip:

–Eý, ene jan, bihabar bolma, meniň ölüm wagtym ýakyndyr.
Biziň syrymyzy Zeýt birle Zeýnep biler. Meniň jynazamy Zeýt halypa okasyn, tenimni Zeýnep pák kylsyn. Mejnun meniň günümi geçsin we men sebäpli gören jebri-jepalary üçin menden razy bolsun. Ol men diýip ata-enesinden geçdi. Dünýä malynы talaňa saldy we dünýäni terk etdi. Eý, ene! Meniň iň soňky salamymny tizden Mejnuna ýetirgil! «Mejnun, Mejnun!...» diýip gül dek jemaly zagpyran dek solup, elip dek kamaty ýaý dek bükülip, gara gözleri süzülip, dünýäden ötdi...

Älem ýüzüni gert-gubar tutup, Aý, Gün görünmedi. Ata-enesi Leyliniň wesýetine görä, ony Zeýnebe ýuwduryp, Zeýt halypa jynazasyny okatdylar...

Zeýt halypa gara geýip, ýas baglap... Mejnunyň ýanyна rowana boldy... Mejnun ýer-gögi gubar tutanyaň haýran bolup, çar tarapyna bakyp oturar erdi. Gördi kim ýas eşigini geýgen bir kimerse özige tarap geler. Bu Zeýt halypa erdi. Mejnun ony tanyman, hal-ahwal sorap, bir söz diídí:

Saňa kandan sütem ýetdi?—
Bu ýanlyg ahy-zaryň bar.
Dahandan ot-ýalyn çykdy,
Ajap otly şeraryň bar:

Içiň gamdan dolup-daşgan,
Başyňdan sil gamy aşgan,
Ýaman-ýowuz işe düşgen,
Bu ýerlerden güzeriň bar.

Hazan urgan ýüzüň bagy
Ötüpdir döwletiň çagy,
Özün diwana ýa sagy,
Niçik dertden azaryň bar?

Gözüň silabasy jary,
Kylarsen dembe-dem zary,
Boýnuny ham kylyp bary,
Hazarly gülgüzaryň bar.

Lybasyňdyr gara gunduz,
Yügürgen gijeýu-gündiz,
Maňa dilsuz olup ýalňyz,
Ne pikru, ne hyýalyň bar?

Ki bir ýerde duralmassen,
Jowaby hoş beralmassen,
Parahat oturalmassen,
Ne sabru, ne kararyň bar.

Meni diwanaýý-Mejnun,
Älem-agystasy mahzun,
Munuň dek gamda sen neçün?
Hazar urgan baharyň bar.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Zeýt halypa zar-zar aglap:

—Leýli dünýäden ötdi... — diýip, beýhuş bolup ýykyldy. Mejnun hem ah urup ýykyldy. Birnäçe wagt ötenden soň, Zeýt halypa özüne geldi. Mejnun heniz hem ýatyr erdi. Zeýt halypa Mejnunyň ýüzüne suw urup, huşuna getirdi, olar ýykylyp, turup, Leyliniň gabryna tarap rowana boldular, emma Leyliniň enesi hem Mejnuny agtaryp, çöl beýewana çykyp erdi. Birden gulagyna ahy-nala owazy geldi. Garap görse, özünü ýitiren, başdan-

aýaga gana gark bolan bir ýigit zar eňräp, ýykyla-tura gelýär.
Leýliniň enesi ony tanamady. Onuň derdini özünden zyýada
görüp, zar-zar aglap, bir söz diýdi:

Kim sen? Maňa adyňy aýt, munça eýlärsen pygan,
Arzy-halym, dadym eşit, neden erirsen bagry gan?!
Sözlegil derdi-diliňni, kylgyl, balam, halyň beýan!
Oturyban derdiňni aýt, doly gamyňdan asyman!
Gelgin, balam, dertleşeli, sen bir zaman, men bir zaman!

Boldy nahان topraklar hurşydy-nuranyň, balam,
Bady-hazan urdy gülüm, ötdi ki döwranyň, balam,
Men munda pyrkat şamyda, çoh galdy armanyň, balam,
Bilmen, bu gün barsam kaýan, gitdi bu döwranyň, balam,
Gelgin, balam, dertleşeli, sen bir zaman, men bir zaman!

Geldiň ne matlap birle sen, maksadyňny eýle paş,
Ahyňa janyň örtenip, gara göznünde ganly ýaş,
Gam tygyndan bagryň harap, synaňda hasrat oty ças,
Güýç-kuwwatdan aýrylyban, neçün urarsen başga daş?
Gelgin, balam, dertleşeli, sen bir zaman, men bir zaman!

Älemge sygmaz nalyşyň, otga tutasyp peýkeriň,
Janu-dilimni örtedi berbat olup häki seriň
Misli zemzem möwç uradır, göýä seniň cesmi teriň,
Özümden bes artyk eken, oglum, seniň derdeseriň,
Gelgin, balam, dertleşeli, sen bir zaman, men bir zaman!

Biçäre bir miskin menem, derdimniň ýokdur çäresi,
Girdi gara ýer astyna bu Aý-Günümniň parasy...
Dokuz pelekde bellidir şum bagtymyzyň garasy,
Peryat edersen ah urup, bolduň kimiň awarasý?
Gelgin, balam, dertleşeli, sen bir zaman, men bir zaman!

Elgaraz, Leýliniň enesi sözünü tamam etdi. Mejnunyň hem
oňa rehimi gelip, derdi-halyn beýan kylyp, zar-zar aglap, bir
söz diýdi:

Arzym eşit, ulug ýaşly jan enem!
Gulak goýgul, men bir zaman ýygláýyn.
Gözi ýaşly, gara bagry gan enem!
Dagy-derdim aýdyp, girýan ýygláýyn.

Ýagşy söze uçar guşlar il bolar,
Ýaman söze peşe güýji pil bolar.
Bu ahwala maňa niçe ýyl bolar,
Örtär meni dagy-hijran, ýygláýyn.

Talaň saldy bady-hazan baharym,
Gül şowkuna artar meniň pyganym,
Sabr eýlesem, pelek bermez kararym,
Bu hijrandan tapmaý aman, ýygláýyn.

Gül döküldi bilbil gany saçыldy,
Başdan niçe müşakgatlar geçildi,
Suw bermäge göz çeşmesi açyldy,
Jismim öýün edip weýran, ýygláýyn.

Pelek mahy ýer goýnuna batypdyr,
Senden, menden sabru-takat gidipdir,
Imdi pyçak istihana ýetipdir,
Hiç tapmanam derde derman, ýygláýyn.

Takatyrm ýok saga-sola bakmana,
Hyjalatdan suw bolupmen akmana,
Lazym oldy pany öýden çykmana,
Aşyklara dünýä zyndan, ýygláýyn.

Çarhy pelek jebri meni gutardy,
Aýralygyň derdi janym eretdi,
Mejnun aýdar, imdi nobatym ýetdi,
Gitdi imdi bizden döwran, ýygláýyn.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamam etdi. Leýliniň enesi onuň
Mejnun ekenini bilip, zar-zar aglap, bir söz diýdi:

Mejnunym sen bolsaň, eşit zarymny,
Leýlim bu jahandan geçdi neýläyin?!
Imdi hasap etmäň ýogy-barymny,
Öýümde çyragym öçdi neýläyin!

Gije-gündiz ýyglap, gözde ýaş erdi,
Her niçik dirlikde könlüm hoş erdi,
Elimde saýraýan toty guş erdi,
Ol guşum golumdan uçdy, neýläyin!

Indi görmek bolmaz onuň boýuny,
Lahat at goýdular baran öyüni,
Saňa aýtmak üçin onuň soyuny,
Huşum gidip, aklym çashdy, neýläyin!

Leýli jan düýş görüp, tisginip turdy,
«Mejnunym öldi...» diýip, köp ahlar urdy,
«Ýaryma salam!...» diýip, aglap jan berdi,
Bu jana köp otlar düşdi, neýläyin!

Mejnun bolsaň, göz aç, başyň göter,
Leýliniň oduny eýleme beter,
Köp köydürme meni, köyénim ýeter,
Öýümden kerwenim göçdi, neýläyin!

Ne ýowuz habardyr sözümüz biziň,
Mejnuna ogşatdym şekliňiz siziň,
Garyp enesiýem men Leýli gyzyň,
Garyplygym hetden aşdy, neýläyin?!

Elgaraz, Leýliniň enesi sözünü tamam etdi. Mejnun Leýliniň
enesiniň aýagyna baş goýup, zar-zar aglap, bir muhammes aýtdy:

Waý, ýüz müň waý, kim janandan aýrylmyşam,
Çehresi hamra güli-handandan aýrylmyşam,
Ol Eremniň bagy dek bossandan aýrylmyşam,
Kamaty şemşat güli reýhandan aýrylmyşam,
Hem zerefşan, lagly-göwher, hem känden aýrylmyşam.

Şum pelek hiç dynmady, jebrini efzun etmeýen,
Bu gara bagtymny bir dem uýkudan oýgatmaýan,
Saldy ýüz söwdalara hijran ýarasy bitmeýen,
Derdi-jebirden heniz bir dem myrada ýetmeýen,
Gurbat içre men geda soltandan aýrylmyşam.

Ýüz dügüň ýoldy ýüregim, dag ki goýmasdan oval,
Boldy kül bu istihan, jismim ki köýmesden oval,
Aýdyp-aýdyp ýyglayyn, gözüm ki uýmasdan oval,
Görübän gül dek ýüzün, didara doýmasdan oval,
Leýlim deý bir näzenin hubroýdan aýrylmyşam.

Serwi-názim erdi läle birle humradan pyzun,
Hem benefše sünbüli, ragnaý zibadan pyzun,
Ruhý peýrowlykda ol erdi Mesihadan pyzun,
Kaýsydyr pyrkat era Mejnuny-waladan pyzun,
Husn era çün Ýusuba-Kengandan aýrylmyşam...

Emma Leýliniň enesi bu sözni eşidip, bildi kim, Mejnun şol turur. Gyzymnyň wesýetini berjaý geltireýin diýip, ýyglap aýtdy:

– Eý, Mejnuny dilefkar balam, Leýli maňa wesýet kylyp erdi: «Meniň ölgенимni eşidip, Mejnun geler, hub perwa-kylyp, yzzat-ekram bilen köňlünü alawergin» diýip erdi. Tura gel, öýümge ýörgül, egniňni-başyňny pák kylyp, ýüzüňni, sakgallaryňny, käkilleriňni ýuwup-darap, gol aýagyňny ýaglap, saňa hossalryk kylaýyn, täki Leýliniň erwahi menden hoşwagt bolsun – diýdi. Erse, Mejnun Leýliniň bu wesýetin enesinden eşidip aýtdy:

– Eý, ene jan, gelgin, maňa Leýliniň mazaryny nyşan bergen – diýip, bu sözlerini aýtar erdi:

Ene, gaýtgyn bu zarlykdan,
Söz aýtma hak güzarlykdan,
Bu nowg ermez ki barlykdan,
Gutar meni intizarlykdan.

Hazan ýetdi, günüm ötdi,
Gözüm ýaşy ýolum tutdy,
Ki ölmekden nyşan ýetdi.
Ýok afzal kim bu barlykdan.

Munça maňa zar eýleme,
Bigana diýip, har eýleme,
Maksat göwnüm dar eýleme,
Öldürme bet humarlykdan.

Azmym idi bes penahy,
Göze sürme häki-rahy,
Matlap maňa ruzy-gähi,
Geldimki jan saparlykdan.

Sen ene, men aşygy zar,
Sen syna çäk, men dilefkar,
Mejnunga medet etse ýar,
Leýli bilen hemrazlykdan.

Elgaraz, Mejnun sözünü tamamlap, Leyliniň enesi bilen gabrystanaya bardy.

Gabrystanlykda Leyliniň mazaryn tapdy. Mazary gujaklap, bagryny basyp, oňa ýüzüni sürtdi. «Wah, Leýli!» diýse, «Lepbeýik!» diýip, owaz peýda boldy. Mejnun bilen Leyliniň enesi mazaryň başynda dat-perýat kylyp agladylar. Leyliniň enesi:

—Dünýäde Leýli bolmasa, men hem durmaýyn – diýip, zarzar aglap, bir söz diýdi.

Ýalançy dünýäden, pany jahandan,
Leýli geçse, men geçmeýen neýläýin.
Mejnuna aşykdy syrly-pynhandan,
Leýli geçse, men geçmeýen neýläýin.

Bellidir aşykyň roýy-zerdinden,
Indi men öler men Leýli derdinden,
Gonar, göcer gahba pelek ýurdundan,
Leylim göçse, men göçmeýen neýläýin.

Gezip Basra bilen Bagdad şährini,
Leylim Mejnun üzre salyp mährini,
Külli eşya içre ölüm zährini,
Leylim içse, men içmeýen neýläýin.

Gözümden uçurdym gaflat-habyny,
Remz ile bildirdi aby-tabyny,
Alyban eline zer kitabyny,
Leýlim açsa, men açmaýan neýläyin.

Garry perwa eder Mejnun sözüne,
Leýlim nykabyny, çekmiş ýüzüne,
Ajal köýnegini özi-özüne –
Leýlim biçse, men biçmeyen neýläyin.

Elgaraz, Leýliniň enesi sözünü tamam edip, aglary-aglary öýüne gitdi.

Mejnun Leýliniň gabrynda aglap, tenha galdy...

Sözlük we düşündiriş:

Garyp – şahyryň lakamy.

Tahallus – edebi lakamy.

Andalyp – (andalyb)-bilbil.

Şahgazy – 1765-1768-nji ýyllarda

Hywada hanlyk süren adam.

Hemayat – hossalryk, daç.

Pyrkat – aýralyk, áýra düşmeklik.

Serw – dim-dik ösýän owadan

agaç.

Riftar – gylyk, häsiýet.

Täkit – tabşyryk, maslahat, düşündiriş.

Tagna – kinaýaly söz, töhmet tersine.

Namy – neň-utanç, namys-ar.

Nasyza – ýakymsyz, sögünç.

Piçi – taba-buruljamak, gaýgyylan-maklyk.

Iztirap – gorky, özüni ýitirmeklik.

Ebri – nowbahar-ýaz nagyşy.

Hoý – hyýal.

Serkeste – gezende, syáhatçy, sergezdan.

Derdeseriň – azaryň, baş agyryň.

Awara – sergezdan.

Dagy – hijran-aýralyk dagy.

Muşakgat – kynçlyk.

Soý – asyl.

Cehre – yüz, keşp.

Hamra – gyzyl reňk.

Efzan (fazun) – artyk, zyýat, köp.

Hubroý – yagty ýuzli owadan.

Pyzun – artyk, zyýat, köp.

Ragna – gül ady.

Erwah – ruh sözünüň köplük sany.

Nysan – alamat, belgi.

Afzal – gowuluk.

Bigana – keseki, özge.

Häki – pahy-ýolunyň tozany, çäňy.

Roýý – zert-saralan-ýüz.

Gaflat – habý-gije ukusy.

Remz – üm, alamat.

Owzag – ýagdaý-hal.

Piser – ogul, perzent.

Zebun – harap, biçäre, pakyr.

Jerahat – ýara.

- Şam**—bu ýerde: agşam wagty manysynda.
- Dür**—gymmat bahaly daş.
- Aşufta hal**—aljyran, özünü ýitiren.
- Semender**—mifiki guşuň ady.
- Şaty**—şypa beriji, derde derman ediji.
- Awara**—sergezdan.
- Hunabymny**—ganly ýaşymy.
- Hap**—uky.
- Intizary**—garaşlysy.
- Mübtela**—gümra, agyr pikire batmak.
- Afuw (afw)**—günäni bagışlamak.
- Aly**—ýokary.
- Jüsti**—joý-agtaryş gözleg.
- Zeýlu**—nahar-gije gündiz.
- Zowk**—höwes, sapa lezzet.
- Lahza**—pursat.
- Gäle**—süri.
- Gile**—şikaýat, zaýrenç, käyinç.
- Horram**—şatlyk.
- Zarar**—zelel, ziýan, päsgel.
- Hargah**—çatma, çadır.
- Piri**—saýyad-goja awçy.
- Reha**—boş, azat, gözleriň ukusy yok manysynda.
- Sikenje**—azar, azap.
- Tebbi**—tap-dyzdymra.
- Müşki**—nap-oňat, gowy zat diýen manyda geýär.
- Nap**—arassa, ýagty.
- Magzuby hak bolar**—hakyň ga zabyna düşer.
- Saýýara**—gezende manysynda.
- Serta**—ser-başdan-aýak bütin.
- Dam**—duzak, top.
- Eňniz kylmak**—ýitelmek.
- Usýan ylugy**—göwnümiň ulusy.
- Hun**—ruz-gan döküji, gan dökmek.
- Eşgin resenin**—çözgün bagymy.
- Jüftek**—syňrak.
- Kubuter**—kepderi.
- Gurran**—eýmenç gygyryjy.
- Kuba**—ak ýüňli inen, ak, owadan.
- Mäwa**—jaý duralga.
- Haýma**—çadır.
- Nykap**—perde.
- Mejnuny mahzun**—gágygly Mejnun.
- Ters**—gorky.
- Hezer kylyp**—gaçyp.
- Hoşsurat**—açyk yüzli owadan.
- Hoş reftar**—gowy gulykly, oňat häsiýetli.
- Ebýat**—beýt sözüniň köpligi bolup, beýtler diýmekdir.
- Şermisar**—utançlı, münli.
- Düdi**—ahym-çekýän ahalarymdan cykýan tüsseler.
- Raky**—duşman, bäsdeş.
- Ýaran**—ýoldaş, kömekçi.
- Tygyl**—kär, etmiş.
- Hoý**—hyýal.
- Rozdan**—syrdaşyän.
- Berg**—ýaprak.
- Lahat**—mazar.
- Köňül hany**—göwnümiň islegi, arzuwy.
- Zagpyran**—sary reňkli owadan gül.
- Dahan**—agyz.
- Şerar**—ot uçguny, ýalyn.
- Silab**—sil ýaly suw; bu ýerde gözden akýan ýaş manysynda.
- Jary**—akyp barýar, dökülüär.

Ham kylmak – egreltmek, başyň
aşak salmak.
Dilsuz – ýüregi awaýan, dertdeş.
Peýkeriň – teniň endamyň.
Ceşmen teriň – ýaşly, gözün,
gözüň.
Ruhsar – ýüz, keşp.

Lagl – gyzyl reňkli gymmat baha
daş.
Mahzun – gaýgyly-gamly.
Ylym tähsilige – ylym almaklyga.
Ahy jigger suz – ýürek
ynandyryjy.
Mebada – birden-de.

1. «Leýli-Mejnun» ady bilen ýazyylan dessan doganlyk halklaryň haýsylarynda bar? Olaryň awtorlaryny bilyärmiſiňiz?
2. «Leýli-Mejnun» dessanyndan bagşylaryň aýdýan haýsy aýdymlaryny bilyärsiňiz?
3. Kaýsa näme üçin Mejnun diýen at daklypdyr?
4. Dessanyň başga gahrymanlaryny häsiyetlendirirň.
5. Andalybyň başga nähili iri sýužetli eserlerini bilyärniňiz?
6. «Leýli-Mejnun» dessanynda awtoryň aňlatjak bolan pikirini düsündirirň.
7. «Şasenem – Garyp» we «Leýli-Mejnun» dessanylaryndaky Garypdyr Mejnunyň obrazlaryny deňesdirip görüp.
8. «Leýli-Mejnun» dessanynda dostluk meselesiniň görkezilişi barada gürrüň beriň.
9. «Leýli-Mejnun» dessanyň kompozisiýasyny emele getiryän esasy wakalaryny belläň.

«LEÝLI-MEJNUN» DESSANY BARADA

Dessanyň temasy, ideýasy. Nurmuhammet Andalyp «Leýli-Mejnun» dessanyny Gündogar edebiýatynda meşhur bolan halk rowaýatlarynyň esasynda ýazypdyr. Onda azat söýginiň ugrundaky göreşler açylyp görkezilýär. «Leýli-Mejnun» dessanynda ýarym patriarchal, ýarym feodal jemgyýetde adamlaryň öz isleg-arzuwlaryna ýetip bilmän, şol isleg-arzuwlaryň gurbany bolýandyklary suratlandyrylyär. Adalatsyz jemgyýeteçilik gurluşyň adamlary diýseň elhenç ýagdaýa salandygy görkezilýär. Bu dessanda ak ýürekli adamlaryň, elhenç ýowuz adamlaryň erbetlikleri sebäpli köp kynçlyklara sezewar bolandygy açylyp görkezilýär. Ynsana bolan söýgi, dostluk taglymlary öne sürülyär. Söýyän adamyna, dostuna, halkyna hormat goýmak, söýmek ýaly meseleler öne

sürlüpdir. Dessanda dostluk, wepalylyk taglymlary Leýliniň, Mejnunyň, Zeyt halypanyň obrazlary arkaly beýan edilýär.

«Leýli-Mejnun» dessanynyň otuzdan-da gowrak warianty bolup, halk döredijiliginden alnan bu tema Andalyba çenli-de birnäçe şahyr tarapyndan işlenipdir. «Leýli-Mejnunyň» temasynda Azerbaýjanyň beýik şahyry Nyzamy Genjewi (1141–1203) 1188-nji ýylda bir poema ýazýar. Bu poema halk ertekisinden soň, şu temada ýazylan ilkinji eser hasaplanylýar. Soňra Gündogaryň görnükli şahyrlary Abdyrahman Jamy (1500–1563) we başgalar bu temany özleriçe täzeden işleýärler. Şeýlelikde, «Leýli-Mejnunyň» köp wariantlylygy emele gelipdir. Emma her şahyr öz ýaşan döwrüne görä, bu temany özüce işläpdir. Şonuň üçin-de «Leýli-Mejnunyň» köp wariantlylygyna garamazdan, şol wariantlaryň her biriniň özboluşly aýratynlygy bar. Mysal üçin, Andalyp halk ertekisine türkmen durmuşyndan alnan materiallary girizmek bilen türkmen dilinde işläpdir. Onsoňam Andalypdan öňki awtorlar bu temany poema şekilde işläpdirler. Andalyp bolsa «Leýli-Mejnuny» dessançylyk formada ýazypdir.

«Leýli-Mejnun» dessanynda waka gysgaça aşakdaky ýaly suratlan-dyrylýar. Bagdat bilen Basranyň aralygynda ýerleşyän welaýatyň iki sany häkimi bolupdyr. Olaryň ikisi-de uzak wagtlap perzentsizlikden zeýrenipdirler. Günleriň birinde olaryň biriniň gyzy bolýar, beýlekisiniň ogly bolýar. Gyzyň adyna Leýli, oglanyň adyna – Kaýs dakýarlar. Kaýs heniz gundagdaka Leýlini söýyär. Kaýs bilen Leýli ýedi ýaşa çenli bir ýerde terbiýelenýär, soňra olaryň ikisini-de mekdebe berýärler. Bu ikisiniň biri-birine bolan söýgusi gün-günden güýjeýär. Olar mekdebe bile baryp, bile gaýdýarlar. Kaýs bilen Leýliniň bu mähirli aragatnaşygy-söýgusi gün-günden güýçlenenden soň, il arasyна ýaýrap, ahyry Leýliniň ata-enesine mälim bolýar. Mundan soň ata-enesi Leýlini okuwdan alyp galýar. Her gün mekdepde Leýlini görüp şat bolýan Kaýs indi tukat bolýar, iýmek-içmek bilen hem işi bolman, birnäçe günden soň mekdebi terk edýär.

Bahar paslynyň bir günü oglanlar Kaýsy, gyzlar Leylini göwün açmaga baga gezelenje çykaryarlar. Şonda bular bir-birlerini görüp, beýhuş bolup ýykylýarlar. Gyzlar Leylini huşuna getirip,

öýlerine alyp gaýdýarlar. Kaýs esli wagtdan soň huşuna gelýär, görse ýanynda Leýli ýok, ol ýanyndaky ýoldaşlaryny, öýünü, ilini taşlap çöle çykýar. Mundan soň onuň işi-pişesi çöllükde ah çekip, Leyliniň didaryny görmäge zar bolup geziberýär.

Ol çöl-beýewanda murtuny, sakgalyny ösdürüp ýabany haýwana meňzäp ýörüberýär. Mejnunyň enesi-atasy, garyndaşlary ony çöl beýewandan getirip, şol agyr ýık derdinden halas etmek niýeti bilen ony öýüne getirýärler. Kakasy ony alyp Käbä zyýarata alyp gidýär. Mejnun Käbeden öz derdini, ýagny Leýlini haýış edýär. Kakasy oglunyň «sagalmajagyna» göz ýetirip, ony şol ýere taşlap gaýdýar. Mejnun bu ýagdaýdan soň ýene öňki çöl beýewanyna gidýär. Ol ýerde haýwanlar bilen dostlaşýar, olar bilen düşünişip ýaşaberýär. Mejnunyň Leýlä aşyk bolup, çöl-beýewanda mesgen tutup, gaýgy-gussa çekip ýörenini Rum serdary Nowfyl eşidýär. Ol aşyklara kömek etmek maksady bilen goşun çekip Leýliniň kakasynyň üstüne gelýär. Uruş Nowfylyň peýdasyna guitarýar. Leýlini gören Nowfyl Mejnuna beren wadasyndan dänip «Bu gyz, bu gezip ýören dälige haýpdyr. Bular ýaly gözel gyz maňa mynasyp däldir. Bular ýaly gözel gyz maňa mynasyp» diýip, Mejnuny öldürüp, Leýlini özi aljak bolýar. Emma serdaryň bu meýili başa barmaýar. Mejnun üçin hazırlenen awuly şeraby bilmezlikden onuň özi içip ölyär. Nowfylyň goşuny dargaýar. Leýlini bolsa, ata-enesi öýlerine alyp gaýdýar. Mejnunyň kakasy, oglunyň beýle ýagdaýda bolup ýörüşüne gynanyp, agyr kesele duçar bolýar, köp wagt geçmänkä aradan çykýar.

Uzak wagtyň hasraty Leýlini ölüm halatyna eltýär we ol dünýäden ötyär. Leýli ölenden soňra Mejnunyň hem gaýgysyderdi has güýçlenýär. Birnäçe gün geçenden soň Mejnun hem ölyär...

Leýli. Leýli dessanyň başyndan tä ahyryna çenli öz söýgülisine wepaly, adalatsızlyklaryň agyr sütemini gaýratlylyk bilen başdan geçirilen gyzlaryň tipinde hereket edýär.

Leýli öz söýgüsine, erkin durmuş gurmak arzuwlaryna ýetjek bolup çalyşýar. Ol Ibni-Salama nikalanyp berlende, oňa razy däldigini, özuniň Mejnuny söýyändigini hem-de şondan başga hiç kime gowün bermejekdigini açık aýdýar. Leýli söýgülisine

berilmän, Ibni-Salama satylmagyny özuniň gül açyp bilmän, gunçalygyna soldurylmagy hasaplaýar we döwrüniň süteminden şikaýat edip, şeýle diýyär:

Açylmagan gülüüm tirip,
Biten pudagymny gyryp,
Meni Mejnundan aýyryp,
Kimge giriftar eýlediň?..

Leýli özuniň şahsy azatlygyna özi erk etmek isleyär. Söýgi meselesini-de özi çözmek isleyär. Emma şol döwrüň jemgyýetçilik durmuşy, kada-kanuny Leýliniň bu progressiw pikirini goldamayár. Leýliniň erkinlik baradaky tagallasy, gaýgy-hasraty hiç hili netije bermeýär. Ol lapykeçlikden ýaňa durmuşdan, pelekden, ene-atadan zeýrenmäge mejbur bolýar. Umuman aýdanda, Leýli bu pajygaly ýagdaydan çykalga tapmaýar. Şeýle halatda Leýli döwürden zeýrenip, öz-özüne teselli bermek bilen çäklenyär:

Syrdaşym ýok arzy-halym aýtmaga,
Sabrym, kararym ýok öýde ýatmaga,
Gyz oglanam, uýalaram gitmäge,
Ýarym ýitirmişem, kimden soraýyn?

Leýlide işjeň görüşjilik häsiýet ýok. Ol jebir-jepalary, hemme adalatsyzlyklary pelegiň işi diýip düşünýär. Leýli özuniň maksadyna ýetip bilmeýänligi üçin pelekden, şonuň ýaly-da özuniň ata-enesinden şikaýat edýär:

Dat eliňden seniň biwepa pelek!
Neçün bimynasyp döwran eýlediň?
Heder etmediňmi eden ahymdan,
Döne-döne meni girýan eýlediň?

ýa-da

«Gahba pelek ýetmez meniň dadyma,
Atam-enem goýmaz göwün şadyma,
Senden özge hiç kim gelmez ýadyma,
Gelmeli sen, söwer ýarym, gel indi!..

Leyli diňe bir özüniň däl, döwrüň adalatsyzlyklary zeraňy sap ýürekli adamlaryň hemmesiniň süýji umytlar bilen topraga garylyp gidýändiklerini ýatlaýar:

Gahyr ile ah ursam, ol arşa ýeter,
Ne pelek sen, tamam örtenip gider,
Ynsany ynjdyp, bitakat eder,
Kesip-kesip bagrym birýan eýlediň.

Mejnuna garanyňda, Leylide öz maksadyna ýetmek ugrunda ymtlyş uçgunlary güýcli. Ol ata-enesiniň özüne eden jebir-süteminden zeýrenýän wagtynda-da, ata-enesiniň özünü Mejnuna bermejekdigine gözü ýeten pursatynda-da sabyrlylygy, öz maksadyna ýetmek üçin umyt etmegi zerur diýip bilyär.

Aşyk bolan kişi sabr edip gezer,
Umytly bagynyň gülünden üzer,
Ha ýagşy, ha ýaman jebrine dözer,
Ýanmagyn bir ýola, merdana bolgun –

diýip, Leyli maksat ugrunda her hili jebir-süteme dözmegi, merdana bolmagy nesihat edýär.

Leyliniň obrazy köne jemgyýetiň aýal-gyzlar üçin jebir-sütem beriji bir döwür bolandygyny, gelin-gyzlaryň öz arzuwlaryna yetip bilmän, ahy-naladan ýüreklerinde dert galyp, wagtyndan öň gara ýere garylyp gidendiklerini alamatlandyryýar.

Leyli hem Şasenem. Köne döwrüň aşyk-mağşugy barada gürrüň edilende, beýleki dessanlar bilen birlikde, öni bilen «Şasenem-Garyp» dessany göz öňüne gelýär. Bu dessanyň gahrymanlary-da giň halk köpçüligine ornaşanlygy bilen tapawutlanýar. Şu sebäpli-de «Leyli-Mejnun» hem-de «Şasenem-Garyp» dessanlarynyň baş gahrymanlaryny deňeşdirip görmegiň ähmiýeti uludyr. Şeýle edilende, biz köne döwürde azat söýgi meselesine aýratyn bir şahyryň hem-de halk köpçüliginiň nä derejede garaýsynyň bolandygyny aýdyňlaşdyryp bileris.

Şasenem hem köne döwrüň adalatsyzlyklaryndan, kemsidil-melerinden, hukuksyzlandyrmalaryndan zeýrenip geçen gyzyň tipik obrazy. Emma Leyli bilen deňeşdireniňde onuň öz ykbaly-

na erk etmek baradaky hereketleri, oý-pikirleri has tapawutlanýar:

1. Şasenem öz ýasañ döwrüne, onuň jemgyýetçilik gatnaşyklaryna Leýlidén oňat düşünýär.
2. Şasenem özünüň, umuman, gyz maşgalanyň durmuşdaky or-nuny, şonuň bilen birlikde gyz maşgalanyň ýasaýşa haklydygyny aňşyrýar. («Ýandırma beýle»).
3. Şasenem hem takdyra, ýazgyda ynanýar, ýöne ol öz tutan maksadyna ýetmek üçin oňaýly hereket etmegin gerekdigi-ne düşünýär. Atasy, enesi «Garyba bermeris» diýip, çürt-kesik aýdanlaryndan soň Şasenem Garyp bilen gaçmagy dogry hasap edýär.

«Gel, gaçaly, özüň dürset, ýola sal,
Duşman bize ýüzün çytdy, Garybym.

Sabyr eýlemek bilen bitmez bu işiň,
Tetbirin edersiň bu bolan işiň,
Otursaň gaýgydan gutulmaz başyň,
Gelen döwlet guşy uçdy, Garybym.

Senem aýdar, diýen sözüm etmeseň,
Meni bir gjede alyp gitmeseň.
Özge ýerde baryp, watan tutmasaň,
Pyçak istihana ýetdi, Garybym!»

4. Leýlä garanda, Şasenemde ukyplylyk, pähimlilik, ugurtapyjlyk güýçli. Mysal üçin, Şasenemiň gul satyn alşy hem-de ony köşkde saklaýşy.

Ine, Leýlä garanda, Şasenemiň artykmaçlyklary şunuň ýalydyr.

Mejnun. Mejnunyň obrazy döwrüniň adalatsyzlyklary zे-rarly öz söygülisine, arzuwlaryna ýetip bilmedik we şol ada-latsyzlyklara garşy işjeň göremändigi üçin elhenç ýagdaýa dü-şen ýigitleriň obrazdyr.

Mejnun ýaşlykda adalatsyzlyk diýen zat bardyr diýip pikir etmeýär. Şonuň üçin hem ata-enesi Leýlini mekdepden alyp ga-lanlarynda, Mejnun:

Ahunym, bolupdyr bu gün günorta,
Bir arabyň gyzy gelmez üç erte.
Ýa meni iberiň, baraýyn ýorta,
Ne boldy, bilmenem, gelmedi Leyli –

diýip, entek meseläniň nämedigine düşünmeýär. Haçan Zeýt halypa:

Rakyplar salypdyr beýle bir habar,
Illeriň içinde köpdür şory-şer.
Kaýs ile Leýlini aşyk-magşuk diýr,
Gelmez oldy Leýli – budur ahwaly –

diýenden soň, ol öz ýasáyan zamanasynyň göwün islegine ýetip bolmaýan döwürdigine düşünip başlaýar. Emma Mejnun öz mak-sadyna ýetmek üçin köpcülik bilen aragatnaşy磕 saklamaýar. Ol söygülisine adamkärçilik bilen ýeterin diyyär.

Şuny gorkezmek bilen Andalyp Mejnunyňky ýaly gowuşgyn-syz hereketiň helákçilige eltýändigini nygtamak isleyär. Andalyp Mejnuny durmuşdan, adamzat ýasaýşyndan çetleşdirip, çöllerde, haýwanlaryň arasynda ýaşatmak bilen jemgyýetiň adalatsyzlyklaryna garşylyk bildiryär. Başgaça aýdylanda bolsa, zähmetkeş adama, söyüşyän yürekleriň erkine, şahsyýet azatlyggyna, adalatsyzlygyň höküm sürýän jemgyýetinde ýaşamaga, dünýäniň eşretini görmäge ýok diýen pikiri beýan edýär.

Mejnun wepaly, rehimli, adalatly, erkin durmuşy söýyän ýigit. Ol özünüň hut şu hili adamkärçilikli sypatlary bilen-de okyjylaryň duýgudaşlygyny gazanýar. Emma ol özünüň şeýle häsiýetleri bilen erkin ýaşamaga mümkünçilik tapmaýar. Ony adalatsyzlyk gysyp-gowurýar. Çöllere çykyp gitmäge mejbur edýär. Emma atasynyň öz ogluna bolan atalyk söýgüsü, ruhanylaryň we tebipleriň pula-mala bolan höwesi Mejnunyň öz derdini çekip, çölde gezmegine hem mümkünçilik bermeyär. Kakasy ony, belki-de, keseldir diýen pikir bilen işanlara, tebiplere görkezýär. Käbä äkidýär. Mejnunyň «keseline» «em tapmak» üçin ýygnananlaryň biri; «Bu dertge özge derman ýokdur» diyyär. Emma beýlekiler: «Sen söwdaýy, nämäni bilýärsiň?» diýip masgaralaýarlar.

Awtor bu ýerde öz ýaşan döwründe dogry sözüň ýer almaýandygyny, eziji synp wekilleriniň adamlary dogry sözlüligi üçin-de masgaralandygyny nygtap görkezmek isleýär.

Şeýle-de köpbilmişsireyän ruhanylaryň, tebipleriň öz gara nebisleri üçin edyän nejisliklerini paş edyär. Ine, şol «köpbilmiş» tebipleriň biri: «Mejnunyň endamynda öli gan bar» diýip, basyp gan alýar. Başga biri: «Beýnisi sarsypdyr» diýip, başyna şor kepekkapýar. Üçünji biri: «Bu ýelörgündir» diýip, köne daşyň suwuny içirýär. Ruhanylaryň wekili Haydar işan: «Käpir periden wahym ýetipdir, ýedi gün okamak gerek» diýip, tasma gamçy bilen Mejnuny saýgylap başlayar. «Bir gara goýun uçugy bar» diýip dem salýar. Gara goýnuň çekdirmesini bolsa, özi iýýär. Abyt işan hem «Ebjet» hasabyny eden bolup: «Musulman periden zyýan ýetipdir. Bir ak towuk birle kakmak gerek» diýip, öz holtumynyň aladasy bilen bolýar. Olar Mejnunyň «derdine» derman agtarman, öz holtumlaryna düşer ýaly zat agtarýarlar. Bu edilýän emleriň özüne hiç hili kömek etmejegine Mejnun-da düşünýär. Şonuň üçin hem olara garap:

Maňa ugramyş ýar gamy,
Eser etmez doga, demi,
Zaýyg eýlemäň melhemı,
Bu derdime derman ýokdur... –

diýýär. Emma olar aklygy bir-birinden köpräk almak maksady bilen Mejnunyň diýenine gulak salmaýarlar. Görüşümüz ýaly, öz diýenlerine özleri hem ynanmaýan ruhanylaryň, ýalançy tebipleriň zat üçin, özleriniň gara nebisleri üçin adama berýän sütemleri dessanda örän göwnejäý suratlandyrylypdyr.

Mejnunyň obrazы emelsiz ruhanylaryň, mollalaryň üsti bilen adamlary betbagtçylykdan gutarmagyň mümkün däldigini subut edyär.

Mejnun hem Garyp. Köne döwürde durmuş, söýgi, bagt şowsuzlyklary ýeke bir Mejnun däl, eýsem Garybyda sergez-dançylyklara sezewar edipdir. Ýone Garybyň Şaseneme, maksada ýetmeklige bolan garaýşy Mejnunyňkydan aýratynraktdyr. Ol ikisiniň arasyndaky tapawtlaryň birnäçesi şu aşakdakylardan ybarat:

1. Mejnun jemgyýetde özüne ýaramly orun tapman, çolbeýewanlara çykyp, haýwanlardyr guşlary özüne hemra edinýär, şolar bilen derdini paýlaşýar. Garyp bolsa häkim gatlagyň, zalym şanyň zorundan ýurtdan çykmaga mejbur bolýar hem-de baran ýerinin ilatyndan haraý isleýär.

2. Mejnun gide-bara ilinden daşlaşyp barýar. Emma Garyp ýurduny küýseýär. Başaryp bilse, delil tapsa, şanyň gazabyndan heder etmän, ýurduna, Şasenemiň ýanyна gaýdyp geljek.

3. Söygä wepalylyk Mejnunda-da, Garypda-da güýcli. Yöne Garyp söygülisine ýetmek üçin Mejnuna garanda, aýgytly hereket edýär. Garybyň özünü bazarda satdyrmagy, Şasenemiň kösgüne gelmegi ýa-da Şasenemiň çakylygy boýunça toý dabarası gidip durka märekkä gelip, töwekgellik etmegi, galyberse-de, Shaapbas bilen ýüzbe-ýüz durup, onuň zalymlygyny yüzüne basmagy («Har maňa neýlär») onda mertlik duýgusynyň güýçlüdigini görkezýär.

4. Garyp zähmeti we zähmet adamlaryny söýyär. Ol nirede sergez-dançylykda bolsa-da, adamkärçilik mertebesiniň artyk-maçlygy, göwnaçyklygy, janypkesligi, sypaýylagy bilen şol ýeriň ilatyna özünü aldyryär, onuň hormatyna mynasyp bolýar. Emma Mejnun hemiše ýekelikde, hemiše tukat. Ol takdyra ten berýär, ýazgyda ynanýar.

Zeýt halypa. Zeýt Leyli bilen Mejnunyň ruhy hemáyatçysydyr. Zeýt bilen Mejnun mekdep ýaşlaryndan dostlaşýar. Bu dostluk Mejnunyň ýagdaynyň agyrlaşdygyça jebisleşýär. Zeýt hemiše Leýlä we onuň enesine, Mejnuna we onuň atasyna göwünlik berýär. Ol iki aşygyň maksada ýetmeklerini çyn ýurekden arzuw edýär. Bu barada öz elinden gelen işi sap ýüreklik bilen ýerine ýetirýär. Zeýt söýşen ýürekleriň hossary hökmünde hereket edýär.

Andalyp Zeýdiň obrazynyň üsti bilen dostluk, duýgudaşlyk, hak işiň tarapyny tutmak ýaly taglymlary öne sürýär.

Nowfyl. Nowfyl diňe öz gününiň hoş geçenini bilyän wyž-dansyz hanlaryň, şöhratparaz feedallaryň tipidir. Andalyp bu obrazыň üsti bilen beren wadasında tapylmaýan ezijileri näletleýär. Olary öz hususy bähbitleri üçin müňlerçe ynsany gysmaga, ýüzlerçe adamyň namysyna degmäge taýyn, ahlaksız, wagşy hökmünde paş edýär.

Nowfyl halk için, watan üçin peýda edeýin diýyän adam däl. Ol diňe özünüň keýp-sapasyny bilýän adam. Onuň batyrlygy-da, «rehimliligi-de» diňe özünüň bähbitlerine hyzmat edýär. Nowfyl şerap içip, aýşy-eşret, saz-söhbet bilen gününü geçirýär. Awtor özünüň bu otrisatel gahrymanynda şeýle häsiýetleri jemlemek bilen eziji synp wekilleriniň bikärligini, olaryň manysyz ýasaýylarynda günleriň birmeňzeş gelip-geçip duranlygyny nygtamak isleyär.

Nowfyl ykrarsyz feodallaryň wekili. Ol Mejnun bilen ilki duşşanda, onuň Leýlä hakyky aşykdygyny bilýär. Mejnuna ýagşy serpaýlar – at, ýarag berip, ony öz ygtiyaryna goýman: «Leýlini saňa miýesser kylarmen» – diýip alyp gaýdýar.

Awtor Nowfylyň Mejnun we Leýli baradaky pikirini tä soňky pursata çenli mälim etmeýär. Onuň hemme tarapdan nejis adamygyny Leýlini göreninden soň ýuze çykarýar. Ol öz bozuk pälindenem tapýar.

Awtor bu ýerde örän adalatly netije çykarýar. Ol Nowfyly bozuk niýeti üçin näletleyär we Mejnun üçin getirilen awuly şeraby onuň özüne içirýär. Andalyp ykrarsyz feodallara, ah-laksyz han-beglere bolan ýigrenjini Nowfylyň obrazy arkaly beýan edýär.

Ibni Salam. Ibni Salam – eziji synp wekili. Ol özünüň baýlygyna daýanyň iki söygüliniň arasynda düşyär. Bu jahden ol Mollanepesiň «Zöhre – Tahyryndaky» Garaçomagy ýada salýar. Ol malyň, puluň güýji bilen, Leýliniň närazylygyna garamazdan, ony satyn alýar. Yöne Leýliniň: «Sözüme gulak salman, maňa el uzatmakçy bolsaň, seni heläk edermen. Maňa dahyl kylma, janya haýpyň gelsin!» diýen sözleri, onsuzam gorkak Ibni Salamyň elini-aýagyny baglaýar. Onuň Leýlä bolan garaýşyny üýtgedýär.

Ibni Salamyň obrazy eziji synp wekilleriniň hakyky keşbini görkezýär. Andalyp bu obraz arkaly olaryň malyň, puluň güýji bilen bir adamdyklaryny, hakykatda bolsa gorkak, namart, binamyslardyklaryny subut edýär.

«Leýli-Mejnun» dessanynyň kompozisiýasy. Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessany proza hem şygyr bilen ýazylypdyr, pro-

zada (kyssada) wakalar, hereketiň dowam edýän ýerleri, şygyrda bolsa gahrymanlaryň wakalara, jemgyýete bolan gatnaşygy hemde awtoryň dünýägaraýşy beýan edilýär. Elbetde, beýan edilýän ähli zatlary Andalyp biri-birine seleşdirmegi, bir bitewiligi gazanmagy oňarypdyr. Yagny eseriň kompozisiýasyny oňaýly gurapdyr.

«Leýli-Mejnunyň» kompozisiýasy – biri-birini şertlendirýän wakalar ösus ýagdaýında gidýär, hemme epizodlar ýerli-ýerinde hem-de yzygiderli ýerleşýär. Bu esasda-da bir bitewi çeper eser emele gelýär. Dessanyň kompozisiýsy hronologik usulda berilýär. Ondaky wakalar, hadysalar beýan edilende, wagt yzygiderligi saklanýar.

«Leýli-Mejnun» dessanynyň kompozisiýasyny emele getiryän wakalar, hadysalar: «Leýliniň hem-de Kaýsyň dünýä inişi, terbiýelenişi, söygüsü, Kaýsy çöl-beýewanda ýaşamaga mejbur eden sebäpler. Leýlilere sawçy iberilişi. Mejnunyň «sagaldylyşy». Mejnun Käbede. Ol ýene-de çöl-beýewanda. Leýliniň ahwaly. Zeýt. Ibni Salam. Uruş we onuň netijesi. Leýli bilen Mejnunyň duşuşygy. Leýliniň ölümü». Şu wakalaryň biriniň ýuze çykmagyna beýlekisi sebäp bolýar, biriniň yzyndan beýlekisi seleşdirilýär.

Dessanyň dili we çeperçılıgi. Andalyp «Leýli-Mejnun» dessanyny ýazmakda halk dilini esas edinipdir. Şonuň üçin bu dessan türkmen halkynyň arasynda şöhrat gazanypdyr.

«Leýli-Mejnunyň» dili, onda awtoryň ulanan çeperçilik serişdeleri örän baý. Dessanda ulanylan sözleriň hemmesi diýen ýaly häzirki zaman türkmen dilinde-de hiç hili üýtgeşiksiz ulanylýar. Emma dessanda käbir düşbüksiz sözler hem bar. Mysal üçin, zirdest (golasty), dilefkar (tukat, gaýgyly), jüstijoy (gözleg, agtaryş) we başgalar. Andalybyň şu hili arap, pars sözlerini ulanmagy öz döwrüniň ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Düşbüksiz sözler dessanyň poeziýa bölümünde – gazal hem-de başleme goşgularda ulanylýpdyr. Emma bular tutuş dessanyň okalyşyny kynlaşdyrmaýar.

Dessanda häzirki zaman türkmen edebi dilinden tapawutly käbir fonetik aýratynlyk bar. Käbir goşgular häzirki zaman türk-

men edebi dilinde dessandakydan üýtgeşigräk ulanylýar. Mysal üçin, Leýlä – Leýlige, ýanyna – ýanyga, barardy – barar erdi, gezerdi – gezer erdi we başgalar.

Dessandaky sözlemleriň gurluşynda häzirki zaman türkmen edebi dilinden tapawutly fakt ýok diýmek bolar. Yöne häzirki türkmen dilinde «Leýli-Mejnunda» ulanylýan birnäçe aňlatmalar (sözler) ulanylmaýar. Käbir sözler bolsa, öňki manysy bilen baglanyşykly täze manyny aňladýarlar.

Andalyp «Leýli-Mejnun» dessanynda gazal, ikileme, dörtleme we bäsleme ýaly goşgy formalaryny ulanypdyr. Dessanda has köp duş gelýän şygyr formasy dörtlemedir. Dörtlemäniň birinji bendi a b a b, beýleki bentleri bolsa w w w b görnüşinde, bäslemäniň birinji bendi a a a a a, beýleki bentleri w w w w a görnüşinde kapyýalaşdyrylypdyr. Dessandaky şygyr setirleri, 8, 11, 15, 16 bogundan ybaratdyr. Şygyrarda redif, refren, anafora köp duş gelýär. Meňzetme, deňeşdirmek, giperbola ýaly çeperçilik serişdeleri bolsa, dessanyň diňe bir poeziýa bölüminde däl, eýsem proza bilen ýazylan yerlerinde-de köp duşyar. Andalyp prozada-da sazlaşmany köp we örän ýerlikli ulanýar. Mysal üçin, Mejnun çölde ýatyrka, onuň ýanyna Leýliniň gelşini şeýle suratlandyrýar: «Ukudadygyny ýa-da oýadagyyny saýgaryp bilmän, agzyn açyp, ýaşyn saçyp, huşy gaçyp, reňgi oçüp, ruhy göçüp, bir-biriniň boýnuna gol saldylar».

Dessanda toparlaryň dürli görnüşleri taglymyň bezegi, ony has ýiti we täsirli edip bermegiň serişdesi hökmünde ulanyllypdyr.

Sözlük:

Giriftar – duçar, tutulma, bagly.

Arş – asman, tagt.

Birýan – kebab, köyen,
gowrulan, daglanan.

Tetbir – çäre, alaç.

Ýort – ylga.

Rakyp – keseki, duşman.

Zaýyg – zaýa, harap.

Melhem – derman.

Istihan – süňk.

Edebiyat teoriýasy: Dessan

Dessan beýan ediliş formasy boýunça liro-epik žanrdyr. Des-sanda kompozisiýany emele getiryän ýa-da kömekçi wakalaryň, hadysalaryň beýany proza hem şygyr üsti bilen berilýär. Dessan edebiýatyň beýleki žanrlaryndan özünde prozadyr şygryň gezek-leşdirilip ulanylýandygy bilen tapawutlanýar.

Dessanyň prozasynda durmuşy ýa-da hyýaly wakalar, hadysalar hereketiň gidýän ýeri suratlandyrylyar, poeziá böleginde bolsa, eser-de hereket edýän gahrymanlaryň şol wakalara, hadysalara bolan gatnaşyklary, duýgy-düşünjeleri, isleg-arzuwlary beýan edilýär. Dessandaky öne sürülyän pikiri täsirli etmekde hem-de şonuň üsti bilen ýüze çykarylýan netijäni kesgitlemekde esasy orun şygylara degişlidir.

Türkmen edebiýatyň taryhynda dessançylyk däbi görnükli orna eýe. Muny subut etmek üçin «Görogly», «Şasenem-Garyp», «Hüýrlukga-Hemra», «Leýli-Mejnun», «Zöhre-Tahyr», «Saýatly-Hemra», «Gül-Bilbil», «Nejepoglan» diýen dessanlaryň adyny tutmak ýeterlikdir.

Ýokarda ady agzalyp geçilen dessanlar özleriniň many-mazmuny boýunça dürli hili bolýar.»Görogluda» watanyň hem-de il-halkyň bähbidi ugrunda gahrymançylykly söweş alyp baran merdانا ýigitler teswirlenýär, olaryň obrazlary açylyp görkezilýär.

«Leýli-Mejnun», «Şasenem-Garyp» ýaly ýşky-sosial motiw-däki dessanlarda ezýän hem ezilýän synplaryň arasyndaky göreş görkezilýär.

«Gül-Senuber», «Şabâhram», «Gül-Bilbil», «Hüýrlukga-Hemra» ýaly dessanlar ýşky-gahrymançylykly, hyýaly toslamalar bilen baglanyşkly, durmuşda bolmadyk döw, peri, pylança kelleli aşdarha, jadyly predmetler, çakdanaşa gahrymançylyklar beýan edilýär.

«Nejeboglan» dessany ýörite saza bagyşlanan eserdir.

Biziň edebiýat öwreniš ylmymyzyň taryhynda bu žanry öwrenmek boýunça ençeme işler ýazyldy. Dessan žanry baý žanrdyr.

MAGTYMGULY

(1724 –1807)

Dana men diýp, misginleri unutma,
Afzal men diýp, namartlara baş gatma,
Erk isteýip, ajap destanyň satma,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Magtymguly Pyragy XVIII asyrda ýaşan, türkmen klassyky edebiýatynyň kämilleşmegine örän uly goşant goşan, türkmen edebi dilini ösdürmekde uly işler bitiren şahyrdyr. Ol öz halkynyň azatlygyny we özbaşdaklygyny arzuw eden, halk arasynda beýik söygä mynasyp bolan klassykdır. Magtymguly özüniň dürdäne döredijiligi bilen adam-kärçiliğiň iň gowy sypatlaryny wasp edip, ulumsylyk edýänleri, tekepbirleri, şöhratparazlary, harsydünýäleri rehimsiz paş eden şahyrdyr. Magtymguly edebiýaty halk köpçülígine has ýakynlaşdırýar. Ol edebiýatyň dili, tematikasy jähteden gönüden-göni halkyň jümmüşine aralaşýar, onuň zeruryýetliklerinden ugur alýar.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda ençeme söz ussatlarynyň – şahyrlarynyň arasynda Magtymguly şöhratly orunda durýar.

Magtymguly 1724-nji ýylда Gürgen welaýatynyň Hajgovşan diýen ýerinde dogulýar. Hajgovşan Etrek derýasynyň boýunda yerleşýän, howasy mylaýym, gözel türkmen obalarynyň biri.

Şahyryň kakasy Döwletmämmet Azady bolupdyr. Ol «Wagzy-azat», «Behiştnama» ýaly poemalary, bir topar goşgularы bilen edebiýatmyzyň taryhynda meşhurlyk gazanan adam.

Magtymgulynyň kämil şahsyýet bolup ýetişmeginde Döwletmämmet Azadynyň şahsy göreldesiniň uly ähmiýeti bolupdyr.

Şahyr ýaşlyk ýyllarynda kakasy Azadydan ders alýar, arap, pars dillerini kämil derejede öwrenýär. Kakasynyň maslahaty bilen Magtymguly häzirki Lebab welaýatynyň Halaç etrabyn-daky Idris baba, soňra Buharanyň «Gögeldاش» medresesinde

okaýar. Ol bu ýerde Nury Kazym ibn Bahyr atly bir mugallym bilen tanyşyp dostlaşýar. Nury Kazym siriýaly türkmenlerden bolup, örän bilimli, ulama, kitaphon adam eken. Bu dostluk Nury Kazymyňam, Magtymgulynyňam dünýagaraýşynyňam, biliminiňem artmagyna oňaýly täsirini ýetirýär, biri-birlerinden öwrenýärler, edilmeli işleri maslahatlaşýarlar, kyn günlerde arkalaşýarlar. Halk arasyndaky gürrünlere görä, Magtymguly «Gögeldاش» medresesinde birki ýyl sapak alandan soň, Nury Kazym bilen Özbegistan, Gazagystan, Täjigistan, Gyrgyzystan, Owganystan, Hindistan ýaly ýurtlara syýahata gidýar. Bu syýahat hakdaky käbir maglumat şahyryň döredijiliginde hem duş gelýär.

Magtymguly syýahatyndan dolanyp geleninden soň, Nury Kazym bilen Hywadaky Şırgazy medresesine okuwa girýär. Şırgazy han medresesi Magtymgulynyň aň-düşünjesiniň, dünýägarayşynyň giňelmeginde, şahyrçylyk zehininiň kämilleşmeginde aýgytlaýy roly oýnaýar.

Emma ol ýerde-de dowamly sapak almak Magtymgula miýesser etmändir. Kakasy Azadynyň aradan çykdy habaryny eşi-dip, okuwynyň üçünji ýylynda Şırgazy medresesinden gaýtmaly bolýar:

Mekan eyläp, üç ýyl iýdim duzuň,
Gider boldum, hoş gal gözel «Şırgazy!»
Ötürdim gyşyň, nowruz-ýazyň,
Gider boldum, hoş gal, gözel «Şırgazy!»

Halk rowaýatlarynda gabat gelmese-de, şahyryň Azerbaýjan, Dagystan, Eýran, Siriýa, Yrak ýaly ýurtlarda-da bolandygyny aýtmak bolar. Magtymguly, aýratyn-da, Türkmenistanyň hem ençeme galalaryny, obalaryny aýlanyp, halk durmuşyny, halýagdaýyny içgin öwrenýär.

Magtymguly syýahaty söýen, jahankeşde adam ekeni. Şahyryň bu dünýewi syýahatlary döredijiligine oňaýly täsirini ýetirýär. Magtymguly türkmenleriň gökleň taýpasynyň gerkez tiresindendir. Şahyr özüniň ýaşan ýeri hakynda «Äleme belgilidir» diýen şygrynda şeýle ýazypdyr:

Bilmeýen soranlara aýdyň bu garyp adymyz:
Asly – gerkez, ýurdy – Etrek, ady Magtymguludyr.

Magtymguly XIX asyrda ýaşap geçen görünüklü türkmen şahyry Gurbandurdy Zeliliniň daýysydyr.

Şahyr ýaşlyk ýyllarynda öz obadaşy Meňli diýen gyzы söýüpdir. Emma olar maşgala durmuşyny gurup bilmeýärler. Magtymguly özüne «Pyragy» diýen edebi lakamy alypdyr. «Pyragy» lakamy – aýrylan, bir çünke çekilen, dünýäden dynan ýaly manyda bolup, şahyr:

Magtymguly adyň döndi Pyraga,
Pyrap bolup, çek özüni gyraga –

diýýar.

Magtymguly bilesigeliji adam bolupdyr. Ol Nyzamy, Dehlewi, Saady, Jamy, Rumy, Abu Sagyt, Omar Haýýam, Ýunus Emre, Hemedany, Nowaýy, Fizuly, Garajaoglan ýaly Gündogaryň beýik ussat şahyrlarynyň eserlerini okap, özleşdiripdir, olardan görelde alypdyr.

Magtymguly döredijilik işine ýaşlyk ýyllaryndan başlayáar. Onuň döredijilik işi bilen ymykly gyzyklanyp ýyl saýyn kämilleşmegi üçin atasy Azady yzygiderli alada edipdir, degerli maslahatlary beripdir. Halk döredijiliği eserleri Magtymgulynyn şygylaryna nusga bolup hyzmat edipdir. Şahyryň goşgularynda Görogly, Leýli, Mejnun obrazlary häli-şindi gabat gelyär. Halk nakyllarynyň täze görnüşdäki aňlatmalary hem halky eserleriň Magtymgula ýetiren täsirinden habar berýär.

Magtymgulynyn eserleri halkyň gepleşik diline ýakyn bolşy ýaly, olar halk durmuşyna ýakyn durmak bilen, köpçüligin dert-aladasyny pikir-hy-ýallaryny, arzuw-islegini içgin suratlandyrıpdyr.

Döwürdeşleri Magtymgulynyn eserlerinden özleriniň oý-pikirlerini, hal-ýagdaýlaryny, durmuşlaryny aýnadaky ýaly görüp bilipdirler. Sonuň üçinem, halk olary ýat tutup, nesilden-nesle ýadygärlik alyp galypdyr.

Magtymguly türkmen halkynyň guwanjydyr we buýsanjydyr.

Magtymguly dünýä halklarynyň arasynda meşhurlyk gazanyp, türkmen edebiýatyny ýer ýüzüne aşgär eden ussat.

-
1. Magtymguly haçan we nirede eneden bolupdyr?
 2. Magtymgulynyň akyllы, paýhasly adam bolup ýetişmegine kakasy Azadynyň nähili hyzmaty bar?
 3. Magtymguly nirelerde okap bilim alypdyr?
 4. Ol näme üçin özüne Pyragy lakanyny dakypdyr?
 5. Magtymguly, onuň dürdäne eserleri näme üçin asyrlar boýy ýasaýar, okyja akył-paýhas, estetiki lezzet berýär?
 6. Magtymgulynyň hayýsy goşgularyny okadyň?

GIDIJI BOLMA

Gel, könlüm, men saňa nesihat kylaý,
Watany terk edip gidiji bolma;
Özünden egsik bir gaýry namardyň,
Hyzmatynda gulluk ediji bolma.

Akmaýan galmazdyr bir akan aryk,
Bir tende adam ki semiz, kä aryk,
Bir ýüzi çirikdir, bir ýüzi çaryk,
Çirik diýip, gaty söz aýdyjy bolma.

Çakylyk, habarsyz bir ýere barsaň,
Imtiýaz eýlegil otursaň, tursaň,
Bir nesihat bereý, pendimi alsaň,
Kişi aşynyň duzun dadyjy bolma.

Cagyrlan ýere bar, otur-da turma,
Çagrylmadyk ýere barma, görünme,
Utanmaz adam dek süýrenip ýörme,
Buýrulmagan işni ediji bolma.

Eger sen hem bolsaň nermi-myłaýym,
Myłaýym sen bolsaň, guluň bolaýym,
Gulagymga beren pendiň alaýym,
Kişige gaty söz aýdyjy bolma.

Gökden nem düşmese, ýer ot getirmez
Ýygylsa müň gaýgy, bir iş bitirmez,
Àr ýigit könlüne gaýgy getirmez,
Namardyň ogly dek gaçyjy bolma.

Mert ogludyr ile ýazar desterhan,
Dogry söz üstünde berer şirin jan,
Ömrüni ötgerer, diýmez bir ýalan,
Jäht eýläp, ýalan söz aýdyjy bolma.

Sahty-dil ýüregi hergiz boş bolmaz,
Her niçe gynansa, könlü hoş bolmaz,
Bir-birewge iki ýagşy duş bolmaz,
Ýagşyny ýamana satyjy bolma.

Okyr bolsaň, ok ur nebsiň gözüne,
Gara çyn göz bilen meshap yüzüne,
Aldanyp girmegil şeýtan sözüne,
Ýagşylygy hiç wagt goýujy bolma.

Eger bolsun diýseň ýeňil-agyrular,
Kelçik sözläp, agyrtmagyl bagyrular,
Ýoluksa gözüne günü-sagyrlar,
Olarnyň halyna gülüji bolma,

Tapsaň-da dünýäde mülki-isgender,
Karunyň maly hem bolsa miýesser,
Ahyry bolar sen ýerge barabar,
Könlündé men-menlik satyjy bolma.

Maksat, bu sözlere kylgyl ygtybar,
Çyn adama her wagt adamlyk derkar,
Aňlamaý sözleme: »tamda gulak bar»,
İç syryň kişiye aýdyjy bolma.

Döwletli ogullar ýaşda baş bolar,
Ýaşaganda, bidöwletler ýaş bolar,
Rehimsiz zalymlar bagry daş bolar,
Barar ýere kesek atyjy bolma.

Är ýigit balasy bara pur bolar,
Gamçysy elinde ýaman zor bolar,
Märeke görmegén ýigit har bolar,
Bolar-bolmaz sözi aýdyjy bolma.

Men diýdim bir niçe pendi-nesihat,
Bilseň nesihatdyr, ýogsa – pesihat,
Pesihat bilmegil, barça nesihat,
Ýalançy sözleri aýdyjy bolma.

Magtymguly, göwnüňdedir köp arman,
Tapmady derdine akybet derman,
Ýetişer bir günü Hakdan bir perman,
Gaflat düşeginde ýatyjy bolma.

«Gidiji bolma» goşgusy Magtymgulynyn nesihat beriji eserleriniň biridir. Şahyr bu goşgusynda watansöýüjilik, namarda boýun burmazlyk, minnetli çörek iýmezlik, ejizlere kömek etmek, edeplilik, kişä gaty-gaýrym söz aýtmazlyk, sahylyk, gaýgyçyl bolmazlyk, doğrusözlülük hem menmenlik etmezlik ýaly edep-terbiye barada söz açýar. Goşgynyň has çeper, has ötgür bolmagy üçin, şahyr «tamda gulak bar» diýen ýaly nakyl hem tysallary ulanypdyr.

Sözlük we düşündiriş:

Cırık – hapa, kir-kimir, gara.

Ýark – ýagty.

Imtiýaz – syn, seljeriş, saýgaryş.

Nermi – mylaýym-ýakymly,
sypaýy.

Desterhan – saçak.

Sahty-dil – daş ýürek.

Meshap – kitap.

Sagyr – ker, gün.

Isgender – Iskender Zulkarnaýyn
(Aleksandr Makedonskiý).

Karun – gysganç baýyň ady, gysgançlygyň simwoly.

Döwlethli – bu ýerde akyllы, edepli manyda.

Pur – doluşan, ýetişen.

Pesihat – ynançszlyk.

Gaflat – nadanlyk, garaňkylyk.

1. Şahyr bu goşgusyň haýsy temada ýazypdyr?
2. Şahyr bu goşgusynda ynsanyň pähili asylly sypartlaryny ündeýär we nähili gylyklaryny ýazgarýar?
3. Goşgyny labyzly okaň, ondan 3-4 bendi ýat tutuň.

ILIŃNI

Gel, köňül, men saňa öwüt bereyin:
Yrak kylma görer gözüň – ilińni;
Gymmatyn gaçyrma, ýerinde sözle,
Uzatmagyl her näkese tilińni.

Doga eýle, bir söz diýseň aşagyn,
Hormatlagyl güzel iliň usagyn,
Ýazdyrmagyl, mäkäm eýle guşagyň,
Ýeri bardyr, ajap sakla bilińni.

Çagyrylmaz jaýda görünme, barma,
Başarsaň, sopynyň yüzünü görme,
Pikir-zikriň dünýä malyna berme,
Karuna ogşatma tutan pälińni.

Sözüne ber jowap, her kes sorasa,
Özün yrak eýle, namart ýorese,
Bir misgin telmuryp, ýyglap garasa,
Baha gurma, mugt berginiň malyňny.

Gorkma namartlaryň köp diýp sanyndan,
Gara görse, bary geçer janyndan,
Ugrun tapsaň ötmäwergil ýanyndan,
Bahyllardan yrak eýle ýoluňny.

Akyllı baş köpdür, akyllı kesen azdyr,
Datma şerap, uzak içseň ol azdyr,
Mert könlünde daýym bahardyr-ýazdyr,
Mejnun umman içre salma salyňny.

Magtymguly, akyllı başyndan uçdy,
Ykbalym ýatypdyr, döwletim göçdi,
Pir-kazylar para istäp, gol açdy,
Haram eýle, emma berme puluňny.

Magtymgulyň döredijiliginde adamlarda adamkärçilik häsiyetlerini terbiýeleýän öwüt-nesihat häsiyetli şygýrlar görnükli

orun tutýar. Şeýle temada ýazylan goşgularyň biri-de «Iliňni» sygrydyr.

Şahyr bu şygryna öz döwürdeşlerine asylly terbiye bermek, ýagny olaryň mert, gahryman, arly-namysly bolmaklaryny nesihat edip, namart, binamys, husyt adamlary ýaňsa alypdyr. Şahyr bu goşgusynda diňe türkmen halkyna däl, eýsem bütin adamzada gerek bolan gowy gylyk-häsiýetleri wagyz edipdir.

Sözlük:

Yrak – uzak, daş.

Daýym – hemişe, mydama.

Ummán – deňiz.

1. Magtymgulynyň bu goşgusy haýsy tema degişli?
2. Goşgy haýsy şygyr düzülüş formasynda düzülipdir?
3. «Gidiji bolma» goşgusy bilen «Iliňni» goşgusyny deňeşdiriň.

ZOR BOLAR

Ýagşylykda ile özün tanadan
Alkyş alyp, derejesi zor bolar;
Ýaman bolup, ýagşylygy unudan –
Öz yzzatyn gidir, itden hor bolar.

Melul bolar myradyna ýetmedik,
Müýnli bolar hak emrini tutmadyk,
Öz ryzkyna hiç kanagat etmedik,
Gözün diker, kişi aşyna zar bolar.

Her kim ýamanlasa deňi-duşuny,
Özi müşgil eder asan işini,
Kim dargatsa akyl bilen huşuny,
Eder işin bilmez, şermisar bolar.

Bil, bikemal bolar bady ýaňylan,
Biygtyýar bolar goly daňylan,
Göreşde ýykylyp, jeňde ýenilen, –
İçi doly namys bile ar bolar.

Gaýraty kem bolar gahary azyň,
Depgini pes bolar matamda sazyň,
Öýüne barsaňyz, bir biniýazyň, –
Ýüz tutsaň, gysylar, göwni dar bolar.

Kim belany satyn alsa başyna,
Reşk edip, rakyplar geçer daşyna,
Tokuş etse, kim başarmaz işine, –
Söwdasyndan gele bilse, är bolar.

Soňy toba etmez ýaňylyp ýazan,
Ot ýaksaň, gaýnamaz bir gury gazan,
Pähm ediň, her ýerde bir päli azan, –
Ýowuz musallata sezewar bolar.

Hazana dönüpdir ömrüm ter güli,
Nazaryn pes tutar ilden bergili,
Biykbal, ýazykly, ýaman görgüli, –
Uçraş gelse, bir ýamana ýar bolar.

Önde, yzda görseň her kes gulamyn,
Ondan áyamagyn taňry salamyn,
Kim okyp unutsa hakyň kelamyn,
Kyýamat gün iki gözü kör bolar.

Haly müşgil bolar köyüp-ýananyň,
Imany şikest tapar haram iýeniň,
Kastdan roza, namazyny goýanyň,
Özi kapyr, biliň, jaýy dar bolar.

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň, –
Senden soňkulara ýadygär bolar!

Ussat şahyr öwüt-nesihat häsiýetli şygylaryna köp döredijilik talantyny sarp etmek bilen, çeper edebiýaty halky hyzmatyna goýupdyr. Onuň döredijiliginin agramly bölegi öwüt-ündewden,

akyl-parasatly maslahatlardan ybaratdyr. Şahyryň liriki gahrymany ahlak meselesiniň ähli ugurlaryndan söz açýar we öz diňleyjisine gozgalýan mesele boyunça dana maslahatlar berýär. Magtymguly hut şu jähteden hem XVIII asyrda ýaşan ildeşlerine we ondan soňky nesillere bahasyna ýetip bolmajak hytmatlар etdi.

Sözlük:

Uzzat – sylag, hormat, gadyr.
Melul – gaýgyly, gussaly, dertli.
Hak – dogry, çyn, Hudáý.
Emir – buýruk, höküm, tabşyryk.
Ryzk – rysgal, gündelik iýimit.
Müşgül – kyn, çetin, aňsat däl.
Asan – aňsat, sada, ýeňil.
Şirmisar – utançly, müýnlî.
Keç – ters, gyşyk, egrî.
Binyýaz – mätäç, zatsyz.
Reşk – görüpçilik, bahylçylyk.
Rakyp – duşman.
Tokuş – göreş, çaknyşma, söweş.
Ýaňylmak – azaşmak, ýaňlyşmak.
Ýowuz – ýaramaz, erbet, kyn, agyr.
Musallat – azar bermek.
Sezewar – duçar, laýyk, mynasyp.
Hazan – güýz, güýzde saralan.
Kelam – gürrüň, söz, sözlem, Gurhan

1. Magtymguly «Zor bolar» goşgusynda nähili öwüt-nesihatlary beýan edýär?
2. «Zor bolar»nähili goşgy formasynda düzülipdir?
3. Magtymgulyň öwüt-nesihatlaryna nähili düşünýärsiňiz?
4. «Zor bolar» goşgusyny labyzl okaň we ýat tutuň.

ZAT ÝAGŞY

Hoş gününde hoşlaşyban gezmäge,
Baryşmaga, gelişmäge ýat ýagşy.
Gam gününde, galmagalyň üstünde,
Dogan ýagşy, gardaş ýagşy, zat ýagşy.

Halal işle, ahyretden wehmiň bar,
Pakyry ynjytma, köňül rehmiň bar.
Aşyk aýdar azda-köpde pähmiň bar,
Akyl bolsaň, söze gulak tut ýagşy.

Ýürek daýanjydyr ogul zürýady,
Şirin mahbub erer süňňüň kuwwaty.
Ýigidiň dünýäde üçdür myrady:
Mahbub gerek, ýarag gerek, at ýagşy.

Mollalar ahyret sözün söylärler:
«Müňkür olma, geljek işdir, eýlärler».
Kim biler ki ahyretde neýlärler –
Iýip, içip, münüp, güçup, öt ýagşy.

Nep almaýan kişi sözden, öwütden –
Aýralygy ýokdur gury söwütten,
Deň-duş bilmez, many aňmaz ýigitden,
Agylynda yssy beren it ýagşy.

Magtymguly, dostdan syryň gizleme,
Biwepadyr, nämähremi gözleme.
Ümsüm otur, halk içinde sözleme,
Sözlär bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy.

Magtymgulyň ilat arasında uly şöhrata eýe bolan «Zat ýagşy» atly goşgusynda her bir diýjek sözünü oýlanyp sözlemeklik, biderek ýaňramazlyk wesýet edilýär.

Molla-işanlar öz şahsy bähbitleri üçin «o dünýä, ahyret...» diýen ýaly howaýy zatlar bilen halkyň başyny aýlap, adamlaryň ellerini işden sowatmaga çalyşsalar, Magtymguly olaryň tersine:

Kim biler ki ahyretde neýlärler –
Iýip, içip, münüp, güçup, öt ýagşy –

diýip, hiç wagt elini işden sowatmazlyga, durmuşyň gadyr-gymmatyny bilmeklige, wagtyň hoş geçirmeklige çagyryár.

Sözlük:

Mahbub—söýgüli, oňat görülyän.

Nep—peýda.

Yssy—bu ýerde peýda manysynda.

1. Magtymguly ogul, gyz, dost-ýar barada nähili pikir ýöredipdir?
2. «5-nji» bendiň manysyna nähili düşünyärsiňiz? Şahyr bu goşguda başga nähili oňat pikirleri öňe sürüyär?
3. Goşgyny labyzly okap beriň.

DURASYŇ GELER

Gözel bardyr gözellerden zyýada,
Anyň hyzmatynda durasyň geler;
Edepli-ekramly, mylaýymzada,
Tä ölinçäň, bile ýoresiň geler.

Gözel bardyr, uzyn boýly, alkymy,
Garaňky gjede düşer ýalkymy,
Sözlegen sözleri misli bal kibi,
Tapyp nirde bolsa alasyň geler.

Gözel bardyr, günde-günde görmeli,
Şol gözelniň syýa zülpün örmeli,
Döküp hazynanyň baryn bermeli,
Anyň söwdasynda bolasyň geler.

Bardyr güzel, sirke basar saçyny,
Artmaz-ýuwmañ tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene, ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler.

Gözel bardyr, ak kagydzan bilegi,
Jan içinde bile bolar ýüregi,
Şeýle güzel bolar merdiň geregi,
Ne hajat islese, beresiň geler.

Magtymguly, syn gerekdir gözele,
Herne kysmat bolsa, tartar ezele,

Dünýä malyn harç et ýagşy gözele,
Ýamanyň ýanyndan gaçasyň geler.

Gumanist şahyr Magtymguly dostluk, söýgi temasynda bir topar goşgular ýazypdyr.

Magtymguly gelin-gyzlaryň owadanlyklaryny, adamkärçilik mertebelerini hemme zatdan ýokary goýýar. Bu bolsa halk köpçüluginiň pikir-duýgusy bilen bap gelýär.

Akyldar şahyr Magtymguly öz döwürdeşleriniň, aýratyn hem gelin-gyzlaryň akyllı, pähimli, edep-ekramly bolmaklaryny isläpdir. Olaryň mertebesini, ynsançylyk hukugyny ýokary tutup-dyr. Bu bolsa «Durasyň geler» diýen goşguda örän çeper berilýär.

Ol aýal-gyzlaryň ahlak taýdan durnukly, edepli, şähdaçyk, pákize, oňat gyllykly bolmagyny isläpdir. Ata-enäni sylamaýan, uly-kiçiniň parhyny bilmeýän, hapysa, sölite gelin-gyzlary tan-kytlapdyr.

Şahyr liriki gahrymany – aýal-gyzlary erkek adamlaryň iň ýakyn hossary, janykpkeş ýoldaşy hasap edýär.

1. Magtymguly gelin-gyzlary nähili taryp edýär?
2. Şahyryň gelin-gyzlara nähili garaýşy bolupdyr?
3. Şahyryň «syn gerekdir gözele» diýen setiriniň manysyny düşün-diriň.

JANYNA DEGMEZ

Eý ýaranlar, bir bigaýrat ýigidiň,
Müň ýaman söz aýtsaň, janyna degmez;
Zynhar düşmäň namartlaryň goluna, –
Öldürseň-de, nähak ganyna degmez.

Söz bilmeseň, bileniň aýtmasaň,
Söz sözledip, söz aslyna ýetmeseň,
Ýay çekende dogry garap atmasaň,
Ol okuň nyşanaň ýanyna degmez.

Magtymguly, sözüň bilene sözdür,
Bilmedik adama gury owazdyr,

Adam bar, müň tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam, iýen nanyna degmez.

«Janyna degmez» goşgusy öwüt-nesihat temasynda ýazylan.

Magtymguly mertlik-namartlykdan, batyr-gorkaklykdan söz açanda, biri-birine gapma-garşylykly bolan adam häsiyetlerini orta çykarýar. Ine, şahyr bu goşgusynyň ahyrky bendini şeýle setirler bilen tamam-layár:

Magtymguly, sözüň bilene sözdür,
Bilmédik adama gury owazdyr,
Adam bar, müň tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam, iýen nanyna degmez.

Bu bendiň birinji, üçünji setirlerinde gürrüň edilýän adam ikinji, dördünji setirde häsiyetlendirilýän adamdan bütinley tapawutly. Olar hut biri-biriniň tersine.

1. Magtymguly oňat we erbet gylykly adamlar barasynda näme diýyär?
2. Eseriň ikinji bendiniň halk döredijiliği bilen nähili arabaglanyşygy bar?
3. Goşgynyň mazmunyň özleşdiriň we ýat tutuň.

Edebiyat teoriýasy. Edebiyatyň halkylygy

Çeper edebiýat halky bolmalydyr. Çeper edebiýatyň halky bolmagy üçin nämeler zerur? Çeper eseriň halky bolmagynyň ilkinji şerti onuň temasynyň we şol tema boýunça öne sürülyän pikirleriň – ideýanyň halkyň göwnünden turýan bolmagy bilen baglydyr. Mysal üçin, Magtymgulynyň eserleriniň temasy şahyryň ýaşan döwri bilen gönüden-göni baglanyşykly. Ol öz döwrüniň adamlarynyň göwnünden turýan temalary işläpdir. Şol temalar boýunça döwrüň talaplaryna laýyk gelýän ideýalary: agzybirligi, watançylygy, garyplara, agyr güne düşen adamlara rehimli bolmagy, adamlaryň arasynda bolup durýan dawalary, jedelli meseleleri adalatly çözmeklerini wagyz edipdir. Öz halkynyň töwe-rek-daşdan talanyp durandygyny gözü bilen gören şahyr türkmen ýigitlerini batyr bolmaga, edermençilige çagyrypdyr. Gorkak, aş

batyrlaryny tankytlapdyr. Il-güne nepi degmeýän, gaýta olaryň dabany azabyny öz haýryna toplaýan adamlary rehimsiz paş edipdir. Ol öz ideýalaryny durmuşa geçirmek üçin dini düşünjeleri tutaryk edinipdir. Azgyn adamlary diniň, şerigatyň o dünýä, dowzahyň azaplary bilen gorkuzmak isläpdir. Şeýdip olary adalatly adamlar edip terbiýelemek isläpdir.

Çeper eseriň halky bolmagy üçin öndengörüjiliğiň, şu günki durmuş ýagdaylarynyň esasynda ertirki günü ösüş ýagdaýynda dogry göz öňüne getirip, halky şol tarapa gönükdirmeňiň uly ähmiýeti bardyr.

Çeper eseriň halky bolmagy üçin, onuň diliniň okyja düşnükli bolmagy juda zerurdyr. Dil diýlende, diňe sözleriň ýonekey düşnükligi däl, eýsem eseri çeperleşdirýän, ötgür, täsirli edýän çeperçilik serişdelerine hem halkyň içinde timarlanan nusgalaryna daýanmak, şolary esas edinmek gerekdir.

Ynha, Magtymguly muny şeýle aňladýar:

Murtun towlap, herýan tartar,
Haýbaty peleňden artar.
Gök dek gürläp, damak ýyrtar,
Häzir bolan aş üstünde...

ABDYLLA ŞABENDE **(1720–1800)**

«Şabende «Gül-Bilbil», «Şabâhram» ýaly ençeme dessanlarynyň sýužet ýordumalarynyň gözelligi we labyzlylygy bilen şu güne čenli türkmen okyjylarynyň yüreklerini tolgundyrýar».

P. Skosyrew.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görünüklü wekilleriniň biri Şabende 1720-nji ýylda goňşy Türkmenistan döwletiniň Daşoguz welaýatynyň Akdepe etrabynyň golaýyndaky Was diýen ýerde

eneden bolýar. Şahyryň ýaşlygy Was, Köneürgenç sebitlerinde geçýär. Soň ol Hywada, Türkmenistanyň günorta-günbatar etraplarynda – Etrek, Gürgen, Ahal töwereklerinde hem gezýär.

Şabende şahyryň edebi lakamy bolup, onuň adyna Abdylla ýa-da Abdylnazar diýipdirler.

Onuň Şabende lakamyny alşy barada halk arasında aşakda-ky ýaly bir rowaýat aýdylýar: «Abdylnazaryň iň gowy görýän dostlarynyň biri Eýran şasynyň basybalyjy goşunlaryna garşy bolan söweşleriň birinde ýítýär. Şahyr dostunyň gözlegine çykýär. Ony sorag-ideg edip başlayáar. Şonda oňa biri: «Seniň dostuň şaga bendi boldy, ony ýesir edip, Eýrana alyp gitdiler» diýýär. Ine, şondan soň Abdylnazar hem: «Sen indiden beýlæk özüne Abdylla diýip ýörme. Şanyň bendisi bolup giden mert gardaşyňdan seniň tapawudyň näme?» diýýär. Şondan soň ol: «Sen hem şanyň bendisisiň» diýen manyda özüne Şabende la-kamyny goýýar. Elbetde, bu taryhy maglumat subut edilen, ynarly däldir. Yöne bu rowaýat halkyň Şabende şahyry gowy görýänligini subut edýär. Galyberse-de şahyryň:

Şabende diýir, mert gardaşa,
Ýandym-bişdim ýazdan-gyşa,
Tutan işi barmaz başa,
Täsipli ili bolmanyň... –

diýen setirleri-de şol rowaýatyň hakykata ýakynlygyna belli de-rejede güwä geçýär. Görüşümüz ýaly, bu bendiň birinji setirinde şahyr özünüň mert ýoldaşynyň bolandygyny ýatlaýar. Bu setir ýokardaky rowaýatda Eýran şasynyň leşgerleri tarapyndan ýesir äkidilen ýoldaşy hakda Şabendäniň dilinden aýylan sözlere örän ýakyn gelýär.

Şahyryň kakasyna Mämi diýer ekenler. Ol Hywa medreseleriniň birini gutaran ylymly adam bolupdyr.

Şabende dil bilimini her taraply özleşdirmäge köp wagt, güýç sarp edipdir. Dil biliminiň we logika ylmynyň her bir medeniýetli ynsan üçin, aýratyn-da medeniýeti ündeýji hasaplanýan şahyr, ýazyjy üçin örän uly ähmiyetiniň bardygyna Şabende düşünipdir. Her bir şahyr durmuşdaky zatlara gowy düşünmeli, dili ýerlikli,

çepeç ulanmagy başarmaly, bolup geçýän wakalary dogry beýan etmekligi başarmaly, bu wezipeleri şahyryň ýerine ýetirmelidigini Şabende hem düşünip, pikir ýöredipdir.

Söz ussady, tanymal şahyr türkmen edebiýatyny gowy öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem ol azerbaýjan, özbek, täjik, pars edebiýatyny, ol halklaryň folkloryny-da özleşdiripdir. Muny şahyryň «Bizar oldum» diýen goşgusynyň:

Daýym, Mejnun çölde gezdi,
Perhat Bistun dagyn gazdy,
Halyl tenin nara dözdi,
Bu tenimden bizar oldum –

diýen setirleri-de tassyklaýar.

Şahyryň «Şabähram», «Gül – Bilbil» ýaly dessanlarynda onuň goňşy halklaryň, esasan hem täjik, pars edebi ýädigärlikleriniň iň gowy nusgalary bilen tanyş adam bolandygyny aňladýar.

Şabendäniň döredijiliginde türkmen bedew atlarynyň taryplananmagy, halkyň saz sungatyna uly orun berilmegi hem ýöne ýerden däl. Bu hut şahyryň şahsyýeti bilen, onuň ökde atsynaslygy we ukyplý sazanda bolanlygy bilen baglanyşyklydyr. Şahyryň lirikasynda bedew atlara:

Baş ýoldaşy – bedew gitmesin goldan,
Desti şemşat erur, kamaty daldan,
Asly göwher, zaty ýaranmuş ýelden,
Gaçsa guitar, kowsa ýeter arap at –

diýen ýaly setirler bagışlanan bolsa, dessanlaryndaky gahrymlarynyň elinden dutar düşmeyär.

Şabende öz obadaşy bolan Meňli atly gyz bilen durmuş gurýar. Ondan dört ogul: Seýitnazar, Döwletnazar, Mämmetnazar, Annameňli bu maşgalanyň guwanjy bolýar. Emma biri-birine we-paly, biri-birine hormat goýýan maşgalanyň mylakatly ýasaýşy uzaga çekmeyär. Meňli aradan çykýar. Meňliniň ölümünden soň Şabendäniň ýasaýşy pese düşýär. Şonuň üçin-de ol dünýäniň «ýalançy biwepalygyndan» zeýrenýän eserleri hem ýazýar. Muňa şahyryň «Meňli hany nätdiň?» atly belli goşgusynyň:

Kimse sagdyr, kimse jansyz,
Ähtibaryň ýok gümansyz,
Şabende diýr, galym sansyz,
Biziň Meňli hany nätdiň? –

diýen setirleri subut edýär.

Abdylla Şabende 1800-nji ýylda Wasda aradan çykýar. Bar bolan maglumatlara görä, onuň gubury Wasda, Aşyk Aýdyň gümmeziniň gapdalynda ýerleşýär.

Şabendäniň lirikasy. Şabende türkmen klassyky edebiýatynyň täzeden ýokary göteriliş döwründe edebiýatyň ideýa-çepeçilik jahtden aýgytly ösüş gazanmagyna saldamly goşant goşan şahyrlaryň biridir. Ol şorta sözli, satirik Kemine, lezzetli lirik Talyby bilen ýakyn aragatnaşyk saklapdyr. Şabendäniň örän öndümlü işlän şahyrdygyny aýratyn belláp geçmek gerek. Onuň yşky-liriki, sosiýal, şeýle hem öwüt-nesihat temasyndan ýazylan ençeme goşgulary bar. Şabende «Kaýdadygy bilinmez», «Dagy baş», «Kyrk» ýaly muammalaryň, dünýewi temada ýazylan ençeme sygyrlaryň-da awtorydyr.

Şabende «Bolmasa», «Kem biler» ýaly goşgularynda okyja pákize ahlaklary ündeýär. Goç ýigitleriň sadalygy, halka hyzmat edýänligi üçin taryplayar. Bedasyl adamlary bolsa, adalatsyzlyklaryň sebäpkärleri hökmünde ýazgarýar. Muny şahyryň:

Goç ýigide nisbet däldir gedemlik,
Şır bolsa, barçadan özün kem biler,
Bedasyl ýigide ýetişse beglik,
Tumak baglap, hatyrasyn jem biler –

diýen setirlerinden hem görmek bolýar.

Şabende adamlaryň agzybirlikde ýaşamagyny ündäpdir. Ol adamlaryň biri-birleri bilen baryp-gelişmegini, biri-birine düşünişmegini göwünleriň açary, agzybirlige tarap getirýän ýol diýip düşünýär.

Ol güýjüň agzybirlikdedigini özuniň liriki eserlerinde hem aýratyn nygtapdyr. Ol halky birleşmäge, bir bitewi güýç bolmaga çagyrypdyr.

Şabende dürli temalarda ýazylan şygyrlaryň awtory bolmak bilen birlikde, türkmenlerde yhlas bilen okalýan «Gül – Bilbil», «Şabahram», «Hojamberdi han» dessanlarynyň we «Syýahatnama» atly oçerk häsiyetli eseriň awtorydyr.

Sözlük w düşündirış:

Nahu – sintaksis.

Mantyk – logika, söz
hakyndaky ylym.

Ruzygarim – bu ýerde:
bar işim; kesbi-kärim diýen manyda.

Pahi – mazmun, doly.

Daýym – hemişe.
Nisbet – degişli, laýyk.

1. Abdylla Şabendäniň ýaşlygy nirede geçipdir?
2. Ol nähili adam, nähili şahyr bolupdyr?
3. Şabende XVIII asyr türkmen edebiýatyny haýsy eserleri bilen baýlaşdyrypdyr? Olardan haýsysyny okadyň?

«GÜL-BILBIL» DESSANY BARADA

Şabende «Gül-Bilbil» dessanyň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazypdyr. Muny biz eseriň ahyrynda berilýän «Begler» atly şygrynyň aşakdaky setirlerinde görýäris:

Görüp bilgen barmy Şamda, Yrakda,
Görüp nusga aldym parsy warakda,
Mün iki ýüz on dort boldy taryhda,
Bijiň ýyly düzdüm kyssany, begler!

Bu setirler dessanyň diňe bir ýazylyp gutarylan wagtyny görkezmek bilen çäklenmän, ol eseri ýazmakda awtoryň nämeleri nusga edendigini hem aňladýar. Dessanda 1214-nji hijri ýylynda, milady ýyl hasabynda 1799 – 1800-nji ýyllarda ýazylyp gutarylypdyr. Şahyr eseriň üstünde esli wagt işläpdir. Şol goşgynyň bir ýerinde:

Siz diýmäň: «Düzüpdir her gije birin»
Bitmes bu agyrtman dendany, begler! –

diýen setirleri awtoryň bitewi eseriň üstünde däl, eýsem her bir bent üstünde ençeme zähmet çekendigine güwä geçýär.

«Gül – Bilbil» dessany hem «Şabähram» ýaly ýşky-fantastik temada ýazylypdyr.

Eser, umuman, dessanlara häsiýetli bolan: «Emma rawylar andag rowayat kylar kim, gadym eýyamda, Turan welaýatynda Nasyr atlyg bir patyşa bar erdi. Adyllykda aña älem patyşasy barabar gelmes erdi. Anyň perzent nuşanasy ýok erdi. «Arman, dünyäden perzentsiz geçdim» diýip, daýyma ah urar erdi...» diýen ýaly giriş sözleri bilen başlanylýar. Mundan soň patyşa düýş görýär. Düýşünde onuň oglы boljakdygy aýdylýar we eýyäm şol bolmadyk oglanyň geljekdäki ykbaly dagyň gowagyn-da mesgen tutan terkidünýä bilgijin dilinden umumy sözlerde gysgaça beýan edilýär. Dessanyň bütin dowamynda şol düýşün ýorgudynyň doğrulygyny wakalar arkaly görkezmeklik başlanýar.

Nasyr patyşanyň oglы bolýar. Oňa Bilbil diýip at goýarlar. Eseriň giriş bölümünden başlap, awtor real durmuşdan fantaziýa geçirip ugraýar. Dessanyň baş gahrymany Bilbil eýyäm yedi ýaşyndan Güle aşyk bolýar. Onda-da Gül diýen gyzy diňe düýşünde görüp söýýär. Mundan soň dessanyň soňky sahypalarynda wakalaryň çözgüdi bilen gönüden-göni dahylly adamlar, Bilbiliň mekdep ýoldaşlary – Sala beg, Zelili, olaryň mollasy Galandar hakda gürrüň açylýar. Ine, dessanyň bütin dowamynda Bilbil, onuň tutan maksady bilen gatnaşyklary beýan edilýär.

Watançylyk, gahrymançylyk, dostluk, ýoldaşa wepalylyk taglymlary dessanyň içinden eriş-argac bolup geçýär.

Bilbil. Dessanyň baş gahrymany Bilbildir. Ol dessanyň sýužet liniýasynyň bütin dowamynda hereket edýär. Bu obraz arkaly awtor özüniň baş ideýasyny orta atýar. Eýsem, şol ideýalar nämelerden ybarat? Şol ideýalar ilki bilen söýginiň mertebesiniň belentligini, ony goramalydygyny nygtamakdan başlanýar. Şabende söýginiň äsgerilmezlik edilmegine üzül-kesil garşı çykýar. Ol bu duýgynyň goragçysy hökmünde Gül bilen Bilbili orta çykaryar. Bilbile öz ýurdunda güzel-gözel gyzlary seçip almaga mümkünçilik bar. Ine, Nasyr patyşa oňa ýüzlenip şeýle sözleri aýdýar:

«Eý gözümiň nury, jigerimiň parasy, jan oglum, bu dünýe başdan-aýak iki paradyr: bir parasyga Eýran diýerler we ýene bir parasyga Turan diýerler. Dünýäniň bu başyndan ol başy bäs ýüz ýyllyk ýoldur... Gülnüň welaýatyga ýetmek üçin köp müşgil turur. Aňa ýetgençä ömrüňni haýf ötgerer sen... Gül perizat bolsa, sen adamzat bolsaň, ol saňa el bermes, adam perzendini periler gözge almas, bu işinden el göter. Gülnüň ýşkyny terk kyl, ýok erse, güm bolup gider sen, nam nyşanyň bilinmes – diýdi. – Adamzat ählinden kimiň gyzyny halasaň, alyp berermen, ha patyşa bolsun, ha ragyýet bolsun...» – diýdi. Emma Bilbil atasynyň bu wesýetini kabul etmeyär. Ol kakasynyň ýokardaky sözlerine:

Jan babam, töwellaň alabilmenem,
Sürerin bir ýaňa, sürmesem bolmaz...
Aşyk bolan durmaz adam sözünde,
Älem görki şol periniň yüzünde,
Meniň könlüm Shaalyjan gyzynada
Bererin bu janyň, bermesem bolmaz... –

diýip jogap berýär. Bilbil şähri-Talusa baranda bolsa, Gunçabi ony görüp, oňa aşyk bolýar. Aýjemal, Aýsuluw, Gunçabi ýaly gözellere Bilbil göwün bermeýär. Ol diňe: «Gül, Gülden başga hiç kim maňa gerek däl» diýip hereket edýär.

Güle gowușmagyň örän kyn boljakdygyny bilen Bilbili hemme ýerde diýen ýaly gorkuzmaga çalyşýarlar. Bilbiliň özi-de şol kynçylyklaryň ençemesini, hatda iň çylşyrymlylaryny hem başdan geçirýär. Ol bir ýerde ägirt köp goşunyň garşysyna göremeli bolsa, ikinji bir ýerde agyr leşgerlerinden aýra düşüp, azlygyň azabyny çekýär. Ýene bir ýerde adaty bolmadık elhenç güýcleriň önünde mertlik, edermenlik, ugurtapyjylyk görkezmeli bolýar. Şu hili ýagdaylaryň hemmesinde Bilbil öz maksadyna ýetmegi, söygüllisi Güle gowușmagy birinji orunda goýýar. Ol öz Gülüne gowușmak üçin bilbil bolup sayramaly ýerinde bilbil bolup sayraýar. Mertlik, gahrymançylyk görkezmeli ýerinde mertlik, batyrlyk görkezýär. Ol her hili synaglara duş gelýär. Emma özünüň başda tutan maksadynandan el çekmeyär. Şahyr Bilbiliň

tutanýerliligini maksatlylyk bilen sepleşdirýär. Ony maksadyna ýetirýär. Güle gowşurýar.

Dessanyň bütin dowamynda Bilbil dartgynly wakalaryň içinde hereket edýär. Emma ol ruhy çaknyşyklara, gapma-garşylıkla bütinley diýen ýaly sezewar edilmeyär.

Bilbiliň adamkarçılık mertebesindäki, onuň häsiýetindäki kabir taraplar dessanda ýörite nygtalýar. Meselem, Bilbiliň bir-sözlük, merdanalyk ýaly häsiýetleri onuň öz söygülisine we-palylygy bilen baglanyşykly şeýle ýüze çykarylýar.

Atasy Şaalyjanyň zalymdygyny Gül Bilbile aýdanda, Bilbil ondan çekinmeýär. Bilbil Şaalyjanyň gaşyna baryar. Zalym şa ony şeýle sözler bilen garşylaýar:

«— Eý, adamzat, sen öz hetdiň bilmeý, bu mekanga dahyl bolduň? Bu mekan ne mekandyr? Bu ýerge guş gelse — ganatdan aýrylýar, gulan gelse — toýnakdan aýrylýar. Sen niçik adamzat sen, däli-diwanamy sen? Meniň Gül gyzyma biejazat goşulyp sen? Janyňdan doýup erkin sen! Jellat! — diýip höküm kyldy». Emma Bilbil şanyň bu hökümü üçin kän bir müzzerilip durmaýar. Tersine, ol gazaply saha şeýle jogap beryär:

— Eý, patyşahym, rast aýdar sen. Çyn sözlär sen, «jellat» diýer sen. Ölümden hiç ätiýajym ýokdur. Weleyken bir keleme sözüm bar. Eşitseň, diýer men, eşitmäýin diýseň hem, anda her kim elinden gelgen işini etmeli.

Yzyndan bolsa ol:

Çykdym ol ýar kastyna, bergeý huda diýip gelmişem,
Yşky bilen örtenip, boldum eda diýip gelmişem,
Bolsun ol jan ýarsyzyň tenden jyda diýip gelmişem,
Işigide bir seniň şahu-geda diýip gelmişem,
Bu şirin jan Gül üçin bolsun pida diýip gelmişem... —

diýen başlemesini aýdýar.

Bu epizodda biz Bilbiliň söygüsine wepaly, merdana, batyr sypatly ýigitdigini görýäris. Şabende söyginiň adamdağı iň mu-kaddes duýgudygyny, bu duýga seresap çemeleşmelidigini; ony äsgermezlik etmeli däldigini aýratyn nygtaýar. Sonuň ýaly-da ol söyginiň gudratly güyçdüğünü, onuň adama ýeňilmez kuw-

wat berýändigini görkezmekçi bolýar. Bu ideýa, esasan, Bilbil obrazy arkaly ýuze çykarylýar. Bilbiliň dosty, onuň söýgi báradaky pikirlerini goldaýanlar az däl. «Gül bir perizat bolsa, sen bir adamzat bolsaň, bu tutan pikiriň amala aşjagyna ynam ýok» diýip, Bilbili öz ýolundan sowjak bolýan tipleriň dessanda bardygyny bellemek gerek.

Bilbil söýgi meselesinde biri-birine gapma-garşylykly pikiriň çözgüdini berýän obrazdyr. Bu obrazyn üsti bilen söýgi – peri bilen adamzadyň ýa-da şa gyzy bilen garyp ýigidiň arasyň daşlaşdırýan zat däl-de, eýsem olary birleşdirýän ruhy güýç diýen ideýa öne sürülyär. «Hakyky söýgi adamlaryň arasynda parh goýmaýar» diýen pikir orta atylýar.

Bilbiliň obrazynда watançylyk duýgularityň ajaýyp nusgalary hem berlipdir. Bilbiliň watançylygy «Towşana – dogduk depe» diýen halk nakylynyň beýanydyr. Dogry, bu pikir dessandaky baş pikiri nygtap görkezmäge hyzmat etdirilýär. Emma Bilbiliň öz watanyň arzuw etmeginiň we oña dolanyp gelmeginiň özünüň aýratyn manysy bardyr.

Öz ýurdundan çykandan soň hem Bilbil mätäçlik çekmeýär. Ol hemiše şalar-hanlar ýaly ýasaýar. Dünýäde iň bir belent mertebeli şanyň – Şaalyjanyň giýewisi bolýar. Onuň tagtyna eýe bolmaga mümkinçilik gazanýar. Emma bu täji-tagt, dünýä maly we hökmürowanlyk onuň öz dogduk depesini – önüp-ösen ýerini, öz eziz ýurduny kúyseýän ýüregine teselli berip bilmeyär. Şonuň üçin-de ol öz Gülüne gowşandan soň, Şaalyjanyň gaşyna baryp, oňa:

Men bir ýaryň ýşkyn tutdum,
Ahyr maksadyma ýetdim,
Öz watanym arzuw etdim,
Barsam diýip, ol ýana garşy –

diýýär. Şaalyjan Bilbiliň bu sözlerine:

«– Eý, Bilbil, özüň bilgil. Munda bolsaň täji-tagtym seniňkidir. Eger ki gider men diýseň, alla ýaryň, rugsatdyr» – diýip jogap berýär. Şondan soň Bilbiliň watanya ugramagyň öňüsrysasy aýdýan hoşlaşykları goşgusyndan onuň öz ýurduny neneňsi eý görýändigi has aýdyň bolýar:

Men özüm şazadaýam, dürli dükanyam coh turar,
Anda galgan beglerim hem dosty-ýarym coh turar,
Kyl mirewwet, şahym, eý, anda kararym coh turar,
Bu nesibäm, bilseňiz, ruhy-mydarym coh turar,
Ber jogabym, şahym eý, Turan meniň döwran erir.

Bilbiliň öz Gülüne gowşup, hemiše aýşy-eşretde ýaşaýanly-gyna garamazdan, watandan aýra «bu ak otaglar gamhana boldy» diýmegi dessanyň baş gahrymanynda şahyryň watançylyk duýgularyny jemländigini aňladýar. Onuň watandan aýra ýaşamagy ýaşaýyş hasap etmändigini nygtayár.

Gül. Gül dessanyň esasy ideýasynyň aýdyňlaşmagynda aýgytly rol oýnaýan obrazdyr. Eserde söýgi meselesiniň çözgüdiniň bir tarapy Gül bilen baglanyşyklydyr.

Gülüň obrazында пák söýgi ideýasy bilen baglanyşykly ajaýyp pikirler beýan edilýär. Gül hem edil Bilbil ýaly, öz aşygyny ilki düýşünde görýär. Bu ýagdaý dessanda Hally şahyr ady bilen gelýän epizodik personažyn sözleri arkaly berilýär. Emma Şabende eseriň ahyrragyna çenli – Bilbili Gülüň ýanyна eltýänçä ony hereket meýdanyna çykarmaýar. Güli öz söýgülisine garaşdyryär. Yöne Gül baradaky oý-pikir Bilbiliň geçýän uzak ýolunyň ugruna şöhle salýar. Bu jähtden Gül eseriň bütin dowamynda hereket edýän obrazlaryň gapdalynda, olar bilen bir hatarda durýar. Ol dessanyň baş gahrymanlary Bilbiliň, Sala begin, Zeliliniň, molla Galandarýň söýgi barada aýdýan her bir sözüne, bu ugurda edýän her bir hereketine ruhy hemaýatçy hökmünde gaýybana gatnaşýar. Çünkü söýgi barada söhbet açan-larynda, Gül olaryň gözleriniň öňünde dikelýär. Lek-lek goşunyň garşysyna ata çykanlarynda, Gül elini galдыryp:

– Siz muny meniň üçin, maňa ýetmek üçin edýänsiňiz – diýýän ýaly sypatda olaryň göz öňüne gelýär. Ine, bu nukdaýnazardan Gül dessanyň sýužet liniýasynyň bütin dowamynda hereket edýär.

Gülüň obrazы arkaly orta atylýan esasy pikirler nämelerden ybarat? Gül – perizat. Ol adam neslinden ýókary mertebede goýulýan bolsa-da, şahyr onuň dilinden şéyle sözleri aýdýar:

«Bilbilni göreli, sözünü eşideli, adamzadyň akyly bizlerden zyýada turur». Bu sözler Şabendäniň periler mertebesini nähili ýokary derejä galdyrandygyna garamazdan, adamzady, onuň akył-paýhasyny has ýokary hasaplandygyny aýdyň subut edýär. Hut şu ýerde awtor islese-islemese, örän bir ajaýyp doğruçyl pikir ýöredýär: – Sen özüni beýleki adamlardan nähili belent mertebeli hasaplasaň-da, olar senden hiç bir weçden pesde durmaýarlar!

Gül özünü belent tutmaýar. Gaýtam, ol kiçigöwünlilik edýär. Ol özüniň periler neslindendigine garaman, adamzat nesliniň akył-paýhasynyň öňünde baş egýär.

Gülün görk-görmeginiň gözelligi hakynda aýratyn söz açmagyň hajaty ýok. Çünkü şahyr hut şu tarapyny nazarda tutup, ony periler nesliniň wekili hökmünde orta çykarýar. Gülün obrazynyň özüne duýgudaşlyk döredýän taraplary, esasan, onuň adamkärçilikli hereketleri bilen dahillydyr. Ol kiçigöwünlilikinden başga-da, mylakatly, edep-ekramly gyz. Bu häsiyetler Gülün Bilbil bilen ilkinji duşuşýan pursatlarynda, bu duşuşyga bolan taýýarlyk wagtyny beýan edýän epizodlarda has aýdyň görkezilýär. Gülün gowy häsiyetleriniň biri-de onuň her hili ýagdaýda-da öz söygülisini ynjamazlyga, biyñjalyk etmezlige çalyşyňanlygydyr.

Periler şäherine gelip, öz gyzynyň köşgünde Bilbiliň mekan tutandygyny eşiden Saalyjan dergazap bolup, ony öz huzuryna getirmegi nökerlerine buýurýar. Olar Gülün köşgüne dökülüýär. Gülün kenizleri olaryň yzyna «it salyp» kowýar. Ýagday has çylşyrymlaşýar. Emma Gül hut şu ýagdaýda hem bu zatlardan habarsyz, parahat uklap ýatan Bilbili bimaza etmezlige çalyşýar.

Gülün obrazy aýal-gyzlara mynasyp bolan gowy gylyk-häsiyetleri – söygä wepalylyk, kiçigöwünlilik, mylakatlylyk, mähirlilik ýaly häsiyetleri özünde jemleyän obrazdyr.

Sala beg. Sala beg Bilbiliň iň ýakyn ýoldaşy. Ol dessanyň bütin dowamynda Bilbiliň gapdalyndan aýrylmaýar. Sala begde ýoldaşa wepalylyk, mertlik hem-de edermenlik ýaly adam ahlagynyň iň gowy häsiyetleri bar. Sala beg Bilbiliň başyna ýık ody düşende, onuň ençeme gowgaly wakalary başdan geçirmeli boljakdygyny bilýär. Ol söýginiň dabaranmagy, söýüşyänleriň

maksada ýetmegi üçin janyny gurban etmäge taýyn. Şonuň üçinde Sala beg başdan Bilbiliň öñünde şeýle äht edýär:

Şol ýaryň yzynda sepillik etseň,
Cölde, jezirede sen mesgen tutsaň,
Gülgüzaryň istäp, her ýana gitseň,
Seniň birlen hemra Sala, Bilbilim!.

Sala beg sözüniň üstünde hem durýar. Ol şazada Bilbiliň sadyk guly däl-de, edermen ýoldaşy, wepaly dosty hökmünde hereket edýär. Her hili kynçylyklara duşulanda hem Bilbil bilen bir hatarda hereket edýär. Ine, Bilbil öz goşunynyň bir bölegini alyp, Nil derýasyňny boýuna barýar. Derýadan ertir geçmeli diýlen gije onuň leşgerlerinden uklap galan segsen adamdan başgasynyň bary gaçyp gidýär. Emma Bilbil ruhdan düşmeyär. Ol Sala beg, Zelili ýanynda bolsa razy. Sala beg bilen Zelil hem Gunçabiniň goşunlaryndan ar almakda Bilbilden asgyn duranoklar. Şonuň üçin Bilbilem Sala begi özünden pes saýmaýar.

Sala beg dessandaky ähli wakalarda: sóweşde-de, maslahatda-da Bilbiliň gapdalyndan aýrylmaýar. Bilbiliň sag goly bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin Bilbilem:

Hemra bolsa Sala birle Zelili,
Ýa öler men, ýa alar men perimi –

diýip hereket edýär. Hiç bir ýerde, hiç hili ýagdaýda özünü ýeke duýmaýar.

«Gül-Bilbil» dessanynda gahrymanlaryň içki dünýälerini häsiýetlendirmeklige däl, obrazy wakalaryň yzygiderliliği boýunça hereket etdirmeklige esasy orun berilýär. Şonuň üçin Sala beginň obrazyny hem diňe onuň wakalara bolan gatnaşygynnda yzarlamaly bolýar. Wakalar bolsa «Gül-Bilbil» dessanynda juda umumy meýilde berilýär. Hatda aýry-aýry gahrymanlaryň edýän işlerini, bitirýän hyzmatlaryny-da görmek aňsat düşmeyär. Mysal üçin, Sala beg dagynyň Stambul şäheriniň galasyny alyşlary aşakdaky ýaly beýan edilýär:

«... Şol zaman Galandar, Sala, Zelili ýetişdiler. Andan soň bular öwrülip, ymaratga bardylar. Gülnüň nagyşlar bilen bezelen

suratyga Bilbilniň gözü düşüp, bihuş bolup ýykyldy, bir zaman-
dan huşuga gelip:

— Yörüň, indi galaga — diýdi. Anlar bagyň derwezesinden
çykyp, galanyň içige girip gitdiler. On müň ýigit hem yzyndan
gitdi. Molla Galandar, Sala, Zelili goşunyň öňüni başlap at
goýdular. Peýşinden namazy-digerece bir dem durman, uruş
kyldylar. Ahyr galanyň kethudalary «el-aman, el-aman!» diýip,
şäheri berdiler. Bilbilge baş inderip, any hormatlap, yzzat-ekram
birlen şanyň tagtyga mündürdiler we hemme welaýatyga sahyp-
yhtyýär kyldylar».

Ine, şujagaz beýanda gör näçe waka, hadysa, häsiýet, edermen-
lik bar. Emma olaryň birini hem görüp bolmaýar. Hemme waka-
da, edermenlik we häsiýet-de dessançylagyň ýokardakyja umumy
beýa-nynda berilýär. Şu ýagdaý dessandaky gahrymanlaryň
adam-kärçiligindäki esasy sypatlary, aýratynlyklary umumylykda
göz öňüne getirmäge mümkünçilik döredýän-de bolsa, olar hakda
jikme-jik gürriň etmäge degerli material bermeýär.

Galandar. Bilbiliň ruhy hemáyatçysy, onuň ýaşlyk döwrüniň
terbiyeçisi molla Galandaryň obrazy dessanyň iň gzyzkly hem
manyly obrazlarynyň biridir. Molla Galandar başdan Bilbiliň
söýgi duýgusyny goldaýar. Bu mesele bilen baglanyşkly berýän
nesihatlarynyň bir ýerinde ol Bilbile şeýle diýyär:

Ýar üçin Ýusupny gör, yüz müň belaga çolaşyp,
Ol Halyl tapdy myrat, ataşy-narga ulaşyp,
Mey içip, mestan ýörüp, mahy-tabanga dolaşyp,
Bäş gündür bu jahan, mest esrik gezewer.

Bu setirlerde Galandar molla hökmünde, ruhanylaryň wekili
hökmünde däl-de, XVIII asyrdaky türkmen jemgyýetiniň hakyky
manydaky öndebarýyjy pikirli, düşünjeli adamsy hökmünde orta
çykýar. Ol Bilbile: «Şu dünýäde şat gez, eşret gör diýyär: «Söý,
söýüş, söýgiňe wepaly bol, söýgülüňe gowușmak üçin her hili
jepa çekmeli bolsaň-da, ondan yüz öwürme» diýyär.

Molla Galandar şa ýa-da şazada, wezir ýa-da garamaýak hal-
kyň wekili däl. Ol — molla. Mälim bolşy ýaly, molla bolsa di-

niň goragçysy hökmünde aladalanýar, hemmeden öňürti hereket edýär.

Molla Galandaryň obrazy dessanda öňe sürülyän esasy ideýanyň goragçysy hökmünde orta çykýar. Ol söyginiň mu-kaddes duýgudygyny ykrar edýär. Bu pikiri dessanyň başynda, Bilbiliň düýş görenden soň, mekdebe gjä galyp gelýän ýerinde molla Galandaryň oňa aýdýan sözleri («Gezewer» diýen goşgy) örän aýdyň tassyklayáar.

Bilbiliň Güle bolan söygüsiniň hasyl bolmagy üçin molla Galandar güýjuniň ýetdiginden hereket edýär. Muny biz Bilbiliň Gül diýip, öz ýurdundan çykýan pursatlaryndan başlap, tä Stambul şäherini alýança, molla Galandaryň hem onuň bilen egin-egne berip edýän hereketlerinde görýäris.

Dessanyň baş gahrymany Bilbil molla Galandara ussady, agasy hökmünde garaýandygyny, ony Sala beg bilen Zeliliden pes görmeýändigini beýan edip şeýle diýär:

«Eý, ussadym, molla Galandar, eý joralarym, Sala we Zelili, sizler meniň halymny bilen dostlarymsyňyz, janyň birlen barabar byradarlarymsyňyz».

Molla Galandar Bilbile: «Seniň ölgen ýeriňde öldüris, diri ýeriňde diridiris» diýip, äht-peýman edýän dörtleriň biridir.

Zelili. Zelili dessanyň esasy gahrymanlarynyň biridir. Ol garyp gatlagyň wekili. Bilbiliň hyzmatkäri. Ol öz hökümdarynyň söýgi baradaky pikirini başdan makullayıar. Onuň maksadyna ýetmegi üçin öz gara güýjüni gaýgyrmajakdygyny aýdýar. Eserde Zelili Bilbiliň mekdep ýoldaşy hökmünde hereket edýär. Munuň şeýledigini eseriň bütin dowamynnda onuň bitiryän ähli işleri-de subut edýär.

Garyp gatlagyň wekili bolmagyna garamazdan, Zelili her bir meselede eseriň beýleki gahrymanlaryndan birjik-de gaýra durmaýar. Ol guş-gurtlaryň «diline düşünýän» diýlip aýdylýar. Zelili onsuz-da batyr, ýoldaşa wepaly ýigit. Şonuň üçin ony Bilbil dagy hem ynijtmaýar. Ol adamkärçiliği bilen öz töwereginiň sulhy alyşyán adamlarynyň biri bolýar.

Dessanyň dili we kompozisiýasy. «Gül – Bilbil» dessanynyň dili XVIII asyrdaky turkmen ýazuw edebiýatynyň beýleki ýady-

gärlikleriniň dilinden düýpli tapawutlanmaýar. Onda arap, pars sözleri, elementleri bar hem bolsa, umumylygyna alanyňda, halk köpçüligine düşnükli. Dessan türkmen dilinde ýazylan eserdir. Ondaky goşgular formasy taýdan-da, ölçeg we çeperçilik se rişdeleri jähtden-de türkmen diliniň, halk diliniň baýlyklaryna esaslanýar. Onda gahrymanlaryň duýgulary gosgularyň üsti bilen, wakalary biri-birine sepleşdirmek hem proza arkaly berilýär. Bu eser gurluşy jähtden hem beýleki türkmen dessanlaryndan düýpli tapawutlanmaýar.

Dessanyň kompozisiýasy örän ýonekeý. Bilbil düýşünde Güle aşyk bolýar. Onuň magşugyna gowuşmaga tarap hereketi başlanýar. Eseriň başyndan düzülýän baglanyş şol bada hem özuniň çözülmegini talap edýär. Bu baglanyşygy çözümgäge iki zat päsgel berýär. Bir tarapdan, Gülüň perizat bolup, Bilbiliň hem adamzat bolmagydyr. Bu bolsa esasy päsgelçilikdir. Ikinjiden bolsa, Güle ýetýänçän ýolda ençeme güýçleri ýeňip geçmek, şol sanda hem adamzat perzendi bolan ençeme güzel gyzlara göwün bermän, diňe Gül diýip hereket etmek. Elbetde, baglanyşygy çözümgäge päsgel berýän, bu iki ýagdaýyň birinjisine garanyňda, ikinjisi ýene ýagşydyr. Her halda şeýle päsgelçilikler Bilbiliň öz söýgüsine näderejede wepalydygyny iş ýüzünde görmekde we umumy söýgi diýen düşünjäniň belent hem mukaddesdigini nygtap görkezmekde ägirt uly rol oýnaýar. Baglanyş Bilbiliň Güle gowuşmagy bilen çözülyär. Emma onuň položitel netije bilen çözüljekdigini okyjjy başdan aňýar. Awtor sýuzeti adamzat perizada gowuşmaly diýen pikiriň ugry bilen ösdürmäge ýykgy edýär. Bu ugur hem ony fantaziyalara, durmuşdan üzne toslamalara tarap äkidýär. Bu ýagdaý XVIII asyr türkmen durmuşy, düşünjesi bilen baglanyşklydyr.

Şabende – dessançy şahyr. «Gül – Bilbil», «Şabähram», «Hojamberdi han» ýaly dessanlary düzen Şabende öz döwrüniň progressiw pikirli adamy, şeýle hem çeper sözüň ussady hasaplanyar. Şabendäniň öz halkynyn öňünde bitiren hyzmaty, şu gunki günün talaplary bilen garanymyzda, onuň nämeleri edip bilmänliginde däl-de, eýsem özünden öň geçen şahyrlara garanda täze, ýagny çuň mazmunly poeziýa eserlerini, dessanlaryny

ýazanlygyndadır. Bu eserler bilen türkmen okyjylaryny asyrlar dowamynnda adalata, adam aňyndaky pák duýgularы goramaga çagyryp gelenligindedir. Onuň türkmen klassyky edebiyatında öz eserleri bilen gahrymançylyk, watançylyk ideýalary ýokary göteren ajaýyp dessançy şahyr bolanlygyndadır.

Şabendäniň türkmen edebiyatynyň taryhynda tutýan orny onuň XVIII asyryň ogly hökmünde öz döwri hem-de häzirki döwür üçin örän uly ähmiýete eýe bolan çeper eserleri döredenligi bilen kesgitlenýär.

Sözlük we düşündiriş:

Warak – kagyz, bu ýerde pars kitaplarynda diýen manyda.

Dendan – diş.

Kast – maksat, meýil, isleg.

Eda – heläk, heläkcilik.

Coh – köp, zyýat.

Jezire – oda.

Ataş-nar – ot-ýalyn.

Mahy-taban – ýagty, şöhle saçýan aý.

Esrik – şatlanyp, joşup.

Mirewwet – ýagşylyk.

Sepil – sergezdan.

1. «Gül-Bilbil» dessany haçan ýazylypdyr?
2. Onda nähili taglymlar öňe sürülyär?
3. Bu dessanyň gahrymanlary kimler? Olaryň mertligine, batyrlygyna nähili düşünýärsiňiz?
4. Bilbil – mert, watançy, söygüsine wepaly ýigit – diýilmegi dogrumy? Nämé üçin?
5. Gül nähili gyzyň obrazy? Onuň haýsy häsiýeti saňa ýarady?
6. Sala beginň, Galandaryň, Zeliliniň obrazlaryndaky haýsy häsiýetleri haladyň? Nämé üçin?
7. ««Gül-Bilbil» dessanynda fantaziýa nähili ulanylypdyr? Eserdäki toslama zatlary bellän.
8. Şabendäniň dessanlaryny labyzly okaň. ««Gül-Bilbil» dessany boýunça sorag-jogap geçiriniň.

Edebiyat teoriýasy. Fantaziýa barada düşünje

Döredijilik içinde, şol sanda hem çeper edebiyatda fantaziýanyň örän uly ähmiýeti bar. Fantaziýa döredijilikli toslama, göz öňüne getirmedir.

Çeper eserde fantaziýa diýmek – munuň özi arzuw etmek, hakykat esasynda çeper toslamalary döretmek diýmekdir. Klassyky edebiýatda we halk döredijiliginde fantaziýanyň hakykatdan üzne toslamalar bolup çykýan ýerleri az däl. Mysal üçin, «Gül – Bilbil» dessanyndaky aždarha, peri, «Düye Bahawetdiniň ogly» ertekisindäki döwler we şuňa meňzeşler. Emma fantaziýa bilen döredilen şol döw, perilerde-de adam bilen, ynsan ýasaýşy we arzuwlary bilen baglanyşkly hakykat bar. Şonuň üçin hakykatdan üzne bolan şu hili fantaziýa hem täsirsiz däldir.

Häzirki zaman edebiýatynda fantaziýa şu günüň durmuşynyň içinden ertirkı hakykaty görmek esasynda ýuze çykýar. Mysal üçin, bir wagtlar Aýa uçmak hakda fantastik eserler döredilen bolsa, şol fantaziýa biziň günlerimizde eyýäm hakykat boldy. Jemgyyetiň ösüşine, ylma esaslanýan fantaziýa durmuşyň öne gitmegine, adamlaryň döredijilik aňnyň ösmegine örän uly kömek edýär.

Çeper eserlerdäki fantaziýa peýdaly arzuwlardan, jemgyyet üçin ähmiyetli toslamalardan, ylmy açýşlar göz öňüne getirilip düzülende, has ähmiyetlidir.

ŞEÝDAÝY

(1730–1800)

Jennet bolar jaýyň seniň,
Gol uzadyp, supra ýaýyň,
Şeýdaýy diýir, gulak goýuň,
Biziň bu dessana, begler.

Şeýdaýy XVIII asyryň ortalarynda ýaşap geçen türkmen şahyrydyr. Akademik A.N. Samoýlowiç 1927-nji ýylda ylmy ekspedisiýa ýolbaşçylyk edip, Türkmenistana gelende, halk arasyn-dan toplan maglumatlaryna esas-lanyp, şeýle ýazýar: «Salyr gar-rylary Magtymguludan soň «hakdan içen» şahyr Şeýdaýy diýip

tanaýarlar. Şeýdaýy salyryň kiçiaga tiresinden, onuň-da arslan ýa-da ýeýke urugyndandyr. Şeýdaýy türkmenleriň Maňgylak welaýatynda oturyp, ondan bärík göçyän eýýamlarynda göçüpdir, ony salyr ili ýagşy tanaýar...»

Käbir alymlaryň maglumatlaryna görä, Şeýdaýy XVII-XVIII asyrlaryň dowamynnda Maňgylakdan göçüp gaýdan we Saragt etrabynda orun alan türkmenlerdendir.

Meşhur türkmen şahyry Mollamurt «Allahym» atly şygrynda Şeýdaýynyň öz daýysydygyny, onuň şirin sözli şahyr bolandygyny belleýär:

Mollamurta bolar Şeýdaýy daýy,
Sözleri şirindir diýdigi saýy.

Şeýdaýy şahyryň edebi lakamydyr. «Şeýda» sözi, «yşga düßen», «yşk ýolunda ýeldirgän» diýen manyny aňladýar. Şeýdaýy Hywada, Buharada okap, öz döwrüniň sowatly adamy bolup ýetişyär. Ol sosial tankydy («Sopular», «Ahyrzaman», «Betkärler»), öwüt-nesihat häsiýetli («Peşden aýrylsa», «Aşmasa gerek», «Bazyn tanymaz»), yşky-liriki («Getirdi», «Nätzler bilen», «Gelin») goşgulary bilen tanalýar. Ol birnäçe aýdyşyk goşgularyň hem-de «Gül – Senuber» dessanynyň awtorydyr.

Şeýdaýynyň döredijiliginde halkyň ykbaly bilen baglanyşykly goşgular hem bar. Olarda halkyň XVIII asyrdaky syýasy durmuşy, taryhy geçmişi, medeniýeti, dili barada pikirler öne sürülyär. Şol temada ýazylan goşgular, halkyň hal-ýagdaýyndan, ýasaýşyndan habar berýär.

1. Akademik A.N. Samoýlowiç Şeýdaýy baradaky ýazgylarynda námelere esaslanýar?
2. Şahyr haýsy temalarda goşgular ýazypdyr?

BAZYN TANYMAZ

Asly beg bolmaýan çyksa şikäre,
Gargaýa guş salar, bazyn tanymaz,
Eýäm döwlet berse bir nabıkäre,
Tekepbirlik eýlär, özün tanymaz,

Goç ýigit öňünde dursa ýasawlar,
At salyp her ýana bir ýanyn awlar,
Göýä algyr laçyn guw, gazyn awlar,
Ördegin, sonasyn, gazyn tanymaz.

Paşmajygyn geýip, ýek-ýek basanda,
Lap birle söylemek ýigide sende,
Bir namardyň mal-jahazy ösende,
Tanasy ýellenip, özün tanymaz.

Şeydaýy diýr, ýaman bile baş goşma,
Aýan eýläp, ýene syryň geňeşme,
Söweş günü ýaman bile ýoldaşma,
Muhannesdir, gaçar, yzyn tanymaz.

Şeýdaýynyň bu goşgusy ahlak-didaktik temada ýazylypdyr. Şeýdaýy «Bazyn tanymaz» diýen goşgusynda mert we namartlykdan söz açyp, olary biri-biriniň garşysyna goýup, olary deňeşdiripdir... Şahyr şygryň soňunda ýamanlar bilen ýoldaş bolmazlygy, syr bermezligi, söweşde olar ýaly bilen ýoldaş bolmazlygy ündeýär. Bu bolsa watansöýüji mert ýigitleri taýýarlamakda uly rol oýnapdyr.

Şeýdaýy «Bazyn tanymaz» diýen goşgusynda mert we namartlykdan söz açyp, olary biri-biriniň garşysyna goýup, olary deňeşdiripdir... Şahyr şygryň soňunda ýamanlar bilen ýoldaş bolmazlygy, syr bermezligi, söweşde olar ýaly bilen ýoldaş bolmazlygy ündeýär. Bu bolsa watansöýüji mert ýigitleri taýýarlamakda uly rol oýnapdyr.

Sözlük:

Baz – algyr guş, laçyn.

Ýasaw – tertip, nyzam, hatar.

Jahaz – şay-sep, işde gerek bolan esbaplar, abzallar.

1. Şahyryň «Bazyn tanymaz» eserinde mert bilen namart adamlaryň gyllyk-häsíyetindäki tapawudy nähili görkezilipdir?
2. Eseriň ideýa-mazmunyny açyp görkezmek üçin şahyrt nähili ede-bi tärлere yüzlenipdir?
3. Eseriň birinji bendine düşündiriş beriň.

PEŞDEN AÝRYLSA

Uly set ile geň bolar,
Mugallym peşden aýrylsa.
Şire şagal rüstem bolar,
Dyrnakdan, dişden aýrylsa.

Şejer görki bar gorner,
Yol görki gubar gorner,
Goç ýigitler har gorner,
Kowum-gardaşdan aýrylsa.

Ýigitlik bir ýazdyr, geçer,
Nowça gülüň gurar, öner,
Garrydykça awuň gaçar,
Eginden, başdan aýrylsa.

Şeydaýy diýr, gördüm baryn,
Ganymat bil il didaryn,
Nala çeker zaryn-zaryn,
It eger göçden aýrylsa.

«Peşden aýrylsa» goşgusy halk köpçüligine akyl, öwüt-nesihat beriji taglymlara ýugrulandyr. Şahyr özünüň baý durmuş tejribelerine, ökde synçylygyna esaslanyp, her bir adamyň il-halk bilen agzybir, ysnyşykly bolmagyny, bir-biriňe hormat goýmagy ündeyär.

Sözlük:

Set – erbetlik, köne däp, adat.

Pes – selle.

Şejer – ağaç, daragt.

Gubar – tozan, çaan, duman.

Har – bu ýerde hor, ýaramaz, gelşiksiz.

Nowça – täze, ýaş.

Didar – ýüz, keşp, görnüş.

1. Bu goşguda esasy taglym näme? Oňa nähili düşünýärsiň?
2. Şahyryň öwüt-nesihatlarynyň näme ähmiyeti bar?
3. Goşgyny labyzly okaň we aýdym edip aýdylyşyny diňläň.

ÝIGIDIŇ

Eý ýaranlar, halaýklar,
At wepadary ýigidiň.
Geýip çyksa demir donlar,
Artar hünäri ýigidiň.

Ýigit pyýada galmasyn,
Saralyp ýüzi solmasyn,
Söweş gününde bolmasyn,
Namart ýoldaşy ýigidiň.

Gözel hem bir ýagşy zatdyr,
Ogul ýigide zürýatdyr,
Kesgir gylyç, arap atdyr,
Göwnüniň hoşy ýigidiň.

Şeydaýy diýr, münde, başde,
Egsik bolmaz ýazda, gyşda,
Gaýratyň galmañ altmyşda,
Otuzdyr ýaşy ýigidiň.

Şeýdaýy «Ýigidiň» goşgusynda mert ýigitler barada söz açýar. Şahyr mert, batyr ýigitlere guwanç, namartlara ýigrenç meýillerini örän täsirli hem çeper berýär.

Sözlük:

Halaýyk – märeke, halk.

Zürýat – nesil.

Egsik – kemter, ýetmez, pes.

1. Bu goşgy näme öwredýär? Onuň ähmiýeti näme?
2. Ýigitleriň mertligini taryplamak üçin şahyr nähili sözleri ulanýar?
3. Goşgynyň düzülüş formasy, kapyýasy boýunça derňän.

Edebiyat teoriýasy: Goşgy düzülüş formalary barada maglumat

Goşgular düzülişleri, formalarynyň görnüşleri boýunça dürli-dürli bolýarlar. Olaryň her biriniň öz atlandyrylyşy bar.

Türkmen poeziýasyndaky goşgy düzüliş formalarynyň görnüşleriniň käbirleri bilen gysgaça tanşyp geçeliň.

Ikileme(mesnewi). «Mesnewi» arap sözi bolup, ol türkmençe ikileme diýmekdir. Mesnewi her bendi özara kapyýalaşyan (*aa,bb*), iki setirden ybarat bolan goşgy formasydyr. Ikileme (mesnewi) goşgy formasynda köplenç uly sýužetli eserler ýazylýar. Mollamurtuň «Nesihat» diýen eseri mesnewi formasyndadır.

Gazal. Bu goşgy düzüliş formasy-da, iki setirden ybarattdyr. Gazal kapyýalaşyşy boýunça mesnewiden tapawutlanýar.

Gazalyň birinji bendi özara (*aa*) kapyýalaşýar, emma soňky bentleriň birinji setiri boş, ikinji setiri bolsa birinji bent bilen kapyýalaşýar. (*ba,wa*).

Murapbag. Arap sözi bolup, dört diýmekligi aňladýar. Bu formada döredilen goşgularyň her bendi dört setirden ybarattdyr. Birinji bent başaşa, beýleki bentleriň her biriniň 1-2-3-nji setirleri ýanaşyk kapyýalaşyп, dördünji setirler bolsa goşgynyň birinji bendiniň 2-4-nji setirleri bilen kapyýalaşýar. (*abab, wwwb*).

Dörtleme. Her bendi dört setirden ybarat bolan goşgulara dörtleme diýilýär. Dörtleme türkmen poeziýasynda has meş hurlyga eýedir. Dörtleme kapyýalaşyş taýdan murapbagdan tapawutlanýar. Häzirki zaman şahyrlary, esasan, goşgularyny dörtleme formasynda döredýär. Dört setirden ybarat bentler başaşa (*abab*) boşasa (*abwb*) we halkalaýyn (*abba*) kapyýalaşýar.

Muhammes. «Muhammes» arap sözi bolup, ol başleme diýmekdir. Munuň her bendi baş setirden ybarat bolup, birinji bendiniň hemme setirleri ýanaşyk kapyýalaşýar. Goşgynyň beýleki bentleriniň öndäki dört setiri özara ýanaşyk kapyýalaşyp, başinji setiri birinji bendiň setirleri bilen kapyýalaşýar. (*aaaaaa, bbbbba, wwwwa*).

Bäsleme. Bu goşgy düzüliş formasy hem baş setirden düzülip, ol özünüň kapyýalaşyş taýdan muhammesden tapawutlanýar. Ol, esasan, *ababb* görnüşde kapyýalaşyp, onuň her setiri 8,11,14,15 bogundan ybarat bolýar. Bäsleme türkmen poeziýasynda emele gelen goşgy düzmegiň täze formasydyr.

Müsseddes. «Müsseddes» hem arap sözi bolup, ol altylama diýmekdir. Müsseddesiň her bendi alty setirden ybaratdyr. Munuň kapyýalaşyş edil muhammesiňki ýalydyr, ýagny goşgynyň birinji bendi *aaaaaa*, ikinji bendi *bbbbba* görnüşde kapyýalaşýar.

Altylama. Müseddesden tapawutlylykda, altylama şygyr formasy *aabwwb* ýa-da *ababww* görnüşde kapyýalaşýar. Onuň her setiri 7,8,9,10,11 bogundan düzülip bilner. Altylama hem başleme ýaly, türkmen poeziýasynda dörän täze formadyr.

Ýokarda görlüp geçilen goşgy bentleriniň görnüşlerinden başga-da her bendi 7, 8, 9, 10 setirden ybarat bolan goşgular hem bar.

Ýumuş:

Goşgy düzüliş formalarynyň dürli görnüşlerine degişli myssallary okap poeziýa eserleriňizden okuw kitabyndan tapyp, edebiýatdan iş depderiňize geçirip gelin.

MAHMYT GAÝYBY

(1735–1810)

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli şahyrlarynyň biride Mahmyt Gaýybydyr. Ol Gündogar klassyklarynyň däplerine eýeren ajaýyp şahyr, türkmen edebiýatynyň taryhynda bolsa, ga-zal ýazmagyň tanymal ussady bolupdyr. Gaýyby özbuluşly döre-dijiliği bilen türkmen edebiýatynyň altyn hazynasyna uly goşant goşupdyr. Onuň alty ýuze golaý liriki gazallary, murapbaglary, başlemeleri hem «Otuz iki tohum kyssasy» diýen poemasy bar.

Mahmyt Gaýyby, takmynan, XVIII asyryň 1735-nji ýylynda eneden doglup, 1810-njy ýylda hem aradan çykypdyr. Gaýyby türkmenleriň uwa taýpasyn dandyr. Ol, esasan, Amyderýa boýlarynda, Buhara welaýatynyň Garaköl etrabynda ýaşapdyr.

Şahyryň çyn ady Mahmyt bolup, Gaýyby onuň edebi lakamdydr. Bu barada ol:

Gaýyby diýr, imdi kim adymny – Mahmyt eýlediň,
Lütf ile bolgaý dowá hem toba, şahyrdan bize –

diýip ýazýar. Mahmyt eserleriniň aglabasyny Gaýyby lakamlary bilen ýazypdyr.

Gaýybynyň öz döwürdeşleri bolan Seýdi we Magrupy ýaly şahyrlar bilen hem aýdyşyk goşgulary bar.

Mahmyt Gaýyby öz döwrüniň sowatly, bilimli adamy eken. Ol taryhy, edebiýaty, filosofiýany, astronomiýany, logikany we şuňa meňzeş ylymlary içgin öwrenýär. Gaýybynyň örän sowatly, şeýle hem döwrüň täsirli, abraýly adamlarynyň biri bolandygyny onuň eserleri-de, onuň ady bilen baglanyşkly aýdylýan rowaýatlar-da subut edýär. Gaýybynyň arap, pars dillerini kämil bilendigini onuň «Girýan şewem» («Aglaryn») gazalyndan we pars dilinde ýazan «Aşyk» atly başlemesinden görüp bolýar. Goşgynyň bir bendini ýa-da setirini bir dilde, ikinji bendini ýa-da setirini ikinji bir dilde ýazyp, mulammat žanrynda eser döretmek diňe şol dillerde sözläp bilmekligi däl, eýsem köptaraply bilimlilikti-

de talap edýär. Gaýybynyň şol talaba hötde gelip bilendigini «Girýan şewem» gazaly subut edýär.

Gaýyby ökde sazanda hem bolupdyr. Muny şahyryň dutar ýasamagyň ussady hasaplanan ussa Badama ýazan «Saz etsin» goşgusy hem aýdyň subut edýär:

Bizden salam bolsun ussa Badama,
Bize bir saz etsin, ýagşy saz etsin.
Miweli agaçdan, bir türpe zatdan,
Sapyn menek-menek hally saz etsin.
Perdesin jaýyndan bilip baglasyn,
Gapagy çökmesin, ýagşy daglasyn,
Dertleşende biziň bilen aglasyn,
Säherler küýlenen, jyllý saz etsin.

Gaýybynyň döredijiliği ýüzlerce gazallardan, dörtlemelerdir başlemelerden we bir poemadan ybaratdyr. Şahyryň edebi döredijiliği ruhy taýdan çylşyrymly ýagdaýy başdan geçiren adamynyň önumidir. Onuň eserleriniň köpüsi ideýa-mazmuny jahtden zähmetkeş halkyň bähbitlerine hyzmat edýär.

Ol halkyň durmuşyny, döwrün ykdysady-syýasy ýagdaýyny doğruçyl beýan edýän dörtlemeleri şeýle hem ýşky-liriki temada ýazan ajaýyp gazallary bilen türkmen poeziýasynyň taryhynda mynasyp orunlaryň birini eýeleýär. Ol bu topar eserlerinde:

Eý köňül, mehr ile bol, nämähribanlykdan ne sut,
Ýagşy bol, ýagşyga hemdem bol, ýamanlykdan ne sut.
Ýagşylyk pikrinde bol, terk et ýamanlyk pikrini,
Ýagşy niýet haýr olur, bu betgümanlykdan ne sut... –

diýen ýaly adamkärçilikli pikirlerden ugur alýar.

Gaýyby öz döwrünüň ylymly we sözi diňlenýän adamy bolupdyr.

Gaýybynyň döwründe bir gün Buharada Aý-Gün tutulyp, älem-jahan garaňkyraýar.

Buhara emiri öz sypahylaryny çagyryp:

– Bu niçik ahwaldyr? – diýip soraýar.

Sypahylar:

– Bu ahwalny ulamalar, fuzallalar ýagşy bilerler – diýip jogap berýärler. Buhara emiri bolsa, derrew ulamalary we fu-zallalary çagyryp, şol wakanyň sebäbini soraýar.

Ulamalar:

– Şu zamanda-bağşylar, şahyrlar köpelipdir, şol sebäpli bolsa gerek diýýärler. Şondan soň Buhara emiri öz raýatlygynyň hemme ýerine:

«Sazanda-bağşylar, şahyrlar gelmeli; barçasyna halat-serpaý yapjak, toý-tomaşamyz bar» diýip, hat ýollaýar. Toý-tomaşa diýlensoň bu çakylyga sazanda-bağşylar, şahyrlar ýygnanýarlar. Jemi iki ýüze golay bagşy-sazanda, şahyr gelyär. Buhara emiri bolsa, öz köşgünde jem bolan bu bagşy, şahyrlara:

– Sizler ýaman kär bilen meşgullanýarsyňz. Sizlere bagşyçylyk, şahyrçylyk şu günden beyläk gadagandyr – diýip aýdýar.

Ýygnanan bagşy, şahyrlaryň içinde molla Gaýyp atly hoş zyban, açık yüzli, belent mertebeli, zyýada, jahan-älemge owa-zasy düşen bir adam bar eken. Ol jemagatyň öňüne çykyp, Buhara emirine ýüzlenip, «Gelende bardyr» atly goşgusyny aýdýar:

GELENDE BARDYR

Saz bilen söhbeti ýaman diýmänler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyl bile Kabyl ene garnynda.
Olar hem dünýäge gelende bardyr.

Adamy kowdular behişt öýünden,
Her kim tapar öz pälinden, hüýünden,
Özüň sakla aby-hayhat suwundan,
Nuhuň keştesine münende bardyr.

Muhammet pygambar din ýolun açdy,
Bilal azan aýtdy, kapyrlar gaçdy,
Ebubekir, Omar, Osman ýetişdi,
Aly zülpükaryn çalanda bardyr.

Mollalar jem bolup tapmady delil,
Men saňa sygyndym, ýa repbim, jelil,
Ysmáýyl pygamber, Ybraýym Halyl,
Mekge, Medinäni salanda bardyr.

Mollalar jem bolup, gitdiler hemme,
Adalat diýgeniň manysy näme?
Şeýle adalatly soltan Jümjüme,
Dünýäniň lezzetin görende bardyr.

Adam ogly her haýssy bir işde,
Ýer ýüzünde tutmak üçin serişde,
Harut-Marut atly iki perişde,
Babyl guýusyna düşende bardyr.

Söhbet üçin Musa asmanda galdy,
Isgender Zülkarneyín dünýäni aldy,
Musanyň hasasy aždarha boldy,
Nesiminiň postun soýanda bardyr.

Hezreti Dawudyň kyrk ogly boldy,
Men-menlik eýledi, kyrkysam öldi,
Kyrk ogluň ýerine bir oglu geldi,
Dawudyň kyrk ogly ölende bardyr.

Daglaryň başyndan gitmez dumany,
Bir gün bolar ýaradanyň permany,
Mäti gelip alar ýagty dünýäni,
Dawudyň kyrk ogly ölende bardyr.

Molla Gaýyp aýdar, Hyzyrdyr pirim,
Pirim Şahy-merdan Aly destgirim,
Soltansöýün Mürze, mir Alyşirim,
Dünýäniň toýunu tutanda bardyr.

Saz sungaty, şahyrçylyk, adam ymmatynyň asly Adam ata
we How ene dünýä inende döräpdir. Ýer ýüzüni suw alyp, Nuh
janly-jandary gämisi bilen halas edende, saz we şahyr bar ekeni.

Muhammet pygamber Allanyň emri bilen yslam dinini döredýär. Yslam dininiň ýer ýüzüne ýaýramagy üçin Abubekir, Omar, Osman, Aly dagy kapyrlara (dine ynanmaýanlara) garşy söweş alyp baranda, saz bilen şygyr olara ruhy goldaw beripdir.

Ysmaýyl pygamber bilen Ybraýym Halyl mukaddes Mekgäni we Medinäni salypdyr. Şygyrda ýazylyşy ýaly, saz bilen söhbet (şygyr) şol wagt hem bolupdyr.

Harut bilen Marut atly iki perişde Babyl guýusyna düşen zamanlarynda-da saz-söhbet bar ekeni.

Saz bilen söhbet Musa pygamberiň asmanda hemişelik galan mahalynda-da, Iskender Zülkarneyiniň (Aleksandr Makedonskiý) dünýäni alan zamanyanda-da, Musanyň hasasynyň aždarha öw-rülen pursatynda-da, Nesiminiň diriligine derisiniň soýlan wagtynda-da bolupdyr.

Dawut pygamberiň kyrk oglы bar eken. Günlerde bir gün kyrk oglunuň daşyna üýüşürip otyrka, birden göwnüne ulumsylyk aralaşýar-da: «Meniň ýaly kyrk ogluly barmyka?!» diýip, men-menlik edýär. Dawut pygamberiň tekepbirligi Allatagalla ýaramandyr, kyrk ogluň kyrkysy-da bir wagtda ölýär. Ol özünüň küpür gepläp ýalňyşandygyna soňra düşünipdir we toba edip, Hudaýa nalyş edipdir. Hudaý pygamberiň günäsini geçip, kyrk ogluň işini bitirip biljek bir oglы bagyş edipdir. Şu hekäyatlarýň bolan wagtynda-da saz bilen söhbet bolupdyr.

Bu dünýäniň toýuny tutmaklyk Soltansöýün bilen Myrala (Alyşır Nowaýa) tabşyrylypdyr, diýlip halk rowatynda aýdylýar. Olar bu dünýäniň toýuny aýdym-saz bilen, şygyr bilen toýlapdyrlar, diýlen mazmunda Gaýyby «Gelende bardyr» diýen şygryny düzüpdir. Saz bilen söhbetiň bolmadyk wagty ýok.

Gaýybynyn şygryny boýdan-başa üns bilen diňlän Buhara emiri: «Şahyryň aýdan zatlary dogrumy?» diýip, alymlardan sorapdyr. «Şahyr dogry zatlary aýtdy» diýip jogap berýärler. Bu sözleri eşidip, Buhara emiriniň gahary köşeşyär. «Hezreti Adam ata, How enemiz we barça öten pygamberleriň, patyşalaryň zamanyanda hem bu şahyrçylyk, bagşyçylyk bir kesp-kär bolsa, bizler hem anlardan artyk patyşa imesmiz. Bizlerden gerék hajatlaryňzny diläň, arzyňzy aýdyň – diýýär. Şol wagt

köňülleriniň hajatlaryny diläp, molla Gaýyp ýene «Istär köňül» diýen şygryny aýdýar. Bu şygry eşiden emir iki yüz adamynyň her birine bir halat, molla Gaýybynyň özüne bolsa, bir gymmat bahaly zerli halat bagyşlap, olary öýli-öýüne goýberýär. Bagşy-sazanda, şahyrlar şat bolup gaýdýarlar.

Bu rowaýatyň hakykat bilen näderejede bap gelýäni belli däl. Yöne rowaýatda Gaýybynyň jemagatyň ortasyna çykyp, öz sözünü düsingirdip bilen adam bolandygy aýratyn nygtalýar. Gaýyby bagşy-sazandalary we şahyrlary Buhara emiriniň gazabyndan diňe bir gezek gutaran adam däl-de, eýsem, umuman, saz we söz sungatynyň goragçysy hökmünde batyrgaý çykyş eden şahyr hasap edilýär.

Sözlük:

Lutf – rehimlilik, ýagsylyk,
mylaýymlyk.

Dowa – derman, em.

Ulama, huzalla – alym,
ylymly, bilimli, dana.

Haýhat – wah, ah, dat,
dady-perýat.

Keşt – gezelenç, syáhat.

Sut – nep, peýda, haýyr.

Keşti – gämi, parohod.

Kapyr – dine ynanmayan.

Zülpükär – Hezret Alynyň
gulyjy.

Rep – Hudáý, Alla.

Jelil – Beýik, Alla.

Post – deri, ham.

Destgir – kömekçi, goldaýjy,
kömek beriji.

Mürze – kätip, şazada.

1. Gaýyby nirede önüp-ösýär? Onuň ýaşlygy nähili geçýär?
2. Gaýyby «Gelende bardyr» diýen goşgusyny nirede, nähili ýagdaýda düzüpdir?
3. Bu goşgynyň döredilişi barada nähili rowaýat bar?
4. «Gelende bardyr» goşgusy türkmen edebiýatynyň taryhynda nähili orun tutýar?
5. Gaýybynyň «Gelende bardyr» diýen goşgusyny labyzly okaň we ýatdan öwreniň!

OTUZ IKI TOHUM KYSSASY

Ýaranlar, aýdaýyn men bir hekaýat,
Hekaýat manysynda bu rowayat.

Rowaýatda bitildi ekli nama,
Barabar boldy hemme hasu-aama.

Jepany hezreti – Adam çekindir,
Otuz iki tohum baryn ekendir.

Sena aýdyp, hemmesi çykdy ýerden,
Behişdiň dagwasyny kyldy birden.

Tagallylla beripdir bizge nygmat,
Byhamdylla, bitipdirmiz ganymat.

Şükür kyldyk anyň şukranasyga,
Bitildi bir beýt her dänesige.

Tamamy miweler şirinu-tursy,
Ýygylyp, ýördüler jennete garşy.

Hemme bismylla diýip, turdy ýerinden,
Gadam ilgeri basdy biri-birinden.

Jugary aýtdy: «Owwal men barur men,
Boýum uzyn, sakgalym ak erur men.

Başymda selleýi-sopynema men,
Hemmäñizden ulug men, kethuda men.

Bilimni baş ýerimden baglaýyp men,
Özümni jennetge garşy çaglaýyp men».

Oşol halatda Bugdaý diýdi: «Akmak,
Senem peýda bolup sen mugjuzy-hak.

Tapypdyr sen nejasatdan kemaly,
Uzyn bolsa boýuň görди şemaly.

Howanyň şitdetinden agarar sen,
Ne ýüz birle bu jennetge barar sen.

Awamy sopuga meñzär syýagyň,
Ýüzün aşgarga meñzär, ýokdur ýagyň.

Atu-eşek iýmez ajy palajyň,
Meniň ýanymda ýokdur hiç alajyň.

Seniň bahsyň görey kanda barardy,
Ne ýerde ordular ýüzüň garardy.

Amalsyz sopy sen, tutmaga kaýym,
Başyňny guýy sal, bolgul mylaýym».
Jugary ol zaman şermende boldy,
Ki boýun egdi, başyn ýerge saldy.

Jugary aýtdy: «Nobat ötdi bizden,
Ýörüň, Bugdaý aga, teklip sizden!»

Oşol halatda Bugdaý baş göterdi,
Daşynda jümleyí-galla oturdy.

Bakyp, her haýsyga saldy salahy:
«Haýsyňzga ejazatdyr, ylahy?»

Hemmesi mähw olup didary-aşyk,
Behişdi alyáa gülzary-aşyk.

Ýygylyp etdiler jeńgi-talaşy,
Bu talaşda görün Noyba, Mäşı.

Hemmesi aýtdylar, Bugdaýga «Sizden!»
Yzyňyzdan ejazat bolsa, bizden.

Hemmämiz ilgeri pişwa bilipmiz,
Bu geňeşni özünizge salypmyz.

Gopup Bugdaý rowan boldy behişde,
Durup erdi oşol dem Arpa daşda.

Pesahat tili birle aýtdy Arpa:
«Ki Bugdaý, kylmadyň hiç bizge sarpa,

Owallyk maslahatda hup bakardyň,
Ki Adam iýdi, jennetden çykardyň!

Niçik boldy, şerim gelmez ýüzüńge,
Tekepbir eýleme munça özüńge!

Bir ursam, derdiňe tapman dowany,
Ki saldyň käýise Adam, Howany.

Ki aýtgan sözleriň manyga gelmez,
Ki hyzmat etmeyen hiç bende bolmaz».

Ki Bugdaý diýdi: «Emri-hak tagalla,
Eý Adam, iýme diýp kyldy töwella.

Niçik iş bolsa ol ruzy-ezeldir,
Bu Bugdaý, Arpa senden köp gözeldir.

Béyan etsem özüm owsapypy hem,
Eşitgil, Arpa, imdi lapypy hem.

Egerki ýag bilen bişsem mylaýym,
Tamam azadalar iýmekge taýyn.

Ki menden kesseller unaş, malyja,
Ýygylýp zowk ederler bibi, haja.

Ki menden etseler çelpegu-kytmal,
Ýüzümge ursalar şirin ketmal.

Meni her kim iýse eýlär halawat,
Iýen adam kylar her gün talawat.

Maňa bahs etmegil, arpa, bedel sen,
Syýasat eýlemegil, gury dil sen!»

Bu Arpa diýdi: «Eý, Bugdaý, eşitgil,
Töre bolsaň, meniň dadymga ýetgil.

Seni her kim iýip, tapsa mazany,
Meni iýip, Mustapa etdi gazany.

Kuwvatym birle köp kapyrny çapdy,
Sowaby-ahyretni şonda tapdy».

Diýdi Bugdaý: «Arpa nedir huruşyň?
Şerigat aldyda bolsun uruşyň.

Meniň birle kylar sen bahsy-bazy,
Sözüň bolsa ýöri, teklibi-kazy!

Meniň aşym birle nanymnı iýrler,
Şeni atu-eşekniň iými diýrler».

Ki Arpa diýdi: «Bugdaý, lap urar sen,
Şerigat aldyga barsaň, durar sen.

Seni her kim iýse, güýjüne garra,
Günä etse, jowaby zerre-zerre.

Meni iýgen kişiniň nefsi öldi,
Ryýazat birle jennetge goşuldy.

Ki menden oldy ol kutby-zamana,
Eýa, Bugdaý, neçün gelmäň amana?!»

Bu sözde etdi, Bugdaý ança tähyr,
Tewazyg eýlediýu, diýdi tagsyr.

Bolup biçäre, Bugdaý dat kyldy,
Bakyp her ýanyna perýat kyldy.

Eşidip, Mäş, Noýba, Şaly, Gürmek,
Işi boldy galagopda ýügürmek.

Bolup her haýssy öz renji birle,
Ýetişdi ol Gonak hem Künji birle.

Dary turdy, gyzyl ýarlyk başynda,
«Özüm serkerdedir men by goşunda!

Eýa, Şaly, niçik boldy hadysa?»
Béyan etdi muny Gürmek habysa.

Bu Bugday ýyglaban kyldy yşarat:
«Ýetişdi Arpadan bizge hykarat».

Goşulyp hemmesi tugýan kyldy,
Bu Bugday dildi bagryñ, gan kyldy.

Dary diýdi: «Eýa, Arpa, niçik kaş,
Bu Bugday birle kyldyň munça talaş.

Bu Bugday çeýneseler lezzeti bar,
Hemmäimizden ulugdyr, yzzaty bar.

Munuň birle niçik kyldyň kaşy sen,
Haram ölgen derilerniň aşy sen».

Diýdi Arpa: «Özümni häk kyldym,
Şerigatda özümni pæk kyldym.

Dary, şermendedir sen, iki dilli,
Soýuk sen, sary sen, penjesi gylly».

Gonak tokmagyny alyp ýügürdi,
Bu Arpanyň başyga birni urdy.

Hemme ok-ýaý alyp, myltyklaryny,
Bu Arpa tyg edip gyltyklaryny.

Uruş meýdanyny berpaý kyldy,
Polatdan özüne serpaý kyldy.

Ki sanjyp her birin bagryñ deşedir,
Diýdi: «Şaly, bu niçik har-hyşadır?»

Ikisin aralap, kyldy töwella,
Ýgyldy kazy, hoja, barça molla.

Diýdi Şaly: «Gonak hyşu-tebarym,
Weliken ýag bile süýtdür mydarym.

Bular bolmasa, Arpa bizden öwla,
Şerigatda eziz etdi tagalla».

Okydylar açyp niçe mesaýyl,
Hemmesi boldular Arpaga kaýyl.

Bu sözge Arpa diýdi: «Şat boldum,
Hemmäňizge özüm ussat boldum.

Goýuňlar imdi bahsu-majerany,
Tore ediňler meni sahypkyrany».

Bu sözge hemmesiniň gahry geldi,
Turup, Noýba özün ilgeri saldy.

«Ki Arpa, bahs edip,izar eder sen,
Özüňge lap urup, menden öter sen.

Menem bu miweler ýegrägidir men,
Ysmayyl goçunyň böwregidir men.

Meniň hyşu-tebarymdyr Gonak, Mäş,
Weli Jugary Bugdaýga garyndaş.

Bu Mäşden etseler mäsi-bürünji,
Ýüzümge keşte bolsun ýagy-künji.

Tamamy medrese mollasy iýrler.
Okyp, molla bolup, pitwa berurler.

Gonak birle Bürünji bir ederler,
Eger ýag bolmasa hem şir ederler.

Söýüp iýmek hudaýymnyň ryzasy,
Bu Merýem aşy diýrler, köp mazasy».

Gonak birle Bürünç hemşire boldy,
Bu sözge Künji andag hyra boldy.

Díydi kim: «Abruýyň men erur men,
Ne çakly çeýneseň, lezzet berur men.

Eger ýag bolmasa, barysy haýran,
Meniň birle ederler göst birýan.

Seniň terbiýetiň odun a lowdyr,
Meniň birle seniň adyň palawdýr».

Díydi Künji: «Baryň abruýydyr men,
Ölük birle dirikniň toýudyr men.

Dirikge toý, ölükge aş ederler,
Meniň birle maksatga ýeterler».

Gonak birle Bürünç andan uýaldy,
Bu Künji özünü ilgeri saldy.

Bu sözge Künji boldy şady-horam,
Bular içre özün tutdy mükerrem.

Bilige baglady sagdagyny hem,
Ki lap urdu saçyp, ol ýagyny hem,
«Bahadur men!» diýiban meýdana girdi,
Oşol pursatda goza sanga girdi.

«Ryýa üçin ederler (ol) toý aşy,
Meniň birle goýuň bahsy, talaşy.

Ryýa birle palawny munda iýrler,
Meni ol ahyret abruýy diýrler.

Bu tohmum bergi-injirden bolupdýr,
Bu owsapym jahan içre dolupdýr.

Hemme menden geýer serpaýy-reňgin,
Özüm misgin bolup men beýle seňgin.

Behiştden hezreti – Adam çykardy,
Muşakgatdan meniň reňgim agardy.

Otuz iki tohumnyň şasydyr men.
Ölende adamyň hemrasydyr men.

Ölük birle barur men birge ýoldaş,
Galar siz hemme, etmäň mäjera, kaş.

Keraman-kätibeýn iki melek bar,
Hemmäniň könlüde jennet dileg bar».

Bu Bugdaý, Mäş, Noýba, Arpa, Şaly,
Eşidip, boldy hayran bu sowaly.

Hemmesi diýdiler: «Goza sözi hak,
Hemmämizni ýaradypdyr özi hak».

Hemmesi bildiler Gozany öwla,
«Ulug sen!» diýp, hemme etdi töwella.

Doga eýläp, hemme zary kylarmyz,
Hemmämiz waspy-didary kylarmyz.

Bu sözni muhteser kyldy tamamy,
Bu Goza pişwa boldy ymamy.

Otuz iki tohumnyň ýok hasaby,
Muňa ança ýazar bolsa kitaby.

Diýdi, kim Gaýyby söz muhteserdir,
Ki munda artygy hem derdeserdir.

«OTUZ IKI TOHUM KYSSASY» BARADA

Mahmyt Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» türkmen edebiýatyňnyň taryhynda örän seýrek ulanylýan munazara žanrynda ýazylan eserdir. Munazara arapça jedelleşmek, bäsleşmek diýen ýaly manyda gelýär. Edebi termin hökmünde ol iki ýa-da birnäçe

allegorik obrazlaryň jedelleşiginiň, gapma-garşy aýdyşgyny aňladýar. Bu žanr gahrymanlary we beýan edilişinde allegoriýany peýdalanýanlygy jähteden basnýalara ýakyndyr. Emma ol basnýa däl-de, Gündogar edebiýatynyň özboluşly bir žanrydyr.

Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» poemasy gysgaça giriş bilen başlanýar.

Şahyr poemanyň özeni üçin iň bir gyzykly temany seçip almagy, sýužeti yzygiderli beýan etmegi ökdelik bilen başarıýar. Ol Arpanýň nähak jedelini sýužetiň başyndan ahyryna çenli gapma-garşylygyň bir tarapy edip alýar. Şeýle etmek bilen-de şahyr Arpanýň garşydaşlarynyň her haýsyna mahsus bolan häsiýetleri özboluşly beýan etmäge amatly ýagday döredýär. Dogry, şahyr eseriň adyna «Otuz iki tohum kyssasy» diýip at goýan-da bolسا, şol otuz iki tohumyň hemmesi hakda bir meňzeş söhbet açmaýar, olaryň köpüsiniň adyny hem aýdanok. Eserde diňe on iki tohumyň bäsleşigi hakda gürrüň edilýär. Jöweniň, Bugdaýyň, Arpaný, Darydyr Şalynyň, Künjüdir Gozanyň obrazlaryny bolسا birmek-bir orta çykarýar. Olaryň hersini bir hili ýagdayda görkezýär. Şeýdibem dürlü-dürlü häsiýet döretmäge çalyşýar. Yöne şahyr XVIII asyryň ýagdaylaryndan ugur alyp, «Kim naýbaşy bolmaly, kim sahypkyran bolup, jennete öň barmaly?» diýen soragy orta atanda, asla özünü pes tutýanyň ýokdugyny nygtayár. Jöwen: «Men başy selleli sopy, sakgalym ak, boýumam uzyn, men kethuda» diýip, döşüne kaksa, Arpa: «Meni iýen Mustafa jeňde ýeňdi, onuň ahyret sogabyны gazanmagyma men kömek etdim» diýär. Elbetde, şahyr Jöweni, Arpaný, Daryny, Gozany we başgalary hut öz manylarynda orta çykarýar diýmek dogry bolmaz. Gaýyby olaryň her biriniň üsti bilen adam häsiýetleriniň tipini bermek isleyär. Munuň şeýledigini käbir obrazlarda has hem aýdyň duýup bolýar. Mysal üçin, şahyr Jöweniň obrazynda ruhanylaryň häsiýetlerini jemlemek isleyär. Arpaný obrazynda hakykata gulak gabartmak islemeýän, jenjel bilen kethudalygy ele aljak bolýan adamlaryň tipini döretmäge çalyşýar. Beýleki obrazlarda hem şu hili allegorik many bar. Emma eseri bite-wiligine alanyňda aýry-aýry däneleri janlandyrıp, olaryň durmuşda tutýan ornuny görkezmegi hem maksat edinýär. Mysal

üçin, XVIII asyrda bugday çöregi hemmelere ýetdirýän zat däl. Şonuň üçin hem Jöwen-de, Arpa-da özlerini hondan bärisi zat hasaplaýarlar. Şahyr Gozany hemme tohumlardan ýokarda goýyar. Sebäbi ol «tirme şaly gözleyän» adamlar üçin däl-de, eýsem hut zähmetkeş adamlar üçin hem huruş hem egin-eşik bolýar. Beýleki tohumlar durmuşda diňe iýmek üçin ulanylýar. Şonuň üçin hem goza zähmetkeş adamlar üçin hem has peýdaly, düşewüntli ekin diýen ideýa bu eseriň baş pikiri bolup durýar.

Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» aruz ölçeginde, liro-epiki žanrda eser döretmekde aktiw ulanylýan mesnewi formasynda ýazylypdyr:

Hemmeler bildiler Gozany öwla,
«Ulug sen» diýp, hemme etdi töwella...

Poemada kitaby diliň täsiri bar. Özbegistanyň hem-de Türkmenistanyň hemme künjeklerinde ýasaýan türkmenlere düşnükli bolan «hemme, uly, bilen, ileri, dil, akdry...» ýaly sözler «hemme, ulug, birle, ilgeri, til, ak erur...» şeklinde berilýär. Elbetde, bu ýagday eseriň belli derejede agyr okalmagyna sebäp bolýar. Poemada okyjylar köpçüligine düşnüsiz bolan arap, pars sözlerine hem gabat gelinýär. Her halda «Otuz iki tohum kyssasy» Gaýybynyň gazallaryna we başlemelerine garanda dil jähden okyjylara has düşnükli.

Gaýyby türkmen poeziýasynyň taryhynda Gündogar edebiýatynyň ýörgünlü däplerini dowam etdiren şahyrlaryň biri- dir. Ol Gündogaryň edebi däplerine gaty belet bolupdyr. Onuň eserleriniň bize gelip ýetenleri bitewi bir depderde klassyk şahyrlaryň eserleriniň edilişi ýaly, elipbiý tertibinde diwan edi- lipdir. Hut şu faktyň özi-de Gaýybynyň Gündogar şahyrlarynyň däplerine eýerendigini görkezýär. Sebäbi Gündogarda her bir eserler toplumyna, ýygynndysyna «diwan» diýilmän, timarlanyp, elipbiý tertibile salnan uly görürümli ýygynnda «diwan» diýlipdir.

Gaýyby Gündogaryň Nyzamy, Nowaýý ýaly beýik söz ussat- laryna eýeripdir şolara deňemäge talaş edipdir. Muny şahyryň «Olandan sor» atly başlemesi has aýdyň görkezýär:

Ylahy, Gaýyby aýdar, bu dünýäge gelen saýyl,
Kany Leyli, kany Mejnun bolup bir-birine maýyl,
Şirin diýip ötdi, ol Perhat olup takdyryna kaýyl,
«Muhabbet lezzetden bihabardyr zahydy gapyl,
Fizuly yşk zowkun zowky – yşk war olandan sor.»

Ine, bu başlemäniň ahyrky iki setiri Fizulynynky. Başdaky üç setir bolsa, ölçügi, kapyýasy, ritmi, manysy jahden soňky setirler bilen sepleşdirilen Gaýybynyň setirleridir.

Gaýyby öz eserlerinde, aýratyn hem söýgi temasynda ýazan goşgularynda söz kebşirlemek, obraz döretmek, obrazly söz düzümlerini bermek meselesinde Fizulydan köp zatlary öwrenipdir. Hatda Gaýyby özünüň «Otuz iki tohum kyssasyny-da» Muhammet Fizulynyn «Söhbetül äsmar» («Miweleriň söhbeti») eserini okandan soň, şonuň täsiri bilen ýazypdyr diýmek bolar. Dogry, Fizulynyn «Söhbetül äsmar» munazarasynda Alça, Alma, Erik, Üzüm, Injir ýaly miweler we Gawun, Garpyz, Hyýar, Mazy (Dessemmaýa) ýaly bakja ekinleri özara jedelleşyärler. Eseriň soň hem tragik ýagdaýda guitarýar. Jedel guitarar ýerde gutarmansoň, Gawunyň gahary gelip, ekin sakçysyny çagyryarda, oňa: «Garpyzy parçalamalydygyny, Hyýaryň derisini soýmalydygyny, Mazyny hem zyňyp goýbermelidigini» aýdýar. Şundan soň ol janyaña kast edip, özi öz başyny kesýär. Görüşümüz ýaly, Gaýybynyň eseriniň adyna «Otuz iki tohum kyssasy» diýip, at goýmagy we poemasynyň ahyrynda:

Otuz iki tohumnyň ýok hasaby,
Muňa ança ýazar bolsa kitaby –

diýmegi hem onuň Fizulynyn eseri bilen tanyş bolandygyny görkezýär. Fizulynyn agzamadyk tohumlaryndan söz açyp, beýik şahyryň bu temada ýazan eseriniň üstünü ýetirmegi maksat edinilendigi düşünüklidir. Has anygy, bu poema hem Gaýybynyň öň başlanan temany dowam etdiren täze bir original eseridir.

Gaýyby Gündogar halklarynyň edebiýatyny örän oňat bilen, ondan öz döredijiliği üçin zerur ussatlygy susup alan talantly şahyrdyr.

Sözlük we düşündiriş:

Öwla – gowy, artykmaç, tapawutly.

Saýyl – gedaý, dileğçi.

Maýyl – meýilli, höwesli.

Tagalla – uly Alla, beýik Hudaý.

Nygmat – oňat zatly, tagam, ýagşylyk.

Byhamdylla – Hudaýa şükür.

Şükrana – minnetdarlyk, şükür ediji.

Tamam – bütin, ähli, doly.

Sopynema – sopy görünüşli.

Kethuda – öý eýesi, ýaşuly.

Mugjuz – geň, täsin zat.

Nejasat – hapa, tezek.

Sıddet – gazaplyk, güýçlilik, zarp, gaty.

Awam – köpçülük, garamaýak halk.

Syýak – tertip, gylyk, endik.

Aşgar – agymtyl gyzyl, sarymtyl gyzyl.

Kaýym – dik, berk, pugta.

Jümle – hemme, ähli, bütin.

Salak – ýagşylyk, rahatlyk.

Habys – ýaramaz, hapa, hapysa.

Hykarat – kemsitme.

Ejazat – rugsat, rugsat etmek.

Mähw – ýók etme, aradan aýırma.

Didar – ýüz, keşp, görnüş.

Aly – ýokary, belent, onat.

Jeň – uruş, dawa.

Pışwa – başlyk, ýolbaşçy, serdar.

Pesahat – çeper sözlüler, ýakymlylyk.

Hup – oňat, ýagşy, gowy.

Serim – haýa, utanç.

Tekepbir – men-menlik, ulym-sylyk.

Dowa – derman ,et.

Emir – höküm, buýruk.

Ruzy – bir gün, rysgal.

Ezel – öňden, gadymdan, iň gadym wagt.

Owsap – öwgi, wasp.

Lap – öwme, güpleme, magtama.

Zowk – höwes, hyjuw.

Halawat – süýjülik, lezzet, tagam.

Talawat – isleg.

Bahs – dawa, çekişme.

Huruş – galmagal, uruş.

Zerre – azajyk bölek, bir bölek.

Nefs – ruh, jan, ýasaýyış.

Ryýazat – köşeşme, terkidünýälik.

Myltyk – tüpeň.

Hyşy-tebar – kowum-garyndaş.

Tagalla – beýik, Alla, Hudaý.

Mesaýyl – sorag, Şerigat kanuny, jedel.

Bahs-mejera – dawa, jedel, galmagal.

Sahyp – hojaýyn, daşdan görýän akyllly.

Ýeg – gowy, oňat, ýagşy, gözel, taýsyz.

Ryza – razylyk, hatyra.

Hemşire – aýal dogan, uýa.

Hyra – kesir, utançsyz, geň, haýran, edermen.

Hyra – kesir, utançsyz, geň, haýran, edermen.

Mukerrem – hormat.	Töwella – haýş, ýalbarma.
Töwella – haýş, ýalbarma.	Muhteser – gysga, az, kem.
Muhteser – gysga, az, kem.	Ymam – dine, şerigata ýolbaşçylyk edýän adam.
Ymam – dine, şerigata ýolbaşçylyk edýän adam.	Zahyt – sopy, galandar.
Myltyk – tüpeň.	Zowk – höwes, keýp.
Hyş-tebar – kowum-garyndaş.	Sena – öwdi, wasp etdi, alkyş.
Tagalla – beýik, Alla, Hudaý.	kidünýälik.
Mesaýyl – sorag, Şerigat kanuny, jedel.	Kutbu – öwlüyä, pir, ýolbaşçy.
Bahs-mejera – dawa, jedel, galmagal.	Tähir – gjä galmak, yza galmak, gaýra goýma.
Sahyp – hojaýyn, daşdan görýän akyllы.	Tewazug – kiçi göwünlү, özünü kiçi tutmak.
Ýeg – gowy, oňat, ýagşy, gözel, taýsyz.	Renç – zähmet, azap, derdeser.
Ryza – razylyk, hatyra.	Ýarlyk – höküm, görkezme, buýruk, perman.
Hemşire – aýal dogan, uýa.	Tugýan – joşma, toplaň, gozgalaň.
Hyra – kesir, utançsyz, geň, haýran, edermen.	Kaş – ters, jet, duşman.
Hyra – kesir, utançsyz, geň, haýran, edermen.	Häk – gum, toprak, ýer.
Mukerrem – hormat.	Bedel – deregine, ýerine, derek.
	Pák – arassa, sap, tämiz.

1. Mahmyt Gaýyby XVIII asyr türkmen edebiyatında nähili orun tutýar? Onuň medeniýetiň we sungatyň ösmeginde hyzmaty näme?
2. Şahyryň «Otuz iki tohum kyssasy» poemasy nähili temada, nähili žannda ýazylypdyr?
3. Bu poemadaky otuz iki tohumiň jedeli näme barada? Oňa nähili düşünýärsiň?
4. «Otuz iki tohum kyssasy» rollar boyunça çeber okamagy öwreniň. Poemadan bölekleri ýat tutuň.

Edebiyat teoriýasy: Aruz, allegoriýa barada düşünje

Aruz poeziýada goşgy düzülüş ölçegleriniň bir görnüşidir. Aruz ölçügi ilki araplarda, arap dilindäki poeziýada doloreýär. Soňra pars dilindäki poeziýada işleyär we onuň üsti bilen-de türki dillerdäki poeziýa geçýär.

Türkmen klassyky poeziýasynda-da aruz ölçügi ulanylypdyr we köp derejede türkmen dilinde goşgy düzmegiň şertlerini kesgitleýän ölçüg hökmünde tertipleşipdir.

«Aruz» arap sözi bolup, ol şeýle manylarda gelýär:

1. Şygryň birinji setiriniň iň soňky bölegi.
2. Tez inen düye.
3. Çadyryň ortasyndaky direg agajy.
4. Dag ýoly... ýaly manylary berýär. Bu manylaryň ählisinde-de poeziýanyň häsiýetleri bar.

Aruz birnäçe ölçügi özünde jemläp, goşgy düzmegiň bitewi bir ulgamyny emele getirýär. Aruzyň her bir ölçüginde goşgy setirlerindäki bogun sanlarynyň deň bolmagy, esasan-da on-daky bogunlaryň uzynlyk we gysgalyk jáhtden gurluş tertibiniň taýlaşykly deňliginiň bolmagy hökmandyr. Aruzda gysga, uzyn, has uzyn bogunlaryň ýerleşiş tertibi örän berk saklanýar. Gysga çekimlidén ýa-da gysga çekimli bilen bir çekimsizden düzülen bogunlar gysga bogun hasaplanýar. Uzyn çekimli ýa-da uzyn çekimliniň bir çekimsiz bilen gelmeginden düzülýän bogun uzyn bogun bolýar. «Tur, ber, çöl» kimin sözlerde (ýa-da bogunlarda) bolşy ýaly, iki sany çekimsiziň ortasynda bir gysga çekimliniň gelmegi bilen-de uzyn bogun emele gelip biler. Has uzyn bogun bolsa, iki sany çekimsiz bilen bir uzyn çekimlidén düzülýär. Mysal üçin, gar, nar, mor ýaly sözlerde (ýa-da bogunlarda) çekimliler uzyn aýdylýar, şonuň üçin goşguda şu sözler (ýa bogunlar) getirilse, olar has uzyn bogun hasaplanýar.

Aruz ölçügi gaty köp dürli bolýar. Emma olaryň ählisi diýen ýaly şol bir ölçegleriň başga-başga ýagdaýda gaýtalanmagy bilen ýüze çykýar. Aruz ölçügi bogunlaryň gatnaşygy esasynda gurluş jáhtden aşakdaky ýaly görnüşlerde bolýar.

1. U--U--U--U--
2. U---U---U---U---
3. UU--UU--UU--UU--
4. U-U-UU--U-U-UU--
5. U-U--UU-U-U--UU--

Aruz gysga, uzyn we has uzyn bogunlaryň tertibine esas-
lanýandygy üçin, köp ýagdaýda türkmen diliniň içki kadalaryna
laýyk gelmeyär. Şonuň üçin-de türkmen poeziýasy hut öz diliniň
mümkincilikleri esasynda ösýär. Aruz ölçeginiň köp formalary
indi türkmen poeziýasynyň täze-täze ädimleri üçin könelişen for-
malar bolup galýar.

Allegoriýada: «Allegoriýa» grek sözi bolup, şertli aňlatma,
göçme many diýen düşünjeleri berýär. Allegoriýa edebi eserde
pikiri beýan edýän özbuluşly çeperçilik täri we obrazyň bir gör-
nüşi bolup hyzmat edýär.

Allegoriýa – duýga iň täsirli we çylşyrymly çeperçilik tär-
leriniň biri. Allegoriýada aňladyljak bolunýan predmetiň, ady
tutulyp, many-mazmun gönüden-göni ýüze çykarylmaýar. Olara
mahsus bolan sypatlar, häsiýetler, meňzeşlikler ussatlarça surat-
landyrılmak arkaly üsti «örtülgı» predmet, ýagdaý aýdyňlanylýar.
Şeýlelikde, allegoriýa bir zadyň gürrünini edip, başga bir zady
bolsa göz öňünde janlandyrýar. Mysal üçin, Magtymgulynyň:

Al şeraba el uzatdym, emendim,
Duruşyn içmişler, laýa sataşdym –

–diýen ýaly setirler şerap, içgi hakynda däl. Bu allegoriki setir-
ler şahyryň söygülisine ýetip bilmändigini aňladýar.

Allegoriýa hadysany has janly obrazda görkezmäge müm-
kinçilik berýär. Basnýalardaky obrazlaryň hemmesi allegorikdir.
Olardaky haýwanat we ösümlikler dünyäsiniň çeper beýany ar-
kaly ynsan häsiýeti we adamzat durmuşy ýüze çykarylýar.

Mahmyt Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssasy» atly poemasy
tuuşlygyna allegorik häsiýetli eserdir.

GURBANALY MAGRUPY

(1734–1810)

Magrupy, bilgeniň söýle,
Goç ýigitniň waspyn eýle,
At bilen ýaragyň şáyla,
Duşmana haýbat ýagşydyr.

Gurbanaly Magrupy – türkmen klassyky edebiýatynyň görnükli wekili, ökde dessançy, halkyň öwüt-nesihatçysy.

Gurbanaly Magrupy 1734-nji ýylda Bäherden etrabynyň Durun obasynda (ikinji bir maglumatda Mehin) gurpły maşgalada eneden bolýar. Ol türkmeniň ýemreli taýpasynyň magrup tireinden bolupdyr.

Şahyryň çyn ady Gurbanaly bolup, Magrupy (tanymal, belli, meşhur) onuň edebi lakamydyr. Magrupy sözünüň türkmenleriň ýemreli taýpasynyň «magruplar» diýen tiresiniň ady bilen sepleşyän bolmagy-da ähtimal.

«Seýpelmelek – Methaljemal» dessanynda onuň özi-de şeýle setirleri ýazypdyr:

... Asyl nesebim ýemreli, tiräm magrup,
Adym Gurbanaly – meşhur adym Magrupy...

Gurbanaly ýaşlyk hem ýetginejlik ýyllarynda Bäherden, Gökdepe etraplaryndaky mekdep, medreselerde okap, bilim-ylym alýar.

Gurbanaly Magrupy ýaşı ortadan agandan soň, göç-gon bilen sergezdaneylygyň ähli elhençliklerini görýär. Yöne ol ömrüniň esasy bölegini Ahalda at üstünde, mert ýigitlere baş bolup geçirýär. Batyr ýigitler bilen öz ildeşlerini dürli görnüşdäki köp sanly talaňlardan goramaklyga gatnaşyár. Magrupynyň taýpasında Bäherden etrabyny terk edip, bir topary günorta, beýleki bir bölegi bolsa Horezme göçyär. Magrupynyň maşgalasy-da Horezme süýşen taýpadaşlary bilen gidýär. Emma ol ýerde-de uzak oturmaga mümkünçilik tapman, Maňgylaga göçyärler. Feodal

häkimleriň birsyhly çaknyşmalary olaryň Mangyşlakdan ýene Horezme gitmeklerine sebäp bolýar. Şahyr ömrüniň ahylarynda ýene Mangyşlagá barýar we şol ýerde 1810-njy ýylda aradan çykýar.

Gurbanaly ýaşlykdan aýdym-saza hormat goýan, deň-duşlatynyň arasynda saz çalyp, aýdym aýdyp, şahandazlygy bilen-de olaryň söygüsini gazanan şahs bolupdyr. Ol öz goşgularynda, dessanlarynda bolşy ýaly, aýdym-sazlarynda-da watany, ony goráyan goç ýigitleri, gahrymançylygy wasp edip, watançy türkmen gerçekleriniň ruhuna ruh goşupdyr. Iliniň-yurdunyň abadançylygyny arzuwlap, parahat, rahat ýasaýşyny goramaga ruhlandyrypdyr.

Gurbanaly Magrupynyň döreden eserlerinde-de il-ýurt goragy, gahrymançylygyň waspy esasy orunda durýar. Gumanist şahyr mertlik, namartlyk, gorkaklyk, batyrlyk ýaly meseleleride diňe watan, il-günün abadanlygy, onuň goragy bilen bagla-nyşdyryp işleýär. Umuman, Magrupynyň döredijiliginin Mag-tymgulynyň poeziýasy bilen ideýa-mazmuny jähteden bir perde-den gopýandygyny nygtamak bolar. Bu iki şahyryň döredijili-ğinde şol bir meňzeş aheňlere köp duşmak bolýar. Bu ýagdaý olaryň diňe bir şahsy gatnaşyklarynyň däl-de, ideýa ugurlarynyň kybapdaşlygynyň hasylydyr.

Magrupynyň poeziýasynyň tematikasy örän giň. Ondan döwrüň köp meselesine degişli goşgulary tapmak bolýar. Ýöne şahyryň watançylyk, öwüt-ündew häsiyetli gumanizme ýugrulan eserle-ri halkylyga, hyjuwa ýugrulanlygy bilen aýratyn tapawutlanýar. Mysal üçin, onuň «Watanyň galdy» diýen goşgusunda aýdylýan pikirlere, ol pikirleriň aýdylyş äheňlerine syn edeliň:

Ata-baba tutan datly watanym,
Köp bagly-bossanly watanym galdy,
Almaly, engurly, şirin-şerbetli,
Gezmäge sapaly watanym galdy.

Garaseňir, Jamly, Döwletdir jaýym,
Tutluda, furanda köp bolar baýym.

Meni şondan aýra saldyň Hudaýym,
Keseetekden shaňlap ötenim galdy...

Şu setirlerde şahyryň öz watanyň eziz görendigi, onuň sa-paly ýurtdugyna buýsanyp, mertebe goýup ýaşandygy çeper berilýär.

Magrupy bir topar liriki goşgular bilen birlikde dört sany ajaýyp dessan hem ýazypdyr: «Seýpelmelek – Methaljemal», «Ýusup – Ahmet», «Aly beg – Baly beg», «Döwletýar beg».

Magrupynyň «Ýusup – Ahmet» dessanynda-da «Seýpelmelek – Methaljemaldaky» ýaly bolmasa-da, garaz, çeper toslamalaryň hasyly bolan fantastika esli orun berilýär. Ýusup bilen Ahmedin dogasy bilen dagyň darka ýarylyşy, düýpsüz derýadan geçilişi, saňsar daş etjek bolanlarynda, olara zyňlan daşlaryň olara zat etmän, yzyna gaýdyp, daş zyňanlaryň özüne degip, heläk edişi we başgalar çeper toslamalaryň nusgalarydyr. «Aly beg – Baly Begde-de» fantastiki zatlar az däl. Şahyryň «Döwletýar beg» dessanynda bolsa, esasan, XVIII asyrda ýaşap geçen taryhy wakalar esasynda fantastiki obrazlardan durmuş hakykatlarynyň doğrucyl beýanyna geçilýär.

1. Magrupy nirede önüp-ösüpdir, ýaşapdyr?
2. Şahyr liriki goşgularyny, esasan, haýsy temalarda ýazypdyr?
3. Magrupy edebiyat meydanynda nähili eserleri bilen tanalyar?
4. Olardan haýsylaryny okadyň?

WATANYM GALDY

Agalar, arzymny beýan eýlesem,
Durun, Mehin atly watanym galdy,
Gat-gat düşek düşap üçek üstünde,
Mest olup, agdarlyp ýatanym galdy,

Bir şahyny alamana çaglaryn,
Lap eylesem, on kişini eglärin,

Gyzylbaşyň ýurt soran bezlerin,
Eltip Horezminde satanym galdy.

Gökdepe Bähre il, Ürgençdir ýurdum,
Bamydyr leňerim, arslanym-şirim,
Hoja Alamberdar – bir gözli pirim,
Gum ýassanyp onda ýatanym galdy.

Aç gurt idim, aljak ýerim düslärdim,
Ýaby münüp, has bedewler uşlardym,
Durunda ýazlaýyp, Mehin gyşlardym,
On gije-gün toýlar tutanym galdy.

Magrupy diýr, gül aýrylsa zagrardan,
Sowuk suwly, ter çemenli baglarda,
Altmyş başly, ala garly daglarda,
At münüp üstünden ötenim galdy.

Magrupy bu goşgusyny terjimehal häsiýetde ýazypdyr. Onda şahyryň watançylyk duýgularы beýan edilýär.

Sözlük we düşündiriş:

Datly – lezzetli, bu ýerde eşretli diýen manyda.

Zag – garga, zakyja.

Üçek – tamyň üsti, ýokarsy.

Bähre il – Bäherden.

1. «Watanym galdy» goşgusy nähili temada? Onda şahyryň öz ýaşan ýerlerine guwanjy nähili berilýär?
2. Bu goşguda şahyryň terjimehalyna degişli nämeler bar?
3. Goşgyny labyzly okaň.

IŞIN TANYMAZ

Döwlet gelse bedasyla bir pasyl,
Bilmez özün, eden işin tanymaz;

Bir namart ugrasa bir gün ganyma,
Reňgi gaçar akyl-huşun tanymaz.

Çust – berip şemşire, salgyl jydany,
Batyra eýlerem janym pidany,
Goç ýigide bir görsetse meýdany,
Baş gyzar, söweş gün läşin tanymaz.
Ölmez jaýda namart bat biýr özüne,
Söweş günü gara çalar ýüzüne,
Köp muhannes aýalynyň sözüne,
Uýar oña, kowmy-hyşyn tanymaz.

Bir goç ýigit arman çeker aç bolsa,
Merdanalar il başyna täç bolsa,
Bir gün söweş gurlup gaçha-gaç bolsa ,
Muhannesler deňin-duşun tanymaz.

Magrupy diýr, abray etseň, at galar,
Pelek aýra salsa, dostlar ýat galar,
Bu dünýä bil baglan ahyr mat galar,
Ýyglar gider, gözde ýasyn tanymaz.

Gurbanaly Magrupy bu goşgusyny mertlik, batyrlyk hem-de namartlyk barada ýazypdyr. Söwessiz ýerde güpleýän ýigitleriň köpüsiniň aslynda namartdyklaryny, Watan üçin janyny pida edýän mert ýigitler bilen deňeşdirip, olary mertlige çagyryar.

Şahyr bu dünýä gelenden soň, abray alyp, at gazanmagy, ömrüni manyly ýaşamagy wagyz edýär.

Sözlük:

Çust – çalt, tiz.

Muhannes – gorkak, namart, bigaýrat.

1. Şahyryň «Işin tanymaz» eseri nähili meselä bagışlanypdyr?
2. Mert ýigitleriň keşbini awtor nähili edebi tärde görkezipdir?
3. Namart – merdiň garşysyna işlenen obraz diýen temada gürrүň beriň.

BAŞY GEREK

Eý ýaranlar, goç ýigidiň,
Bir dil bilen başy gerek.
Ýa gylygy, ýa gylyjy,
Gazan içre aşy gerek.

Bir goç ýigidiň aşyna,
Deň-duşy gelse daşyna,
Ýowuz gün düşse başyna,
Jan köyer gardaşy gerek.

Arşa çykar perýatlary,
Hiç kim eşitmez datlaryň,
Hakykat perizatlaryň,
Gözi bilen gaşy gerek.

Belli, alyjy ärleriň,
Rüstem Zal dek pälwanlaryň,
Magrupy diýr, çyn pirleriň,
Gözleriniň ýaşy gerek.

Şahyr bu goşgusyny mertlik, batyrlyk, öwüt-nesihat barada ýazypdyr. Onda goç ýigitlerde, ilhalar ýigitlerde hökman bolaýmaly sypatlary, häsiyetleri görkezýär. Şahyr mert ýigitlerde mertebeliliğiň, bir sözli messepliliğiň, deň-duş, dost-ýara sarpa goýmak, olar bilen aýyň-süýjuni deň paýlaşmak ýaly häsiyetleriň möhümdigini nygtaýar. Goşguda dogan-gardaşyň gadyryny bilmek, olaryň mertebesini belent tutmak, gerek bolsa birek-biregiň zerurlygynda hiç bir zadyň aýamazlyk ýaly gowy häsiyetler ündelýär.

Sözlük we düşündiriş:

Ýowuz – ýaman, erbet.

Arş – ýokary, gögüň, asmanyň iň beýik ýeri.

Perýat – gykylyk, dat-bidat, galmagal.

Dat – dady-bidat, ahy-nala.

1. «Başy gerek» goşgusynda şahyr näme barada söz açýar? Ol goç ýigide nähili häsiýetler gerek diýýär?
2. Goşguda mert ýigitleriň nähili häsiýetleriniň bolmagy ündelýär?

ÇILIMKEŞ

Her zaman gol salyp, kisesin barlap,
Köp dünýäsi bara meñzär çilimkeş.
Yzzat bilip, bir-birine hödürläp,
Geň tagamy bara meñzär çilimkeş.

Bir oba gelende, götinläp durar,
Hemrasyny egläp, ýolundan burar,
Aza-köpe baryp, özünü urar,
Zerur işi bara meñzär çilimkeş.

Içinden urnukdyr, zor bilen seplär,
Ýere elin berip, egiler toplar,
Ol aýyt çagynda «suw» diýip geplär,
Bir ýetmezi bara meñzär çilimkeş.

Bir ajy tütüni içine salar,
Aklyny, huşuny, güýjüni alar,
Keýpi coh gelende, syryny aýar,
Maslahaty bara meñzär çilimkeş.

Magrupy diýr, aýtsam çilim şanyna,
Ülpetleri köp ýygylar ýanyna,
Zyýany köp bolar güýç, imanyna,
Bir kysym gedaýa meñzar çilimkeş.

Şahyr şu günler hem özünü ähmiýetini ýitirmedik «Çilimkeş» goşgusyny adamyň saglygyna iň zyýanly zat bolan çilim we çilimkeş barada ýazypdyr. Onda şahyr adamy akyl-huşdan, güýç-kuwwatdan aýyrýan iň erbet, zy-ýanly zat hökmünde çilimi berk tankytlaýar. Adamlary saglyga uly zyýan ýetirýän çilimden el çekmäge, çilimkeşler bilen barlyşksyz bolmaga çagyryar.

Häzirki günlerde dünýäde ençeme adamlar çilim zerarly peýda bolýan köp keselliklerden ezýet çekýärler. Çilim agyr kesellere sezewar edýär. Dünýäniň köp ýurtlarynda, köpçülik ýerlerinde çilim çekmek gadagan edilendir. Umuman, çilim adamyň saglygy üçin örän zyýanlydyr.

Sözlük:

Yzzat – hormat, sylag.

Hemra – ýoldaş.

Aýyt – baýram.

1. Bu goşgy nähili temada? Onda nämeler nesihat berilýär?
2. Çilim we çilimkeş barada haýsy şahyrlar goşgy ýazypdyr? Olardan haýsysyny okadyň?
3. Goşgyny düşündirişli okap, labyzly okamaga türgenleşin.
4. «Çilim saglyk üçin zyýanlydyr» diýen temada düzme ýazyň.

XIX ASYR EDEBIÝATY

XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekillerine Beýik şahyr Magtymgulynyň döredijiligi hertaraply täsirini ýetiripdir. Sözleri seçip alyp, ony çeper tärde örän täsirli we edebiýaty halk durmuşyna ýakynlaşdyrmak jahden Magtymgulynyň Seýdä, Zelilä, Keminä, Mollanepese eden oňaýly täsiriniň gymmaty uludyr. Seýdi Magtymgulynyň watançylyk pikirlerini XIX asyr türkmen durmuşyna laýyklykda has ýokary göteren bolsa, Zelili öz daýysynyň watançylyk, öwüt-nesihat häsiyetli pikirlerini ösdürýär. Satiriki şahyr Kemine Magtymgulynyň sosial mesele baradaky däbine eýerýär we öz ýaşan döwrüne laýyklykda ony ymykly işleyär. «Yşk mülküniň şasy» Mollanepes bolsa Magtymgulynyň yşk-söygä degişli poeziýasyny içgin öwrenip, ony öz döwrüniň talaplaryna laýyklykda iň ýokary derejä yetirýär. Bu temada şygyrlar bilen birlikde meşhur «Zöhre – Tahyr» dessanyny hem ýazýar.

Türkmenleriň özbaşdak çaphanasy bolmandyr. XIX asyrda ýaşap geçen Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Mätäjiniň döreden eserleri we Mollanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessanynyň köp şygyrlary şol döwürde halk köpcüligi peýdalananar ýaly, çap edilip çykarylmandyr. Halk özleriniň söygüli şahyrlarynyň progressiw pikirli setirlerini ýitirmän, asyrlar boýy ýatdan aý-dyp gelipdirler.

Türkmenleriň arasynda Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji we başga bir topar şahyrlar hem-de olaryň eserleri tüýs ýürekden söylüpdir, halk olara uly hormat goýupdyr. Halkyň söygüli şahyrlarynyň döredijilikleriniň biziň zamanamyza gelip ýetmekleri hem, esasan, şu sebäbe görədir.

Olaryň deňsizlige garşı gönükdirilen eserleri, yşky-liriki eserleri bagşylaryň repertuarynyň, toý-meýlisiň, oturlyşygyň bezegi bolupdyr. Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly şahyrlaryň eserleri şöhratlanypdyr. Halk tarapyndan söýgi bilen okalyp, edebi mirasymyza öwrülipdir.

MÄMMETWELI-KEMINE

(1770–1840)

Kemine XIX asyr türkmen poeziýasynda demokratik meýilleri batyrgaýlyk bilen öne süren şahyrdyr.

Prof. L.I. Klimowic

Kemine türkmen klassyky edebiýatynyň halypasy bolan beýik Magtymgulynyň şägirdi hem onuň ideýalaryny dowam etdirijiňdir. Kemine XIX asyr türkmen jemgyýetinde «adamzatdan yüz görmän, ýagşa ýagşy, ýamana hem ýaman» diýen ajaýyp söz ussadydyr. Onuň eserleri özüniň sadalygy, çuňňur ideýalylygy, hakyky lirizmi we ýiti ýumory bilen tapawutlanýar. Keminäniň poeziýasy şatlyk, umytlylyk, sagdyn gülki alamatydyr. Onuň satırasında öz döwrüniň eziji synpynyň wekilleri rehimsizlik bilen tankytlanýar, paş edilýär. Kemine türkmen halkynyň ýüreginde Gündogaryň beýik Ependisi hökmünde hemişelik ýasaýar.

Mämmetweli Kemine Saragt töwereginde 1770-nji ýylda Garadöwletiň maşgalasynnda eneden bolýär. Ol Saragt, Mary töwereginde ýaşapdyr.

Mämmetweli özüne Kemine diýen edebi lakamy alypdyr.

Ol ýaşlykda Saragtta bir molladan ýazyp-bozmagy öwrenýär. Soňra şol ýerde bir ahundan sapak alyp başlaýar. Şahyryň bu alan sapaklary özüni kanagatlandyrmaýar. Ol Buhara medreseleriniň birinde okamagy ýüregine düwyär we ol ýerde okap, öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolup ýetişyär.

Şahyr ýaşlykdan wäşı, degişgen, şorta sözli ýigit bolupdyr. Ýiti zehine bezeg berýän bu häsiýeti onuň halk arasynda giňden tanalmagynda hem uly rol oýnaýar. Yaş, talantly Keminäniň şorta sözleri çeper düzülen liriki şygylary agyzdan-agza geçirip başlaýar. Ol halka özüni aldyryýar.

Ol Hywada Äraly işanyň sopusy bolup birnäçe ýyl gezýär. Ol bu döwürde işan-mollalaryň edýän ähli pyssy-pyjurlyklaryny

öz gözü bilen görýär, pirleriň, kazy-kelanlaryň gylyk-häsiýetlerini öwrenýär. Şahyr Hywada birnäçe ýyl bolup, ýene Saragta örürülip gelýär.

Kemine öz obasynda Gurbanbagt diýen bir gyza öýlenýär. Gurbanbagtdan iki ogul (Alláýar hem Hudaýár) bolýar. Kemine Gurbanbagt bilen 29 ýyl ýaşandan soň, Gurbanbagt aradan çykýar. Şahyr bu barada özünüň «Barynda» diýen şygrynda:

Bir kem otuz ýyldyr sürüşdim döwran,
Ýar, sensiz gerekmez bu pany jahan! –

diýip ýazýar.

Şahyryň baý döredijiligi tematika taýdan örän giň hem her taraplydyr. Onuň döredijiliginde ahlaky, sosial deňsizligi görkezýän eserler-de, yşky-liriki eserler-de bar.

Keminäniň durmuşy temada düzen goşgularynyň arasynda «Garyp-lyk» diýen dörtlemesinde pakyr-pukaralaryň gije-gündiz işleseler-de, oňat durmuşa ýetip bilmändiklerini we «dullarynda goş basyp ýatan garyplykdan» dynyp bilmändiklerini suratlandyrýar. Şahyr:

Günde müň gussam bar, ýüz elem bilen,
Derdimiň baryndan beter garyplyk.
Soragy men boldum, gaýgy-gam bilen,
Gelip düşer hatar-hatar garyplyk –

diýmek bilen, özleriniň garyp güzeranlaryny dolandırmak için günde yüz hili azaba sezewar bolan, müň dürli gussany başyndan geçiren zähmetkeş halkyň ýagdaýyny aýdyň beýan edýär.

Keminäniň «Içmek» diýen goşgusy özboluşly, original, durmuşy temadaky eserdir. «Içmek» goşgusy garyplygyň bütin elementlerini özünde jemleýär:

Ertir turup seretsem, dag keýginiň derisi,
Saryna ýagyş degen, hiç galmandyr sarysy.
Tüýli ýerinden köpräk, tüýsüz ýeri – ýaryşy,
Kimden galan ylhanat, ogşuk bahaly içmek.

Kemine söýgi temada ýazan «Derdiňden», «Zülpüň», «Gelinler», «Meňzär» ýaly ajaýyp goşgularynda adamyň gowy ahlaklaryny, gözelliğlerini ussatlyk bilen wasp edipdir.

Mämmetweli Kemine özünüň ýurduny, ilini-hakyny söýşi ýaly, türkmen gelin-gyzlaryna hem uly hormat goýupdyr, olaryň görk-görmeklerini, edep-ekramlaryny, hoş gylyklaryny taryplap, birnäçe çeper şygyrlar ýazypdyr.

Şu jähden şahyryň «Zülpüň», «Bile gel», «Derdinden», «Gelinler», «Meňzär», «Içinde» ýaly goşgulary hut söýgi temasyna degişli şygyrlarydyr. Ol «Ogulbike» diýen goşgusunda:

Gollaryň lam-elipla, başdan-aýak edepli,
Bal damak, ýuka dodak, hoş labyz, hoş gylykly... –

diýip, gelin-gyzlaryň güzel keşbini iki setirde suratlandyrýar.

Şahyr bulardan başga-da dürli temada goşgy döredipdir. («Beýle», «Bir tüýsli», «Kazym»). Biz ýene-de bir zady belle-megimiz zerurdyr. Kemine şorta söze örän baý bolupdyr. Onuň adyna halk arasynda birnäçe şorta sözler («Ýylyň näme?», «Nahary bismylla gutardy», «Palta gözleginde», «Basym tazy bolar»...) aýdylýar.

Kemine deň-duşlary bilen oturyşmagy, saz-söhbeti söýen şahyrlaryň biridir. Ol öz döwrüniň atly bagşylaryndan Aly bagşy bilen oňat görüşüpdir. Aly bagşy satirik şahyryň düzen goşgularyny heňe salyp, halk arasyна ýaýradypdyr, şorta sözleri bolsa şol aýdylýan aýdymalaryň arasyň bezegi bolupdyr.

Ol görnükli türkmen şahyry Mollanepes bilen hem aragat-naşyk saklapdyr. Onuň bilen kä gijeler oturyp kitap okapdyrlar, goşgy aýdyşypdyrlar, gülküli gürrüňler edipdirler.

Satira baý bolan şahyrymyz Kemine 1840-njy ýylda aradan çykýar. Ol ölse-de, onuň ajaýyp döredijiliği biziň aramyzda baky ýasaýar.

1. Kemine haçan we nirede önüp-ösüpdir?
2. Ol nähili şahyr hökmünde tanalýar?
3. Keminäniň adyna aýdylýan şorta sözlerden haýsylaryny bilýärsiň?

ZÜLPÜŇ

Aždarha dek ýassanyp, genji-nahana zülpüň,
Meşhury älem olmuş pany jahana zülpüň,
Görkezmedi gül ýüzün bag Ispihana zülpüň,
Äleme anbar saçar, degende şana zülpüň,
Neýleyki, ot salypdyr men natuwana zülpüň.

Haý-haý, seniň ýörişiň arslana, şire ogşar,
Ala-ala gözleriň janymny iýre ogşar,
Halka-halka zülpleriň kementli dara ogşar,
Örüm-örüm saçlaryň owsunçy mara ogşar,
Her tary başga-başga, ot saldy jana zülpüň.

Ençe dessan eýlerem ýaryň çeşmi-mestine,
Bir mylaýym söz bilen gülüp baksa dostuna,
Ýerden göter zülpüni, goýma aýak astyna,
Sähelçesin sypalap, goýber ýüzün üstüne,
Dökülsin zire-zire názik nahana zülpüň.

Görüp ol mahy-zülpüň köňül her ýana ýortar,
Görkezmeseň ýüzüňbi, gozgalar, derdim artar,
Otursaň, saç darasaň, saçyň ýüzüňni örter,
Saňa aşyk bolanyň, elbetde, gany dartar,
Galar her gün webala yüz nähak gan zülpüň.

Eý doganlar, neyläýin, kine-şekesdir maňa,
Dünýä baky berilmez, sen bolsaň, besdir maňa,
Sen gözüňden salmasaň, bu dünýä dürsdür maňa,
Meger, gözüňden salsaň, bu dünyä ýasdyr maňa,
Gyzyl suwun beräli, getir dükana zülpüň.

Dürli-dürlü iýimişiň tapylmaz her agaçda,
Bäh, ne katdy-kamatyň, zülaly boýda, başda.
Ýöräp-ýöräp yetişsem, tarypyň eşde-eşde,
Darap-darap goýberseň, ýüzünde puşda-puşda,
Altyn suwun beräli, getir dükana zülpüň!

Hup açylmyş gülleriň, güllerden özge bolsun,
Sözle, şirin tilleriň, tillerden özge bolsun,
Guçam näzik billeriň, billerden özge bolsun,
Biziň tutan işimiz illerden özge bolsun,
Akyzyp eşki-ganym aby-rowana zülpün!

Gel, gidäli, Kemine, seýli-çemen isteseň.
Läle-reýhan, açylan terenjimen isteseň,
Lagly-göwher dakynyp, dürri-Ýemen isteseň,
Zülpün her bir taryna ýüz müň tümen isteseň,
Nagt bereyin pullaryň, bir-birden sana zülpün.

Keminäniň söýgi lirikasyny häsiyetlendiriyän iň ajayyp goşgularynyň biri-de «Zülpün» sygrydyr. Bu goşgy şahyryň diňe öz döredijiliginde däl, eýsem-de bolsa tutuş türkmen klassyky poeziýasynda gelin-gyzlaryň owadanlygyny ussatlarça taryplayan iň saýlama, nusgalyk eserleriň biridir. «Zülpün» atly goşgy Mol-lanepesiň häsiyetnamasyny ulanyp aýdanymyzda, «zülpí taryplamaga söz goýmadyk» goşgy. Şahyr bu goşgusyny düzende, klassyky edebiýatda, halk dessanlarynda ulanylyp gelnen edebi däpleri ezberlik bilen işledip, özuniň giň dünýagaraýşy we bilimdarlygy bilen ony baýlaşdyrypdyr. «Aždarha dek, genji-nahan, pany-jahan, gül ýüzli, anbar saçmak, ot salmak» ýaly ozalynda köp eşidilen söz düzümler – düşunjeler Keminäniň diline täze öwüşginlerde ulanylyp, zülpün tarypyna hem ählumumy edebi hem özboluşly milli röwüşler çagyypdyr:

Aždarha dek ýassanyp, genji-nahana zülpün,
Meşhury älem olmuş pany jahana zülpün,
Görkezmedi gül ýüzüň bag Ispihana zülpün,
Äleme anbar saçar, degende şana zülpün,
Neýleyki, ot salypdyr men natuwana zülpün.

Kemine «Zülpün» diýen başlemesinde gyzyň zülpünü genji-hazynany ýassanyp ýatan aždarha, kementli dara, örüm-örüm saçlaryny owsun atyp duran äpet mara (ýylana) meñzedýär.

Munuň daşyndan gyzyň suratynyň, ala gözleriniň, zülpuniň, saçynyň has janly, duýga täsirli bolmagy üçin, sözleri tirkeşdi-

rip, ýagny şol bir sözi gaýtalap ulanypdyr. Şahyryň bu edebi usuly, bir tarapdan, gyzyň gözelligini janly şekilde göz öňüne getirmäge ýardam etse, ikinji tarapdan, goşgynyň owazly okalmagyna, tiz ýatda galmagyna oňaýly täsir edýär:

Haý-haý, seniň ýörişiň arslana, şire ogşar,
Ala-ala gözleriň janymny iýre ogşar,
Halka-halka zülpleriň kemendi dara ogşar,
Örüm-örüm saçlaryň owsunçy mara ogşar,
Her tary **başga-başga**, ot saldy jana zülpüň,

Dürli-dürli iýimišiň tapylmaz her agaçda,
Bäh, ne **katdy-kamatyň**, zülaly boýda, başda,
Ýöräp-ýöräp ýetişsem, tarypyň **eşde-eşde**,
Darap-darap goýberseň, ýüzünde **puşda-puşda**,
Altyn suwun beräli, getir dükana zülpüň!

Keminäniň adyndan söhbet edýän liriki gahryman ýşky duýgularynyň heniz görlüp-eşidilmedik ahwaldygyny mälim edip, edil şonuň ýaly – özgeleriň bilmedik-görmedik yhlasynyň magşuk gyzda-da bolmagyny nygtamak bilen, söýgi gatnaşygynyň mazmunyny has baýlaşdyryar. Şahyr şu mazmunyň täsirli ýuze çykmagy üçin, setirleriň manysyny özünde saklayán sözleri iki gezek – birinji sapar eýelik düşümünde, ikinji gezeginde çykyş düşümünde ýanaşyk getirmek tärini ulanypdyr. Şeýle edilende, ol sözleriň many-mazmuny has nygtalýar, öwüşgini has-da artyar:

Hup açylmyş **gülleriň güllerden** özge bolsun,
Sözle, şirin **tilleriň tillerden** özge bolsun,
Guçam näzik **billeriň, billerden** özge bolsun,
Biziň tutan işimiz illerden özge bolsun,
Akyzyp eşki-ganym aby-rowana zülpüň.

Kemine aýry-aýry sözleri («güller, tiller, biller») gaýtalap ulanmak bilen, bendiň owazlylygyny, ritmini artdyrypdyr. Umu-man, şahyr «Zülpüň» goşgusynda owazlylyga, äheň sazlaşygyna aýratyn üns beripdir. Mysal üçin, sekiz bentden ybarat goşgynyň baş bendi redif kapyýalydyr. Olardaky redif sözler (birinji bentde

– «zülpüň», ikinjide – «ogşar», bäsinqide – «maňa», ýedinjide – «özge bolsun», sekizinqide – «isteseň») kapyýalaşyń sözleriň yzyndan gaýtalanyп gelip, bendiň owazly, ritmiki sazlaşykda okalmagyny üpjün edipdir. Şu ýagdaýyň özi-de Keminäniň goşgy düzmegiň kada-kanunlaryndan oňat baş çykaran adam bolandygyny görkezýär.

Sözlükwe düşündiriş:

Genji-nahan – gizlin hazyna.

Şana – darak.

Natuwan – ejiz, biçäre.

Mar – ýylan.

Zire-zire – bu ýerde
halka-halka manyda.

Mahy-ruýuň – ak ýüzün,
aý ýaly ýüzün.

Webal – günä.

Katdy-kamat – boý, syrat.

Anbar – atyr ady.

Zülal – pák, arassa, sap, dury.

Aby-rowan – akýan suw,
akar suw.

Terenjimen – ýandak şiresi,
ýandak şekeri.

Ýemen – arap ýurtlatynyň
biriniň ady.

Tümen – 1) pul birligi,
2) on müň.

1. Rowayata görä: «Zülpüň» şygryny düzäge nähili waka sebäp bolupdyr?
2. Şahyryň yşky goşgularynda türkmen gelin-gyzlarynyň milli aýratyňlyklary, häsiýetleri barada nähili maglumatlar bar?
3. Bu şygarda taglyml gözeliň obrazy neneňsi döredilýär? Şol ideal gözeliň nähili sypaty we häsiýetleri bolmaly?
4. Keminäniň söýgi lirikasyna mahsus bolan duýgular nämelerden ybarat?

GARYP

Ýalbaryr men: «baý agal» diýp, göýä ak mumdan beter,
Baýlaryň basgańçaqy boldum – gysym gumdan beter,
«Ber hakym!» diýp gyssasam, çišer otyr humdan beter,
Ogry şum, orramsy şum hem, belki, ol şumdan beter,
Bir hudanyň urgany, hiç ýerde sansyzdyr garyp.

Ýyl başyndan galla sorap, işi gapy kakmak bolar,
Ýer çilim – ýan ýoldaşy, ýanynda bir çakmak bolar,
Tig çeker gussa bilen, öz gursagyn ýakmak bolar,
Geplese, bolman gepi hem özi bir «akmak» bolar,
Il göcer, galar ýurda, diri çýýrändir garyp.

Baylor-a bähbidin arar, pukara – hupbulwatan,
Gark bolar diýrler şoňa, kim iki gämini tutan,
Göze görnen gyzy bolsa, hantamadyr her ýeten,
Hem garyplykdan Keminäň içleri otly tütün,
Il göcer, galar ýurda, diri çýýrändir garyp.

Kemine durmuş wakalaryny öz zamanasynda, döwrüň talap etmegine görä, başardygyça açyk-aýdyň görkezmäge çalşan şahyrdyr. Onuň eserlerinde şol döwrüň türkmen zähmetkeşleriniň agyr ýagdaýy suratlandyrylypdyr.

Şahyr durmuşy temada ýazan «Garyp» diýen goşgusynda ez-ýän we ezilýän gatlaklary seljerip bilipdir. Muny şahyryň:

Ýalbaryr men: «Baý aga!» diýip, göýä ak mumdan beter,
Baýlaryň basgańcagy boldum – gysym gumdan beter,
«Ber hakym!» diýip gyssasam, cişer otyr humdan beter,
Ogry şum, orramsy şum hem, belki, ol şumdan beter,
Bir hudanyň urgany, hiç ýerde sansyzdyr garyp. –

diýen setirleri subut edýär.

Kemine «Garyp» diýen goşgusynda ýaşan jemgyýetinde garyp halkyň durmuş ýagdaýyny, şol jemgyýetiň garyplara bolan garaýşyny örän aýdyň şekillendiripdir. Ol şeýle diýýär:

Ýyl başyndan galla sorap, işi gapy kakmak bolar,
Ýer çilim – ýan ýoldaşy, ýanynda bir çakmak bolar,
Tig çeker gussa bilen, öz gursagyn ýakmak bolar,
Geplese, bolman gepi hem özi bir «akmak» bolar,
Il göcer, galar ýurda, diri çýýrändir garyp.

Şahyr garybyň «ýyl başyndan galla sorap, işi gapy kakmak» bolandygyny, geplese sözi ýer alman, husyt baýlaryň ýanynda «akmak» hasaplanandygyny örän çeper beýan edýär.

Baýlar bilen garyplaryň arasyndan ruhy taýdan-da uly tapawudyň bardygyny görkezýär. Ol husyt baýlaryň hemme işleriniň diňe baýlyk gazanmaga gönükdirledigini, olaryň zat üçin ata – watanlaryny satmaga-da hazırlıklerini mydama paş edýär. Şonuň üçin-de «ogry şum, orramsy şum, emma baýlar olardan-da beter şum» diýip ýazýar.

Döwrün adalatsyzlyklary zerarly agyr durmuşy başdan geçiren hemme zähmetkeşler bilen birlikde, «garyplykdan Keminäniň hem içleri otly tütün» diýip, garyplara duýgudaşlyk bildiripdir. Keminäniň bu hili pikirde ýaňlanýan setirlerini onuň ýeke-bir sosial-tankydy häsiyetde ýazylan goşgularynda däl, hatda ýşkiliklerinde-de görmek bolýar.

Sözlük we düşündiriş:

Çakmak – ot ýakmak (almak) üçin ulanylýan daş.

Hupbulwatan – watan söýgüsü.

1. Keminäniň döwründe zähmetkeş halkyň ýaşaýsy nähili bolupdyr?
2. «Garyp» şygry haýsy temada düzülipdir?
3. Şygyrda garyplyk nähili görkezilýär? Şahyr munuň üçin haýsy çeperçilik serişdelerini peýdalanýar?
4. Goşgyny labyzly okamaga türgenleşen we ýat tutuň.
5. Goşgyny öz heňi boyunça aýdym edip aýdyň.

DERDINDEN

Aşygam, saklana bilmen,
Saýraýan diliň derdinden,
Bilbilem, ukläýa bilmen,
Gyrmyzy gülün derdinden.

Ýaraşsyn ýagy illeriň,
Açylsyn batyl ýollaryň,
Näzikdir ince billeriň,
Sallanan goluň derdinden.

Sen Şasenem, men şasuwar,
Garybyň men, kyl istiwar,
Ýada salsam, agzym suwar,
Dodakda balyň derdinden.

Armanym – öpüp, güçmadym,
Golundan şerap içmedim,
Ölinçäm sana geçmedim,
Bir ýyrtık juluň derdinden.

Ýagşyny ýasan ussalar,
Pähm etmez akly gysgalar,
Galar gadymky nusgalar,
Hünärli goluň derdinden.

Çagyrsam, asyl gelmer sen,
Gelseň-de, oýnap-gülmer sen,
Ne boldy, habar almar sen,
Kemine guluň derdinden!

Kemine durmuşy, söýgi temasynda ýazan «Derdinden» goşgusynda adamyň gowy ahlaklaryny, gözelliklerini ussatlyk bilen wasp edipdir.

Mämmetweli Kemine özüniň ýurduny, il-halkyny söýsi ýaly, türkmen gelin-gyzlaryna hem uly hormat goýupdyr, olaryň gözelligini, çeper hünärlerini wasp edipdir. Şahyryň gelin-gyzlar barada ýazan eserleri onuň çeper dil serişdelerini örän ussatlyk bilen peýdalanmagy başaranadygyny subut edýär. Kemine öz sypatlandyrýan, söz bilen suratyny ajap şekillendirýän gyzynyň diňe bir daşky sypatyny wasp etmek bilen çäklenmeyär. Ol gelin-gyzlaryň nepis sungaty döredip bilyän çeper el hünärlerini hem ýatdan çykarmaýar, şahyr öz halkynyň elinden dür dökülüän, hünärli gelin-gyzlaryny taryplayar, olaryň bu hünärlerine kem-baha garaynlara «pähimsiz, akyly gysgalar» diýip, şeýle setirler ýazýar:

Ýagşyny ýasan ussalar,
Pähim etmez akly gysgalar,
Galar gadymky nusgalar,
Hünärli goluň derdinden.

Sözlük we düşündiriş:

Istiwar – berk, gaýym, pugta, mäkäm;

Kyl istiwar – bu ýerde: garaşyk et, goldaw ber diýen manyda.

Batyl – 1) bozuk, biderek, boş. 2) görmekden mahrum, sokur, kör, bu ýerde: bagly, garaňky manysynda.

1. Bu goşgy haýsy temada düzülipdir?
2. Şahyryň ýşky goşgularında türkmen gelin-gyzlarynyň milli aýratynlyklary, häsiyetleri nähili beýan edilýär?
3. Keminäniň söýgi lirikasy nämelerden ybarat?

4. Kemine bu goşgusyny haýsy şygyr düzüliş formasynda ýazypdyr?
5. Goşgyny labyzly okaň. Heňi boýunça aýdym edip aýdyň.
6. Söýgi lirikasy esasynda Keminä baha beriň.

Edebiyat teoriýasy. Lirika barada düşünje

Lirika durmuşy, adam duýgularyny, ruhy hyýallaryny goşgy ar-kaly beýan edýär. Şahyr durmuşyň, onuň aýry-aýry wakalarynyň, hadysalarynyň... özünde galdyran täsirlerini, köp ýagdaýda onuň iň möhüm, iň häsiýetli pursadyny öz adyndan berýär. Lirikada tip hökmünde köplenç şahyryň «meni» orta çykýar. Emma bu «men» köp ýagdaýda şahyryň hut özi däldir. Ol awtoryň özünde goşup döreden tipi, liriki obrazdyr. Şahyr goşguda aýd-ýan, beýan edýän zatlaryny özünüň şahyrana aňynyň «eleginden» geçirýär. Hut şu ýagdaýda-da ol liriki «meni» umumylaşdyrylan tip derejesine ýetirýär. Şonuň üçin hem şahyrana «meni» şahyryň hut özi diýip düşünmek bolmaz. Şahyr «men» diýip orta çykan-da, okyjy bilen ýüzbe-ýüz durýar. Şeýdibem eseriň täsirliligin artdyrýär, okyjynyň ynanjyny berkidyär. Şonuň üçin şahyryň hut öz şahsynyň pæk we mertebesiniň belent bolup, okyjynyň uly söýgüsini gazanmagy juda zerur şertleriň biridir.

Şahyr kähalatda liriki gahrymanyň («meniň») üsti bilen öz şahsyny hem orta çykarýar. Yöne şu ýagdaýda-da ol liriki obraz hökmünde sözleýär. Goşgularда şahyryň ikinji, üçünji adamyny tip hökmünde orta çykarýan wagty hem seýrek däldir.

Lirika söz sungatynyň iň gadymy žanrydyr. Ol tematik taýdan köp dürlü bolýar. Durmuşyň ähli meselesi diýen ýaly lirikada öz beýanyň tapýar. Mysal üçin, söýgi lirikasy (Mollanepes «Gözelim», Mätäji «Zülpün seniň»...), watançylyk lirikasy (Zelili «Watanyň, seni», Mätäji «Onda bar»...), harby-gahrymançylyk lirikasy («Görogly» eposyndaky «Daglar gümmür-gümmürlen-di», Seýdi «Dönmenem, begler!»...), peýzaž lirikasy (Seýdi «Sen çölüň», Misginglylyç «Daglar»...).

SEÝITNAZAR SEÝDİ

(1775–1836)

Watan üçin çykdym gyr at üstüne,
Tä janym çykynça, dönnenem, begler!
Dikdir serim, düşmen düşman astyna,
Sil deý aksa, gandan ganmanam, begler!

Türkmen edebiýatynyň taryhynda öz döredijiliği bilen şöhratlanan şahyrlaryň biri-de Seyitnazar Seýdi. Onuň takdyry we döredijilik ýoly halk we onuň durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Halkyň içki we daşky düşmanlaryna garşy göreşe Seýdi diňe bir döredijiliği bilen gatnaşman, eýsem batyr ýigitleri töwergine üýüşüp, il-gününüň azatlygy ugrundaky söweşlere serkerde hökmünde gatnaşan watançydyr.

Türkmen halky özuniň merdana ogly Seýdiniň şöhratyny guwanç bilen nesilden-nesle geçirip, biziň günlerimize ýetiripdir. Seýdiniň şöhratly ady adamlaryň aňynda çeper goşgy düzmegiň ussady, gaýduwsyz watançy serkerde şahyr hökmünde ýaşaýar.

Seýdi (hakyky ady Seyitnazar) ärsary türkmenlerinden Habyp hojanyň ogludyr. Ol, takmynan, 1775-nji ýylда häzirki Garabekewül etrabynyň Lamma obasynda eneden dogulýar. Ol ömrüniň köpüsini Amyderýa boýlarynda geçiripdir. Seýdiniň döwründe hem ärsary türkmenleri Lebap boýunda oturymly durmuşda ýaşar ekenler. Muny Seýdi «Lebap, hoş indi» diýen goşgusynda hem ýatlayáar.

Ýüz elli ýyl watan diýip gezildi,
Ekinler ekildi, ýaplar gazyldy...

Seýdiniň lebaplydygyny subut edýän setirler onuň döredijiliğinde başga-da köp duşýar.

Seýdi başlangyç bilimi öz obalarynda alýar. Soňra bol-
sa Hywadaky Şirgazy medresesinde okuwyny dowam etdirip,
şol ýerde-de ol Zelili bilen dostlaşýar, dogan okaşýar. Muny
Seýdiniň «Gal indi» şygrynyň:

Kyýamat gardaşym, molla Zelili,
Sen yzymda düzüp dessan, gal indi –

diýen setirlerinden we «Zelilim» atly şygryndan açık görmek
bolýar.

Seýdi öz döwrüniň ylmyny alan we halk döredijiliginden
peýdalanan, edebi eserleri köp okamak bilen öz gözyetimini
giňelden sowatly adam bolupdyr.

Mundan başga-da şahyryň eserlerinde agzalýan şahslar, ýer
we ýurt atlary («Tapylmaz») onuň köp okandygyny, Gündogar
edebiyaty bilen meşgul bolup, ondan birnäçe eserleri özleşdire-
digini subut edýar.

Seýdi uly maşgalada öňüp-ösüpdir. Onuň kakasyna Habyp
hoja, ejesine hem Göwherşat diýer ekenler. Seýdi özüniň maş-
gala durmuş barada «Gal indi», «Goşa pudagym» diýen eser-
lerinde maglumat berýär.

Seýdi Hatyja diýen gyzy ýaşlykda söýyär. Döwrüniň her
bir gumanistik duýgusyny gadagan edýän kanunlaryndan Seýdi
erjellik bilen üstün çykyp, öz söýgülisi Hatyja bilen durmuş
gurýar, köp ýýllar birek-birege hormat goýup, sylaşykly ýaşaýar.

Seýdiniň döredijiliginde görünüklı orny onuň il-ýurt, harby-
gahrymançylyk hakyndaky şygylary tutýar.

Şahyr öz ilini, ýaşan ýurduny jany-teni bilen söýüpdir. Ol
belent söýgi şahyryň döredijiliginde giňden şöhleendirilipdir.
Onuň «Görülsin indi», «Goçaklar», «Baraly, begler», «Lebap
içre», «Gal indi», «Baraý-lyň», «Dönmenem, begler!» ýaly goş-
gulary hut şu meselä degişlidir.

Şahyr «Goçaklar» diýen şygrynda watançy ýigitleriň öz tö-
weregine üýşüp duşmanyň garşysyna batyrgaý söweşilerini:

Söweş üçin gideý ganym üstüne,
Döwdüleşip, munda geldi goçaklar,

Garamaýan belendine, pestine,
Ugran ýerden ýollar saldy goçaklar –
diýen setirlerde guwanç bilen wasp edýär. Duşmanyň garşysyna agzybirlikli, batyrgaý söweşmegiň gowy netije beryänligi Seýdini çäksiz begendiripdir. Ol öz egindeşlerini tätzeki gazanyljak üstünliliklere ruhlandyrypdyr:

Saylap mündük bedewleriň seresin,
Aga-ýana gezdik, daglar deresin,
Gaçdy duşman, görkezmeýen garasyn,
Haýp, coh armanly boldy goçaklar.

Şahyr söýgi, dostluk temasynda hem bir topar liriki goşgular döredipdir. Olardan «Gel, Arzygül, görüşeli», «Gördüm owa-dan», «Ga-rasaç», «Näzli han, saňa», «Soltan Hatyja», «Saňa», «Habar ber, garda-şym», «Zelilim» we şuňa meňzeş şygyrlaryny görkezmek bolýar.

-
1. Seýdä näme üçin serkerde şahyr diýilyär?
 2. Şahyr watançylyk, harby-gahrymançylyk temada haýsy goşgulary yazypdyr?
 3. Seýdiniň dostluga, söýgä garayşy nähili?

ÜSTI BEDEWIŇ

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Münende şay bolsa tükel esbaby,
Tagty-Süleyýmandyr üsti bedewiň.
Jul eýleseň atlas ile zerbaby,
Şonda biarmandyr üsti bedewiň.

Dal bedew ýigidi ýetir myrada,
Ajap hoş görkezer ýakyna, ýada,
Bilseňiz, ýaranlar, öter dünýäde,
Döwletli-döwrandyr üsti bedewiň.

Bedew münen hassa bolsa sag olur,
Çeşmi hyra bolup, keýpi çag olur,

Köňli hup açylan täze bag olur,
Gunça-gülüstandyr üsti bedewiň.

Bedew münen deh diýp, girer oýuna,
Ony gören gözler ajap şoýüne,
Berip alsaň, ýüz müň düye, goýuna,
Şonda-da arzandyr üsti bedewiň.

Men erir men bir bedewiň şeydasy,
Dünýäni eýlärem onuň pidasy,
Bedewi mert münse, çohdur peýdasy,
Namarda zyýandyr üsti bedewiň.

Äleme dolupdyr bedewiň ady,
Aňa hem ýaraşar, etse her zady,
Ýörip tanamaga ýakyny, ýady,
Bir türpe seýrandyr üsti bedewiň.

Kim münse, meýdanda ganyma deper,
Islese, her ýerde awuny tapar,
Uzak ýola eger eýlese sapar,
Hup darel-amandyr üsti bedewiň.

XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň arasynda at-bedew barasynda agzaman geçenini tapmak kyndyr. Olar hemiše diýen ýaly öz eserlerinde goç ýigidiň gapdalynda bedew atlary hem getirýärler. Seýdiniň «Üsti bedewiň» diýen goşgusy mert ýigitleriň söweş ýoldaşlary bolan bedew atlara baýşlanylýazylypdyr.

Şahyr bu goşgusunda öz döwründe bedewiň peýdasyny görkezmek bilen birlikde, ony idetmegi başarmalydygyny we watanyň goraýan her bir goç ýigidiň bedew atynyň bolmalydygyny, at-bedewiň söweş üçin uly rol oýnandygyny beýan edýär. Ol ökde seýis hökmünde bedewiň gylyk-häsíyetini:

Münende şay bolsa tükel esbaby,
Tagty-Süleymandyr üsti bedewiň.
Jul eýleseň atlas ile zerbaby,
Şonda biarmandyr üsti bedewiň –
diýip, çeper suratlandyrýar.

Seýdi bedewiň şol döwürde durmuşdaky tutýan ornuna hem uly baha beripdir. Şahyr bedewi arzuw-myradá ýetmekde, duşmandan üstün çykmakda uly rol oýnaýan zat hökmünde görkezýär:

Dal bedew ýigidi ýetir myrada,
Ajap hoş görkezer ýakyna, ýada,
Bilseňiz, ýaranlar, öter dünýäde,
Döwletli-döwrandyr üsti bedewiň.

Seýdi bedewiň watany goraýan mert ýigitleriň elinde bol-malydygyny, namart adamlara bolsa bedewiň hardygyny:

... Bedewi mert münse, çohdur peýdasy,
Namarda zyýandyr üsti bedewiň –

diýen setirlerinde görkezýär.

Häzirki döwürde bolsa bedewler toý-tomaşalaryň, baýram-laryň bezegine öwrüldi.

Sözlük we düşündiriş:

Tagty-Süleýmandyr – Süleymanyň tagty ýalydyr.

Çeşmi-hyra – gözü gamaşan, gözü süzülen.

Hup – oňat, gowy.

Deh – meýdan, söweş.

Şeyda – telbe, däli, hetdenaşa aşyk.

Türpe – täze, ter, geň, täsin, haýran galdyryjy zat.

Sapar – syýahat, gezelenç.

Darel-aman – howpsuz öý, howpsuz jaý.

1. Seýdiniň döwründe bedew atlaryň nähili ähmiýeti bolupdyr?
2. Seýdi bedewi taryplanynda, haýsy çeperçilik serişdelerini ullanýar hem-de ony neneňsi peýdalanýar?
3. Bedew atlar hakynda başga nähili goşgulary bilýärsiňiz?
4. Bedewi mert münse, çohdur peýdasy,
Namarda zyýandyr üsti bedewiň –
diýen setirleriň manysyny düşündiriň.
5. Goşgyny Goroglynyň «Berekella, Gyrat saňa» şygly bilen deňes-diriň. Bu eserleriň arasyndaky umumylygy düşündiriň.
6. Şygyrda ulanylan çeperçilik serişdeleriniň duýgyny obrazly aň-latmakdaky hyzmaty hakynda aýdyp beriň.

GÖRDÜM OWADAN

Eý agalar, ol obada,
Bir gelin gördüm owadan;
Dilber meniň aklym aldy,
Näzenin gördüm owadan.

Sallanyp öýden çykyşy,
Göz gypyp, gaşlar kakışy,
Ak ýüze zülpün döküşi,
Näzenin gördüm owadan.

Barar idim men ýol bilen,
Sowuldym bir hyýal bilen,
Duşup Dursunjemal bilen,
Näzenin gördüm owadan.

Seýdi diýer, arman-arman,
Arman, galdym bir ýalbarman,
Tapylmaz derdime derman,
Elhepus, gördüm owadan.

Seýdi söýgi temasynda ýazan «Gördüm owadan» diýen goşgusynda türkmen gelin-gyzlarynyň näzenin sypatlaryny, mähirli, mylakatly keşplerini wasp edýär. Şahyr «ak ýüzüne zülpí dökülip duran bir gelniň» waspyny örän täsirli sözler bilen berýär. Seýdi liriki gahrymanyň ýürek duýgusyny, mähirli garaýşyny diýseň çepeň aňladýar.

Seýdi ynsan söýgüsini ýokary derejä göterýär hem ony mu-kaddes hasaplayáar. Ony dünýewi ýasaýşyň hamyrmaýasy hasap edýär.

1. Seýdiniň söýgi lirikasynda haýsy duýgular esasy orun tutýar?
2. «Gördüm owadan» şygrynda liriki gahrymanyň duýgularyny şahyr neneňsi ýüze çykarýar?
3. Goşgyny labyzly okaň we ýatlaň. Aýdym edip aýdyň.

HABAR BER, GARDASYM

Seýdi: Zelili, sen aryf bolsaň, pähm eýle,
Bady-pynhan dörän ýelden habar ber?
Synsa köp, joşsa az, kaýsydyr bilgin,
Dolsa, turap kimin boldan, habar ber?

Zelili: Seýdi, sen jogap sorasaň bizden,
Könlüň bady-pynhan ýeldir, gardaşym.
Gahryň gelse, aklyň azdýr, synsa köp,
Dolsa, turap kimin boldur, gardaşym.

- Seydi: Ol ne daragt, on ikidir pudagy,
Her pudakda bardyr otuz ýapragy,
Ýarysy garadyr, ýarysy agy,
Niçedir miwesi, gülden habar ber?
- Zelili: Ýyl bir daraht, on iki aýdyr pudagy,
Her aýda otuz gün – otuz ýapragy,
Ýarysy gijedir, ýarysy agy,
Bäş namaz miwesi güldür, gardaşym.
- Seydi: Ol ne göwher, berseň ne kimse almaz,
Ol ne altın, külde hiç bir zeň bolmaz,
Ol ne otdur ýanar, hiç kimse bilmez,
Otsuz köyük bolan küldür habar ber?
- Zelili: Akyl bir göwherdir, akmaklar almaz,
Dana bir altyndyr, hergiz zeň bolmaz,
Yşk oduna ýanyp köýende bilmez,
Aşyk otsuz köyen küldür, gardaşym.
- Seydi: Seydi diýer, ne binasyz menzildir,
Ol ne gün bir guşdur, ne gün bir ýyldyr,
Jan cyksa üzüler, ol haýsy gyldyr,
Ol ne her kim içip, baldan habar ber?
- Zelili: Zelili, binasyz dünýä menzildir,
Ýagşy gün bir guşdur, ýaman gün ýyldyr,
Jan cyksa üzüler, dem-de bir gyldyr,
Ajal baldyr, her kim içer, gardaşym.

Adamlar arasynda dostluk, guumanistik garaýyşlar Seydiniň «Habar ber, gardaşym» diýen şygrynda has aýdyň berilýär.

Seydi «Habar ber, gardaşym» diýen goşgusyny aýdyşyk – sorag-jogap formasında düzüpdır. İki dost biri-biriniň dünýä-garaýşyny, akyl-pähimini barlap görýär. Goşguda dostlukly gat-naşyk, adam-adamy hormatlamaq ideýalary örän inçelik bilen yzarlanýar.

Sözlük:

Aryf – akyllý, ylymly.

Turap – toprak.

Daraht – agaç.

1. Seýdi öz dosty Zeliliniň pähim-paýhasyny nähili synaýar?
2. Şahyrlaryň biri-birine hormat goýandyklary aýdyşykdan mälim bolýarmy? Muny nämelerden anýarsyňz?
3. Goşgudaky soraglar halk döredijiliginin haýsy žanryny ýadyňza salýar?
4. Şular ýaly aýdyşyga başga haýsy şahyrlaryň döredijiliginde duş geldiňiz?
5. Bu goşsgy nähili žanrda düzülipdir?

GURBANDURDY ZELILI (1800–1852)

Zelili, bar zatdan ölümdir gaty,
Ölümdeñ-de gaty kişi minneti,
Mollalar öwerler ol kyýamaty,
Goýsalar, bu ýagty jahan ýagşydyr.

Zelili beýik watançy, gumanist, ökde lirik şahyr bolupdyr. Ol XIX asyr türkmen klassyky edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri. Zelili türkmen edebiýatynyň guwanjy Magtymguly Pyragynyný ýegeni, onuň progressiw ideýalaryny dowam etdirijidir.

Gurbandurdy Zelili Gürgeniň Garaguzy obasynda 1800-nji ýylda eneden dogulýar. Onuň kakasyna Mämmetdöwlet, ejesine Hurma (Magtymgulynyň aýal dogany) diýer ekenler. Zeliliniň önüp-ösen ýerleri Etrek, Gürgen, Garrygala sebitleridir. Önüp-ösen ýerini Zelili öz döredijiliginde şeýle setirler bilen görkezýär:

Ata-baba geçen jaylary görsem,
Gürgende nan iýsem, Etrekde ýörsem...

Zelili beýleki klassyky şahyrlarymyz ýaly başlangyç bilimi oba mekdebinde, soňra bolsa Hywadaky Şırgazy medresesinde okapdyr diýen maglumatlar bar.

Zelili – zelil, horlanan, ezilen, ejiz düşen diýmekdir. Sebäbi Zelili öz ömründe oňly gün görmändir, mydama onuň ýasaýşy horlukda ezyän synplar tarapyndan kemsidilmekde geçipdir. Zelili lakamy onuň ýasaýyş-durmuşy bilen baglanyşklydyr.

Rowáytalara görä, Zeliliniň esasy kespi-käri kümüş, demir ussaçylygy bolupdyr. Zelili öz güzeranyny garyplykda geçiripdir. Şahyryň:

... Kyn boldy güzeran, düsdük bir hala,
Kemdest bolduk niçe başyň içinde –

ýa-da:

Bu garyplyk üstümizden gitmedi,
Köňül maksat-myradyna ýetmedi –

diýen setirleri-de subut edýär.

Şahyr Nury atly gyza öýlenip, onuň bilen ömrüniň ahyryna çenli ýaşapdyr. Şahyryň Mämmetdöwlet diýen oglы bolupdyr. Mämmetdöwlet ilki Mama diýen gyza öýlenýär, ol aradan çykansoň, Hallybibi bilen durmuş gurýar. Hallybibiden Gurbandurdy, Annadurdy, Juma, Nury dünýä inýär. Hazır Zeliliniň nebereleri Garrygala töwereklerinde ýasaýarlar.

Zelili bilen Seýdi. Zeliliniň döwürdeşi onuň jan-dilden söýen dosty, kyýamatlyk dogany serkerde şahyr Seýdidi. Bu iki şahyryň dost bolandyklary olaryň özara aragatnaşyklaryndan açık görünýär. Seýdiniň «Gal indi» diýen elegiýasyndaky:

... Kyýamat gardaşym, molla Zelili,
Sen yzymda düzüp dessan, gal indi! –

diýen setirlerinden görnüşi ýaly, ol Zelilini ömürlik gardaş hasaplayáar. Zelili hem Seýdini özuniň dogany hasaplapdyr. Mysal üçin, Zeliliniň «Seýle gideli» diýen şygrýndaky:

Iki jahan byradarym, hemdemim.
Gel, Seýdi ýara seýle gideli –

diýen setirleri muňa mysal bolup biler.

Zelili bir topar liriki goşgularyň awtorydyr. Onuň edebi döredijiliginde ýaşan döwründe ýuze çykan wakalary suratlandyrmak bilen, il-güne degişli, sosial deňsizligi görkezýän, mert we namartlara degişli öwüt-nesihat beriji, söýgi temada çeper şygylar uly orun tutýär. Onuň döredijiligi türkmen klassyky edebiyatynyň durmuşa has içgin aralaşmakdaky täze ädimini alamatlandyrýär.

Şahyr mertler bilen namartlary deňeşdirende, olara mahsus bolan aýratynlygy örän ýerlikli görkezýär. Zeliliniň «Diýmek biläni» şygrynyň:

Keýpi açylar duşman görende mertler,
Pikir basar, gaýga gider namartlar ... –

diýen setirlerinde hem mertler bilen namartlar biri-birinden aýyl-sayıyl edilip suratlandyrylýär. Bu setirlerde «mert ýigidiň duşman görende», ýagny duşman bilen söweşmeli bolanda, «keýpiniň açylýandygy» oňa garşıy keýpiköklük bilen aldym-berdimli söweş edyändigi, emma namartlaryň bolsa duşman gördüğü, gaýga batyp, dowla düşyändigi beýan edilýär.

Şahyr «Bilen» şygrynda hem «Diýmek biläni» diýen şygryndaky pikirlerini gaýtalayárár. Ol:

Söweş günü mert ýarasyn baglamaz,
Namart gaçar dönüp, soňun saglamaz ... –

diýmek bilen, mert ýigitleriň çydamlylygyny wasp edýär, emma gorkaklaryň «namartja olam, sagja olam» diýip, söweş meýdanyndan ýazzyny berýändiklerini tankyt edýär. Şahyryň akyllı, parastatlı, dana sözleri biziň şu günlerimizde hem özuniň gadyr-gymmatyny ýitirenok.

Şahyr 1852-njy ýylда aradan çykýar.

1. Zeliliniň önüp-ösen ýeri, kesp-käri barada näme bilyärsiňiz?
2. Zelili bilen Seýdi nähili dostlaşýar? Bu dostluga nähili düşünýärsiňiz?
3. Şahyr nähili temalarda goşgular ýazypdyr?

ÝARAŞMAZ

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Götär diýip, tagna, teýene etmek,
Dünýä mesi bir murdara ýaraşmaz;
Nesihat bermeklik, öwüt öwretmek,
Taňry guýan akyl äre ýaraşmaz.

Näsazlyk – ata-ogul biri-birine,
Gitmeklik ýaraşmaz gyz ýas ýerine,
Haýasyzlyk, şerimsizlik – geline,
Oral garry aýal töre ýaraşmaz.

Boş gaýtarmaz, dileg etseň bir mertden,
Müň ýalbarsaň, işiň bitmez namartdan,
Ker hem lezzet tapmaz asta söhbetden,
Idegsiz gezmeklik köre ýaraşmaz.

Aryflara oýnamaklyk, gülmeklik,
Dünýälik diýip ýüwürmeklik, ýelmeklik,
Aşret sürmek, aş mazasyn bilmeklik,
Ejiz düşen bir biçärä ýaraşmaz.

Ýada hem näz etmek, öýke – gardaşa,
Pala, gurra uýmak, ynanmak düýše,
Dogaça utanmak, gahar – derwüše,
Nebs üçin il gezmek pire ýaraşmaz.

Bigadra gadyr etmek, näkese – hormat,
Ýakyna hat ýazmak, ýyraga – sargyt,
Abdala – nik puşeş, aşyga – rahat,
Hatarda boş gitmek nere ýaraşmaz.

Ite palaw bermek, ata hem – kepek,
Owlak-guza nogta, kökene – köşek,
Alamana – ýaby, ýaryşa – eşek,
Toýa münüp gitmek sygra ýaraşmaz.

Doňuz çyksa depä, jeren hem – daga,
Bilbil hem – jeňñele, garga hem – baga,
Pyşbaga – agaja, uçsa – gurbaga,
Kelpezeden gaçmak mara ýaraşmaz.

Mur yssa çydamaz, sowuga – kelguş,
Ýele hem – ýerbeze, köp ýagmyra – müş,
Şor aba – hemdüne, bahr, içre – harguş,
Náheň oýnap çyksa, gyra ýaraşmaz.

Aýdyýar Zelili, hassa hoşroýluk,
Kerk – uzak ýaşamak, pile – garrylyk,
Gurda – dileğçilik, baýguşa – horluk,
Tilki awun iýmek şire ýaraşmaz.

Zeliliniň ahlak-didaktik temada ýazan goşgularynyň biride «Ýaraşmaz» şygrydyr. Synçy şahyr özünüň bu goşgusynda adamlaryň däbine, özlerini alyp baryşlaryna we haýwanlaryň, guşlaryň gylyk-häsiyetlerine degişli birnäçe pikirleri ýöredýär:

Ýada hem näz etmek, öýke – gardaşa,
Pala, gurra uýmak, ynanmak düýše,
Dogaça utanmak, gahar – derwüše,
Nebs üçin il gezmek pire ýaraşmaz –

diýen setirlerinde pala, gurra, düýše ynanmak ýaly häsiyetlere garşy çykýar. Durmuşdaky bolýan hadysalary real görkezýär.

Doňuz çyksa depä, jeren hem – daga,
Bilbil hem – jeňñele, garga hem – baga,
Pyşbaga – agaja, uçsa – gurbaga,
Kelpezeden gaçmak mara ýaraşmaz –

diýen setirlerde bolsa, her bir guşuň, haýwanyň, mör-møjeginjýaýan, gezýän ýeri, her biriniň özüne görä aýratynlygy we güýji görkezilýär. Her kim özüne gelişyän işi etmeli. Uly uly ýerinde, kiçi kiçi ýerinde bolmaly.

Sözlük:

Murdar – erbet, ýaramaz.

Aşret – keyp, hâzır, aýş.

Gurra – pal, häley.

Abdala nik-pušeş – derwiše
oňat geýinme.

Kelpeze – hažzyk.

Mur – garynja.

Muš – syçan.

Yerbeze – ýarganat.

Hemdüne – bijin, maýmyn.

Bahr – deňiz.

Harguş – towşan.

Şor ab – şor suw.

Näheň – kit

1. «Ýaraşmaz» şygry haýsy temada ýazylypdyr? Bu şygryda şahyryň häsiýetiniň haýsy taraplary aýan bolár?
2. Şahyr nähili adamlary çyn dost hasaplayár?
3. «Ýaraşmaz» şygry esasynda şahyryň synçylygyny subut ediň.
4. Zeliliniň adam häsiýetiniň ýüze çykyşyny neneňsi tımsallarda aňladandygyny düşündiriň.
5. Zeliliniň gumanistik ideýa ýugrulan «Ýaraşmaz» diýen şygryny labyzly okamagy öwreniň we ýat tutuň.

BIGÄNE ÝAGŞY

Oturşy bir, köňli aýry gardaşdan,
Şirin mylakatly bigäne ýagşy.
Ýüz müň minnet bilen berilen aşdan,
Iýseň, tagam ýakmaz dahana ýagşy.

Köňül bir guş, kyn uçmasy, ýatansoň,
Käyiş artar, gussa sary batansoň,
Diýdigiň bolmansoň, yşkyň bitensoň,
Sözlešeň, söz gelmez zybana ýagşy.

Atsaň, nyşana deger okuň dogrusy,
Bir menzile ýetmez ýüküň egrisi,
Basym sandan çykar oba ogrusy,
Ýigit sada gerek, türkana ýagşy.

Aslyna ýet, söz manysyn sora-da,
Çykmak müşgil peýkam galsa ýarada,
Akyl uruş etmez «aw» diýp arada,
Uruş etmek ýa bir nadana ýagşy.

Bileniň ýagşylyk ýadyndan gitmez,
Dost dostdan ýamanlyk görse, unutmaz,
Bolandan soň ejizlikden iş bitmez,
Bolmaklyk her işe merdana ýagşy.

Zelili diýr, gezgin ölinçäň serhoş,
Gizle syryň, her namarda etme paş,
Eger elden geler-gelmez her bir iş,
Abaýu-syýasat duşmana ýagşy.

Zeliliniň «Bigäne ýagşy» diýen şygry öwüt-nesihat beriji, çuň we ýiti manyly eserleriň biridir. Házır-de halk arasında bu şygryň birnäçe setirleri nakyl hökmünde ulanylýar. Şahyryň:

Atsaň, nyşana deger okuň dogrusy,
Bir menzile ýetmez yükün egrisi,
Basym sandan çykar oba ogrusy,
Ýigit sada gerek, türkana ýagşy –

diýen setirlerinde adamlaryň doğruchtı, sada bolmaklary durmuş hadysalarynyň mysalynda, ýagny deňeşdirmek ýoly bilen nesihat berilýär.

Zelili «Aslyna ýet, söz manysyn sora-da» diýmek bilen, aýdylan sözi oňat diňläp, onuň manysyna düşünmegiň ähmiyetini, etjek işini, düşünjek zadyň soraşdyryp anyklaşdyrmagy maslahat berýär. Sözüň manysyna düşünmän, aýdylan pikiriň anygyna ýetmän, bolgusyz netije çykarmaga howlukma diýip nesihat edýär.

Zelili açık göwünli bolmagy ündän şahyrdyr. Emma ol bolgusyz ýaňramagy berk ýazgarýar. Gizlin saklamaly syry bollar-bolmaz ýerde ýaňrap ýörmegi iň ýaramaz häsiyet diýip düşündirýär. Gepleýän gepiňi, aýdýan sözünü seljermegi, kimler bilen syr alyşyanyň örän aýdyň bilmegi maslahat berýär. Şu hili häsiyetleri halkyň aňyna berk ornaşdyrmagyň Zeliliniň ýaşan döwri üçin ägirt uly ähmiyeti bolupdyr. Ol her bir namarda syryň paş etmän, berk saklamalydygyny öz döwürdeşlerine ündeýär:

... Gizle syryň, her namarda etme paş.

Şahyr:

Eger elden geler-gelmez her bir iş,
Abaýu-syýasat duşmana ýagşy –

diýen setirlerinde, eger duşmandan güýjüň asgyn bolsa, oňa syryň bildirmе, gaýtam oňa garşy her hili abaý-syýasat ýöret diýýär. Sebäbi şeýle syýasatyň duşmany ruhdan düşürmek üçin ähmiýetiniň uludyggyna ol gaty oňat düşünipdir.

Zelili duşmanlara garşy ýöreden pikirlerinde öz ýurdunyň mert ýigitlerini taryplap, olara her hili ruhlandyryjy öwüt-nesihatlar beripdir. Bularyň tersine, namart, gorkaklary, ýaltalary berk tankyt edýär.

Zelili halkdan üzne ýaşaman, mydama onuň bilen ysnyşykly aragatnaşykda bolupdyr.

Sözlük:

Dahan – agyz.

Zyban – dil, söz.

Nadan – akmak.

Serhoş – keýpi kök, şadyýan, hoşwagt.

1. Zeliliniň öwüt-nesihat häsiýetli şygylarynda onuň ynsan häsiýetini, psihologiyasyny oňat bilendigi nämelerden görünýär?
2. Zelili adamlarda haýsy gylyk-häsiýetleri terbiýelemäge çalsyp, özünü neneňsi alyp barmagy wagyz-nesihat edýär?
3. «Bigäne ýagşy» şygryndaky deňeşdirmeleri tapyň. Olaryň şahyryň beýan edýän pikirini aňlatmadaky ähmiýetini düşündiriň.
4. Zeliliniň ulanan çepeçilik serişdeleriniň, getirýän tysallarynyň halk durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşyklydygyny subut ediň.
5. «Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn» diýen temada öý düzmesini ýazyň.

BAŞDA BELLIDIR

Boljak oglan ýaşlygyndan,
Ol oval başda bellidir.
Ula-kiçä özün aldyr,
Deň bilen duşda bellidir.

Birewe ýoldaş bolanda,
Gatnaşyp, gardaş bolanda,
Ýagşy-ýaman iş bolanda,
Çyn dost geňeşde bellidir.

Bir niçe adam çen bilen,
Çeni gatydyr çyn bilen,
At tanatdyrmaz syn bilen,
Ýüwrük ýaryşda bellidir.

Köp goşun başlan serdarlar,
Mert kişiler gider, barlar,
Namart gury öýde gürlär,
Batyır söweşde bellidir.

Her kişiniň bolsa akly,
Söz jaýynda sözlär hakly,
Uzak ýola agyr ýükli,
Iner gidişde bellidir.

Ilden yrak çöl ülkede,
Şir saýar özün tilki-de,
Suhangöýler – märekede,
Jomartlar aşda bellidir.

Zelili diýer, serhoşlar,
Ýorga münüp, ýüwrük goşlar,
Eýesin islän derwüşler,
Säher gözýaşda bellidir.

Zeliliniň «Başda bellidir» şygry durmuş tejribesi esasynda ýazylypdyr. Bu goşgy ahlak-didaktik häsiýetlidir.

Zelili il-ýurduny ýürekden söymek bilen birlikde, onuň ýigitleriniň mertligini, batyrlygyny, gowy ahlaklaryny wasp edipdir. Şahyr öz ildeşlerini arly-namysly bolmaklyga çagyrypdyr. Şahyryň şeýle eserleri ýigitlere teselli beripdir, olary ruh-landyrypdyr we olaryň güýçlerine güýç goşupdyr. Zeliliniň il-günüň, ýurduň ar-namysy ugrunda tutanýerli söweş eden gaýduwsyz ýigitleriň at-owazasyny dabaralandyrmagy, munuň tersine, gorkaklary, nalajedeýinleri, ýal ýagysy, dikdüsdüleri, ýaňralary köpçülügiň öñünde masgaralamagy tötänden bolman, şol döwrüň şartları, ýagdaý bilen baglanyşklydyr.

Duşmanyň talańçylykly ýörişine gaýtawul bermek üçin, batyr, gaýduwsyz, at-ýaragdan peýdalanyp bilyän adamlar köp gerek bolupdyr. Zelili bolsa duşmana garşı çynlakaý söweşijileriň sanyny köpeltemek maksady bilen, batyrgaý ýigitleri taryplapdyr, götergiläpdir, namartlary ýazgarylardy. Şahyr şol şygrynda:

... Ýagşy-ýaman iş bolanda,
Çyn dost geňeşde bellidir –

diýmek bilen, adamyň başyndan geçirýän her hili wakasyna onuň dostunyň içgin gatnaşýandygyny belleyär.

Sözlük:

Suhangöýler – dilewarlar, gepe çeperler.

1. Bu goşgy haýsy temada ýazylypdyr?
2. Zeliliniň pikriçe, adam özünü haçan tanadýar?
3. Goşgyny labyzly okap, manysyny gürرүň beriň.
4. Goşgyny heňi bilen aýdym edip aýdyň.

MOLLANEPEŞ

(1810–1862)

Nepes, sen söýleseň ulus illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde,
Asal ezzil dahan içre tillerde,
Ary hüjüm eýlär bal sesin aňsa.

Mollanepes ajaýyp söz ussady hökmünde XIX asyr türkmen klassyky edebiýatyňň iň görnükli wekilleriniň biridir. Ol özüniň olmez-ýitmez eserleri bilen türkmen poeziýasyny baylaşdyran, şirin sözleri bilen ulus-illere hezil beren, «täze güllerde» bilbilleri şeýda eden tanymal lirik şahyrdyr. Mollanepes edebiýat meydanynda «yşk mülküniň şasy» – söýgi lirikasynyň beýik ussady hökmünde tanalýar. Onuň dürdäne goşgulary, «Zöhre -Tahyr» dessany adamlaryň gözel duýgularyny, belent arzuwlaryny, ynsansöýerligiň egsilmez güýjüni wasp edýän ideýalara ýugrulypdyr.

Mollanepes 1810-njy ýylda Saragtda doglupdyr. Onuň kasyna Kadyrberdi molla diýer ekenler, ol döwrüniň sowatly adamlarynyň biri bolupdyr. Onuň Agajyk (Agajyk bagşy), Ödekberdi, Hakberdi, Mollanepes diýen dört oglý bar eken. Olaryň iň kiçisi Nepesdir (Mollanepesdir). Mollanepes agzybir maşgalada terbiye alýar. Ol oba mekdebinde we Mary medresesinde okaýar. Soňra Buharada Mäm-metşeribiň hem damylla Ärnazaryň medreselerinde okap bilim alýar.

Goşgy düzmegiň, dutar çalmagyň çylşyrymlı tärlerini ele almagá Mollanepes entek ýaşajykka girişyär. Halk arasynda bolan rowaýatlara görä, soň-soňlar ol bir wagtyň özünde hem goşgy düzmegi, hem şol düzen goşgusyny dutara – heňe salyp aýtmagy bašaran talantly şahandaz adam bolup ýetişyär.

Mollanepes örän zehinli bolupdyr. Ol medresäniň daşyndan özbaşdak hem örän köp okapdyr. Halk döredijiligi, Gündogaryň görünüklü şahyrlarynyň eserleri ony has hem gyzyklandyrypdyr. Olary höwes bilen öwrenipdir, olara uly hormat goýupdyr. Muny Mollanepesiň:

Nyzamy, Nowaýy, ýene Firdöwsi,
Rumuň gülşeni, hindi tawusy,
Ýalançy dünýäden öter men asy,
Size köp hormatlar goýandyr köňlüm –

diýen setirleri-de tassyklaýar.

Mollanepes Mary, Buhara medreselerinde okap gelenden soň, esasan, oglan okatmak – mollaçylyk etmek bilen meşgul lanypdyr. Köp wagtyny bolsa edebi döredijilik işine sarp edipdir, saz çalmaga, adamlar bilen şatlykly aragatnaşykda bolmaga baýyşlapdyr.

Mollanepes edebiyata, onuň görünüklü wekillerine öz döwrüne görä dogry baha berip bilen şahyrdyr. Ol Mämmetweli Keminäniň «Zülpüň» diýen goşgusyny okap: »Molla Kemine zülpí taryplamaga söz goýmandyr» diýipdir. Bu baha çeper söz ussadynyň güýcli talantyna berlen örän dogry bahadır.

Mollanepes XVIII asyr türkmen edebiýatynyň guwanjy, beýik şahyr we akyldar Magtymgula ýokary hormat goýupdyr. Şahyr öz ussady Magtymgula bolan garaýyşlaryny özüniň «Pyragy» diýen şygrynda hertaraply we çeperçilik bilen beýan edýär. Mollanepes ölüm ýassagynda ýatyrka hem Magtymgulynyn adyny «gökleň şiri» diýip tutýär:

Mertler aglar, tuta bilmez ýaragy,
Eňekler gagşaşar, gandyr garagy,
Hoş gal, gökleň şiri – molla Pyragy,
Size sary rowan bolandyr köňlüm.

Mollanepesiň Bossantäçden molla Mämmetreýim we molla Resul atly ogullary bolupdyr. Mollanepes ogullarynyň hatly-sowatly adamlar bolup ýetişmegi üçin jan edipdir.

Şahyr watan üçin bolan söweşleriň birinde agyr ýaralanýar we şol ýara zerarly hem, takmynan, 1862-nji ýylда aradan çykýar. Ony Marynyň golaýyndaky Hoja Abdylla diýen gonamçalykda jaýlaýarlar.

Mollanepes edebi işine ýaş wagtyndan başlapdyr. Ol türkmen halk döredijiliginı hem çeper edebiýatyny gowy öwremek bilen birlikde özbek, azerbaýjan we başga-da köp halklaryň medeniýetinden degişli maglumat alyp bilipdir.

Şahyr bir topar liriki şygyrlary bilen özünü halk arasında örän ýokary ussat hökmünde tanadypdyr. Ol liriki şygyrlarynyň daşyndan halk rowaýatlarynyň esasynda ýazylan meşhur «Zöhre – Tahyr» dessanynyň hem awtorydyr.

Mollanepesiň lirikasy tematika taýdan dürli-dürlüdir. Olaryň arasında ideýa, çeperçilik taýdan has tapawutlanýan şygyrlar: söygi, öwüt-nesihat we il-ýurdy söymeklige bagışlanan tema-daky şygyrlardyr.

Mollanepes edebiýat meýdanynda «yşk mülküniň şasy» – söygi lirikanyň ussady hökmünde tanalýar.

1. Mollanepes haçan, nähili döwürde ýaşapdyr?
2. Oňa näme üçin «Yşk mülküniň şasy» diýilýär?
3. Mollanepes edebiýat meýdanynda haýsy eserleri bilen tanalýar?
4. «Mollanepes – söygi lirikasynyň bilbili» diýilmegine nähili düsünýärsiňiz?

ZÖHRE-TAHYR

(Dessandan bölek)

... Zöhräniň atasynyň bir bagy bar erdi, ony Zöhre jana bagyşlap erdi. Bagyň adyna Bagymeýdan diýer erdiler. Bu bagyň sypatyny taryp edip bolmaz erdi, misli behişdiň baglary dek erdi. Gamgyn bolanlar barsalar, hoşwagt bolup, aglanlar gülüp çykar erdiler. Tahyr beg Zöhre janyň mübärek ak golundan tutup: «Bagymeýdana seýrana gideli» diýip, bir gazal aýtdy:

Baglaryňda täze güller açylmyş,
Gel, Zöhre jan, bag seýline gideli,
Bilbiller mest olmuş şebnem saçylmyş,
Ýör, Zöhre jan, bag seýline gideli.

Syryň mälim etseň ýagşy-ýamana,
Çawuň düşer on sekiz müň jahana,
Rakypduýsa bizni goýmaz döwrana,
Ýör, Zöhre jan, bag seýline gideli.

Elip dek kamatyň ogşatma dala,
Gurban olam serwi kaddy nahala,
Janym pida bolsun ak ýüzde hala,
Ýör, Zöhre jan, bag seýline gideli.

Bilbil seýran eder gülde, çemende,
Aýralyk wähminden, köňlüm pyganda,
Tahyr diýer, arman galmasyn janda,
Tur, Zöhre jan, bag seýline gideli.

Elkyssa, Zöhre gyz: «Her kim wada edip wadasyndan dönse, onuň imany ýokdur! Atam ähdinden dänse hem men hergiz dänmen. Gel, Tahyrym, bag seýline gideli» diýip, baga gitdiler.

Ikisi Leyli-Mejnun dek, biri gyzyl biri lajywert gülgün lybalaryny geýip, göyä äleangoşar dek bolup, baga seýil edip, wagtlaryny hoşlap ýorer erdiler. Kä Zöhräniň goly Tahyryň boýnunda, kä Tahyryň goly Zöhräniň boýnunda erdi.

Emma bagyň Hasan şugul atly bir bagbany bar erdi. Gün çäş wagty ol baga aýlanmaga bardy. Görse, bagyň içinde bir owaz peýda boldy. Bagban ol owazyň guşuňkydygyny, adamyňkydygyny ýa yns-jynsyňkydygyny aňlap bilmän, gacyp daşary çykdy. Soňra: «Eger munuň takygyna ýetmesem, birden baga garakçy zelel ýetirse, patyşaga näme jogap berer men» diýip, ýene baga girip, asta-asta ýöräp, agaçlara bukulyp, owaza ýakyn bardy. Görse, Tahyr bilen Zöhre... Zöhre gyz aşygyna owaz bilen şirin ebýat okaýar, owazyna yns we jyns haýran galýar. Bagban hem huşandan aýrylyp, bir sagat bihuş bolup, soňra özüni rastlap: «Bulara ezyet ýetirmäýin. Bularyň gül kimin

meňzini soldurmaýyn, kişä zahyr etmäýin» diýip, çykyp gaýtdy. Barýarka, ýene bagbanyň köňlüne şeýtan waswasa salyp, öz-özüne aýtdy: «Eý, Hasan şugul, seniň ömründe gep-söz gezdirmekden başga işiň bolmady. Altmyş ýaşdan soň kethuda bolmaz sen! «Egri ağaç öz ýatyşyna gider» diýen bir nakyl bardyr. Iki başdan sen bu sözleri kişä aýtman gezip bilmersen. Her hili bolsa hem öňki bereket tapan kesbiňden el çekmegil. Bu işi tizden-tiz patyşaga habar ber!» diýip, Babahanyň ýanyна baryp, gol gowşuryp: «Şah-a! Bakerem-a! Bu hyzmatkär guluňzyň jenap alyňza arzy bar» diýip, Zöhräni güle, Tahyry bilbile meňzedip, bir ebýat okady:

Gül bilen bilbil gelip, gül içre seýran kyldy gül,
Gül tomaşasyn görüp, öz berkini gan kyldy gül.

Gül bu günler halyna güllerni seýran eýledi,
Reşkiden rem eýleýip azmy-beýeban kyldy gül.

Men diýdim, «Ýa reb, ne gül sen, gülüni beýan eýlegen»
Gül gülüp, sözläp özi hem bizni handan kyldy gül.

Gül-güle serwi-huraman gül bilen eýläp huram,
Serwini eýläp adem gülüni huraman kyldy gül.

Bilbile güller mynasyp, gül mynasyp bilbile,
Bilbile otlar salyp, husnun gülüstan kyldy gül.

Gül ýüzüge Gülni ogşatsam, güle ne aýyp erer,
Özünüň zynatyny ýer bilen ýegsan kyldy gül.

Gül güle gül keşt eder, güller güle haýran olup,
Şebnem ermes gül era wasl içre girýan kyldy gül.

Gül güle bäs eýlese, güller mynasypdyr güle,
Güle bilbil mest eder, älemni mestan kyldy gül.

Gül şitaby surgatyndan muztarap gül her tarap,
Gül, oturdan wähm edip, ornunda lerzan kyldy gül

Sünbülidir, ýa ki sargarmış ýüzi gül gabydan,
Bilbile ýalňyz yüz açyp, zülpün zerefşan kyldy gül.

Ismi Gül, ruhsary gül, diýsem hatadyr ol güle,
Wah ajap danalary waspyda nadan kyldy gül.

Bagbany men bu gün, bag içre gördüm bilbili,
Bilbiliň surun görüp, çäki giriban kyldy gül.

Elkyssa, bagban bu habary aýdan zaman, patyşa muny aňlady:
«Eý, bagban, ýağşy habaryň bar» diýdi.

Bagban gaýtdy.

Patyşa dergazap bolup, tylla tagtyna çykyp, jellatlara: «Baryň, Tahyry getiriň» diýip, perman etdi. Ýasawullar derhal baryp, Tahyry bihabar otyrka, tutup patışanyň ygtyýaryna alyp geldiler. Adamlar top-top bolup gelenlerinde, aýak astynda galyp, birnäçeleri öldüler. Şol wagt bir sandyk getirip, Tahir biçäräni sözletmän, habar soraman, sandyga saldylar. Patyşa: «Derýa taşlaň!» diýip höküm etdi.

Tahyryň ahwalyna ýedi ýaşdan ýetmiş ýaşa çenli ähli şäher ili aglaşdylar. Şu pursatda Tahir:

– Eý, ýasawullar, biraz sabyr ediň, bir sagat sandygyň agzyny açyň, bir zaman ýagty jahany göreyin, men bu gün sapar eder men, Zöhre jandan aýrylar men, Zöhre gyz bilen allaýarlaşşyp gideýin-diýdi. Şol halda Zöhre gyz ýüregine ot düşüp, gözünde ýaş, bagrynda daş, zar-zar aglap, halky bir tarapa sürüp, baryp, Tahyryň garşysynda durup:

– Eý, Tahir jan, hyzmatyňa geldim, bu janym saňa gurbandyr, näme sözüň bar, aýdyber! – diýdi. Tahir jan zar-zar, çun ebri-nowbahar ýyglap, bir ebýat aýtdy:

Zöhre jan, aglagyl aýralyk günü
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!
Hazan urup, soldy ömrüm gülşeni,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Sen bir gül sen, gonan zagu-zagandyr,
Gülden aýry bilbil işi pygandyr,
Tükenmez aýralyk, ahyrzamandyr,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Geldim, näme gördüm dünýä içinde,
Garyp başym yüz müň gowga içinde,
Sandykdyr mesgenim derýa içinde,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Atam gelip meniň arkamy tutmaz,
Gedalaryň işi şalardan bitmez,
Ol sebäpden aşyk myrada ýetmez,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Pelegiň işine haýran olup men,
Hijranyňda zary-girýan olup men,
Gözleriň ýaşyna gurban olup men,
Gider boldum, alla ýaryň hoş indi!

Bu niçik zamandyr, niçik mekandyr,
Derýadan suw tapman, içdigim gandyr,
Garyp enem, ady Şahyhubandyr,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Tahyr diýer, menden ýüzün dönderme,
Owal köyen janyň ýene ýandırma,
Baglaryma zagu-zagan gondurma,
Gider boldum, alla ýaryň, hoş indi!

Elkyssa, Tahyr bu sözünü tamam etdi. Zöhre gyz: «Eý, Tahyr jan! Eger meni her günde Jirjis kimin öldürüp direltseler hem, hazreti-Zekeriýa aleýhyssalam dek başyma erre goýup, para-para etseler hem, tä Däpbetil arz turup, kyýamat magşara çenli maňa senden başga dost-duşmanyň eli ýetmez» diýip, bir söz aýtdı:

Zagu-zagan gonar diýip aglama,
Seniň üçin besledigim baglara;
Sen bolmasaň, munda durar çaglama,
Hazan degsin bu bossanly baglara.

Ýaradan eşitsin ahy-zarymny,
Oňa tabşyrmyşam herne barymny,

Tirdigiň ter gülüň – alma-narymny,
Rowa görmen garga bilen zاغلara.

Ýene bu jaýlara güzer salmasaň,
Ýaryň bilen baş gün oýnap-gülmeseň,
Mundan gidip, geler çagda gelmeseň,
Men hem gidem derýalara, daglara.

Kadyr alla bizi bar etdi ýokdan, –
Otdan, suwdan, ýelden, häkden-toprakdan,
Umydym köp ýene ýetseň yrakdan,
Düşmegeýsen jellat guran darlara.

Şertim budur, ýene bu jaýa gelseň,
Hesretli naçaryň köňlünü alsaň,
Babahan öldürse, Zöhre diýip olseň,
Menem tutam ezzit tenim tyglara.

Zöhre gyz sözünü tamam etdi. Bu wakany Şahyhuban eşidip:
– Eý, bar hudaýa! Päki-perwerdigär-ä! Bu niçik syr boldy, bu
niçik habar boldy... – diýip, sandyk başyna geldi we gözünden
katra-katra ýaşyn döküp:

– Ýene hem bir sagat taammyl kylyň. Eý halaýyk! Bu iki-
si meniň imanymdyr, janymdyr, ruhy-rowanymdyr, janymyň
aramydyr, derdimiň dermanydyr. Bulardan jyda bolup gezenim-
den gezmänim ýagşyrakdyr. Eý halaýyklar! Meniň halyma bir
doga okaň, men haka jan teslim edeýin, bu meniň maksadymdyr,
hiç bir ene meniň kimin zary-girýan, bagry birýan, akly haýran
bolmasyn... Bular meniň başşamyň täji, golumyň çyrasy, men
baryp patyşaga arz edeýin, armanyň galmasyn! –diýip, patyşanyň
ýanyna bardy we: «Eý patyşa, biçäreleriň tekýegähi sensiň!»
diýip, bir söz aýtdy:

Patyşahym, saňa arzym söyläýin,
Gel, meniň balamy azat eýlegil!
Seni ýaradana gurban bolayýn ,
Gel, meniň guzumny azat eýlegil!

Azat eýle bir allanyň haky üçin.
Hak mursaly enbiýanyň haky üçin.
Söwer gyzyn - Zöhre janyň haky üçin,
Meniň Tahir janym azat eýlegil!

Bahyr wezir bilen eýlediň peýman,
Dönmegil ähdiňden, ger bolsa iman,
Aşyklar janynda goýmagyl arman,
Gel, meniň Tahyrym azat eýlegil!

Tahyr janym bu gün on dört ýaşında,
Sen sebäpli duşmanlary daşynda,
Ömür sürsün Zöhre janyň gaşynda,
Sen meniň Tahyrym azat eýlegil!

Bu gün oturmasyn atyň tozunda,
Akdyryp goýberme derýa ýüzünde,
Zöhre gyzyn jan biýr onuň yzynda,
Şa, meniň oglumny azat eýlegil!

Adalatly şada bir bolar ykrar,
«Şa men!» diýip, ähdiň bozmakda ne bar?
Ýazykly guluň men, boldum hyrydar,
Şa, meniň oglumny azat eýlegil!

Dünýä bipaýandyrl bolmaz paýany,
Ýuwdar bir lahzada hany, soltany,
Hoşnut edip goýber Şahyhubany,
Şa, meniň guzymny azat eýlegil!

Şahyhuban sözünü tamam etdi. Patyşa:
- Eý, Şahyhuban! Daş gitgil! Seniň ogluňyň jezasy ölüm-
dir! Heniz saklap durmusyňyz? Tizden-tiz derýaga eltip
taşlaň! – diýip höküm etti.

Ýasawullar Tahir begi sandyga salyp, derýanyň ýakasyna
alyp bardylar. Ol wagt uly-kiçi şäher halky ýygňnanyşyp:

– Ыне hem bir arz edip göreliň – diýip, patyşaga arz etdiler. Em-ma sözleri kabul bolmady. Olar aglaşyp, dady-perýat edip gaýtdylar.

Sandygyň gulpuny berkitdiler, sandygy suwa taşladylar.

Tahyr derýa taşlanýar. Sandyk akýp, Bagdat ýurduna barýar. Tahyry Adyl şanyň gyzy Mahym dagy derýadan çykaryp, ölüm-den halas edýärler. Mahym Tahyryň didaryny görüp, oňa aşyk bolýar, emma Tahyr Mahymyň söýgi baradaky sözlerine gulak salmaýar, ony özüne námährem hasaplaýar. Zöhre atly gyza ähdi-peýman edenligini, onuň söygüsine wepaly boljakdygyny aýdýar. Netijede, Tahyr Bagdatdan Tatara – Zöhräniň ýanyna gaýdýar...

Tahyr şatlanyp, köşgүn ýanyna baryp, ýelmaýadan düşdi, ýelmaýany çökerip, yüzünden sypady we öpdi. Soň ýelmaýany şol ýerde goýup, özi köşgүn binasyndan çykyp, haremsaraýyna girdi.

Görse, Zöhre jan tagtyň üstünde uklap ýatypdyr – ince bil, badam gabak, pisse dahan, näzik beden gyz. Tahyr beg Zöhräniň uklap ýatan suratyna haýran galyp, oýadyp bilmän, daşyndan üç ýola perwana dek aýlandy, emma Zöhre oýanmadı.

Onda Tahyr: «Zöhre jan bihuş bolup ýatyrmyka, ýa näz edip ýatyrmyka, ýa başga biri bilen bezm edip, bimar bolup ýatyrmyka, ýa bitap bolup ýatyrmyka, ýa menden öýkeläp ýatyrmyka, ýa mendigimi bilmeý ýatyrmyka, ýa Garabatyryň tawuşydyr diýip ýatyrmyka, ýa meniň aýralygyma çydap bilmeý meý içip, mes bolup ýatyrmyka, ýa döw-peri urdumyka, ýa al-arwah, jyn kakdymyka?» diýip, gorkup ne ederini bilmeý, haýran we serasyma bolup durdy. Zöhräniň oýan-buýanyna geçip: «Ne üçin oýanmadı!» diýip, bir muhammes aytdı:

Gark olup gaflatda ýatma, näzli dildarym, oýan!

Agzy gunça, dişleri dür, zülpi zünnarym, oýan!

Bilbili zaryň gelipdir, husny-ruhsarym, oýan!

Al ýaňakda käkili-owsunçy şamarym, oýan!

Biz gelende elmydam ukuda, bimarym, oýan!

Dost sözige tut gulak, agýary pendin tutmagyl,
Şum rakyp pitnelerini ukudan oýatmagyl,
Özgelerge til berip, halym perişan etmegil,
Müň tümenlik hatyramny bir deremge satmagyl,
Yüz elemli janyma jebri-sütemkärim, oýan!

Synada hijranyň ody, gelmişem men bu mahal,
Söwdüğim, turgul ýeriňden, kylmagyl hergiz haýal,
Patyşa sen, men geda, aşyklygym ruzy-ezel,
Keşt edip älem-jahany görmedim sen deý gözel,
Ala gözli, şuwhy sözli, toty güftarym, oýan!

Saçlaryň welleyli ermiş ýüzleriňdir wazzyha,
Tilleriň «ýasyny-taha» iki älemge baha,
Nuktaýy-halyň ýüzünde misli zeýin-essema,
Dilber-a, koýnuň seniň ählen we sählen merhaba!
Kamaty zyba tewilen eksi-enwarym, oýan!

Zöhre jan, sensiz bu pany dünýä zyndandyr maňa!
Bir mübarek ýüzleriň görsem, ne armandyr maňa!
Bu perişan halymy kim görse, haýrandyr maňa!
Men seniň köyünde köýsem, günde döwrandyr maňa!
Tahyryň halyn görüp, indi eşit zarym, oýan!

Tahyr beg sözünü tamam etdi. Emma Zöhre munda hem oýanmadı. Tahyr: «Bu pahyr bihuş boldumyka? Ya-da Garabatyr bilen keýpini kökläp, menden könlüni üzdümikä?» diýip, eline sazyny alyp: «Ýene bir oýatjak bolayyn, eger bu sapar hem oýanmasa, menden geçdigidir» diýen pikir bilen bir ebýat aýtdı:

Ýedi ýyl çekdim pyrkatyň,
Zöhre janym, oýanmazmyň?
İçdim aýralyk şerbetin,
Wysal meýinden ganmazmyň?

Belent-belent daglar aşyp,
Ýowuz günlerge ulaşyp,
Bu gün geldim ýolum düşüp,
Sagdan-sola dolanmazmyň?

Dembe-demden geler masyl,
Kylgaly myradym hasyl,
Iki aşyk boldy wasyl,
Rahmet meýinden ganmazmyň?

Sen diýp Bagdatdan geler men,
Kä sargaryp, kä solar men,
Bu gün gelsem, erte öler men,
Bir gün ömre guwanmazmyň?

Uzakdan geldim ýatmana,
Şirin lebiňden datmana,
Gözüm gyýmaz oýatmana,
Özüň bilip oýanmazmyň?

Köýen köp yşkyň derdine,
Kim ýetipdir myradyna?
Tahyryň ýanan oduna,
Zöhre jan, sen hem ýamazmyň?

Tahyr sözünü tamam etdi. Zöhre Tahyry Garaçomakmyka diýip güman edip, ýorganyny üstüne çekip, beýlesine agdarylyp ýatyberdi. Tahyryň könlüne wehim düşüp: «Zöhre maňa biwepa boldy, menden özge ýary bar eken...» diýip, bir söz aýtdy:

Gel, Tahyr, sen hem ýüz öwür,
Zöhre ýüzün öwürmişdir;
Ýüz öwürüp men telbeden,
Garaga köňül bermışdır.

Yrak düşdi wysal ýoly,
Rakyp aldy sagy-soly,
Mydam öwsüp hijran ýeli,
Külüm göge sowurmuşdyr.

Jeýhun bilen Bagdat baryp,
Ýene gelmişem agtaryp,
Zöhre özgä köňül berip,
Menden özün aýyrmyşdyr.

Meniň halym harap eýläp,
Özün Garaga ýar eýläp,
Gury jismim kebap eýläp,
Gara bagrym gowurmyşdyr.

Habar berdi Mollamelgun,
Neçüýn gaýtmadym men, mejnun?
Ýüregim – gan, jigerim – hun,
Şirin jandan doýurmyşdyr.

Taňry gul, resul ymmaty,
Çekmesin men deý pyrkaty,
Ozal günde şum kysmaty,
Möwlam bize buýurmyşdyr.

Tahyr diýr, geldim gaşyna,
Kelam ýokdur hak işine,
Pelek aşyklar başyna,
Mundag gowga gaýyrmyşdyr.

Tahyr sözünü tamam etdi. Ol Zöhreden öýkeledi. Gelenine puşman edip: «Eý, Tahyr! Sen Zöhre diýip, Mahym dek yhlasly peri-peýkerden aýryldyň. Belki, seni onuň yhlasy urandyr» diýip, dutarynyň taryny gowşadyp: «Nirede sen Bagdaty» diýip ugrajak boldy.

Zöhre gyz ukusynyň arasynda bir hümürdi eşidip, gözüni açdy, görse Tahyr durupdyr. Zöhre bilmedi Tahyrmý ýa Tahyryň suratynda arwah-jynmy, ýa düýşmi, hyýalmyý Emma ýağşy nazar salyp garasa, Tahyryň özi... Zöhre ýerinden turup, bir ah urdy we bihuş bolup ýykyldy. Soň huşuna gelip:

– Waý, meniň Tahyrymmy sen, ýüregimiň aramymy sen, derdimiň dermanymy sen, ýa ruhumyň rowanymy sen? Gitseň, meni öldürip git! – diýip, hem gülüp, hem köyüp, Tahyryň boýnundan ýapyşdy. Tahyryň gözü Zöhräniň gül ýüzüne düşüp, bihuş boldy. Bir zamandan soň huşuna gelip, bir-birleriniň boýunlaryna gol salsyp, lebleri ýaňakda goýup, ençeme aglaşdylar. Şol wagt Tahyr Zöhräniň oýanmazlygyna köňli galan dek

bolup, kine getirip, şikayat edip, bir gazal aýtdy, Zöhre hem jogap berdi:

Tahyr: Dokuz aýlyk ýoldan sen diýip gelmişem,
Oýanmadyň bu efgana, Zöhre jan!
Günde ýüz tirelip, yüz müň ölmüşem,
Gelmegeýdim bu jahana, Zöhre jan!

Zöhre: Niçe günler gezdim ýarym geler diýip,
Ýoluň garap, aklym hayran eýledim;
Baglaryma bilbil zarym gonar diýip,
Bu gün güllerime seýran eýledim.

Tahyr: Oýanmadyň munça belent saz bilen,
Çaýlar oýanmazmy guba gaz bilený
Ýa gaflatda galdyň, ýa ki näz bilen,
Otlar saldyň şirin jana, Zöhre jan!

Zöhre: Sen maňa diýmegil beýle sözüňni,
Töhmet edip, başga tutma özüňni,
Diýdigiň rast bolsa, görmen ýüzüňni,
Diýgil: kime ähdi-peýman eýledim?

Tahyr: Harabadan çykdy ak sakgal özi,
Garadyr esbaby, syýadır ýüzi,
Şeyhi-Lagna habar berdi bu sözi,
Gitdi könlüm bet gümana, Zöhre jan!

Zöhre: Şeyhi-Lagna diýrler, şeytandyr ady,
Hakyň melgunydyr ähli öwlady,
Ýalan sözläp, saňa salandyry ody,
Hak elipdir – ornum zyndan eýledim.

Tahyr: Söwdügim rehim eýle bagry paraýa,
Melhem eýle rakyp goýan ýaraýa,
Seni diýip, gylýç goýdum araýa,
Gözlemedim Mahym gyza, Zönre jan!

Zöhre: Ýedi ýyl bolupdyr gideliň bări,
Bu köşk içre ýalňyz çekdim azary,
Janymyň rahaty, tenim mydary,
Suratyň kalbymda myhman eýledim.

Tahyr: Gurban olam ýaryň Zöhre adyndan,
Men garyby çykarmamýş ýadyndan,
Aýralyk derdinden, yşkyň odundan!
Kül bolmuşam ýana-ýana, Zöhre jan!

Zöhre: Şum rakyp tagnyndan güle bilmedim,
Atam gazabyndan öle bilmedim,
Zöhre diýr, Tahyrym, bile bilmedim,
Garaçomak diýip güman eýledim.

Tahyr: Tahyr diýer, uzak ýoldan gelmişem,
Özüm yşkyň bazaryna salmyşam,
Bu diýen sözüme toba kylmyşam,
Dolanaly bu döwrana, Zöhre jan!

Elkyssa, bular sözlerini tamam etdiler. Zöhre:

– Eý, Tahyr jan! Bu ýyl gideliň – ýedi ýyldyr. Seniň hijriňde semender kimin köýüp, gözümden sil dek ýaşymy akdyryp, haçan meniň nalyşym hudaýyň dergähinde kabul bolarka, diýip gezer erdim. Sen gideliň bări, atam gazabyndan, il melamatyndan, seniň aýralygyňdan mende habý-rahat galmadı, ähli dünýäni terk etdim. Hususan, düýn ýüregim gysyp, bag seýline gitdim, onda hem könlüm açylmaý agşam gelip, täret kylyp, iki rekagat namaz okap kybla garap: «Seniň didaryň görmek barmyka?» diýip ýatyrkam, gözüm uka gidipdir. Düýşümde seni görüp, halahwal soraşyp oturan wagtymda, seniň owazyňa oýandym we seniň mübärek jemalyňa miýesser boldum. Şükür, alhamdylylla, mukedder könlüm münewwer boldy! – diýip, ...gamyň oduna ot saldy. – Bu gün myradyma ýetdim, indi ölsem-de armanym ýok! Wysalymyz uzak gider ýaly, işimizi birneme hufýa eýlemek gerek – diýip, bir söz aýtdy:

Höş geldiň, Tahyrym, biziň illere.
Döwletli, döwranly jaýdyr bu jaýlar;
Gel, ikimiz keşt edeli güllere,
Gülşenli, seýranly jaýdyr bu jaýlar.

Gapyl bolsaň, şum rakyplar duýarlar,
Baryp, şa babamga syryň aýarlar,
Seni öldürerler, meni goýarlar,
Dostdan köp duşmanly jaýdyr bu jaýlar.

Sözün kabul bolmas şanyň gaşynda,
Gözüm ýasda, başym mähnet daşynda,
Günde ýüz zulum bar mazlum başynda,
Barçalara ganly jaýdyr bu jaýlar.

Ger duýsalar, jellatlara buýyrlar,
Aşyklara sütem işler gaýyrlar,
Seni-menden, meni-sendən aýyrlar,
Nalyşly, efganly jaýdyr bu jaýlar.

Zöhre diýer, saňa syrym aýar men,
Ýüzüm ýyrtyp, sýya saçym ýaýar men,
Kaýsy bir derdime ýanyp-köýer men,
Bir zalym soltanly jaýdyr bu jaýlar.

Elkyssa, Zöhre jan sözünü tamam etdi. Tahyr:

- Eý, Zöhre jan! Welaýatyňda ne habar bar? – diýip sorady.
- Eý, Tahyr jan, şol gören köne ot almyş Tataryňdyr, köne zalym patyşadır. Eger birden zalymyň gulagyna habar ýetse, seni öldürüp, meni hem Çomaga nika kylyp berer, habardar bolmak gerek – diýip, bir söz aýtdy:

Tahyrym, maslahat sorsaň,
Saňa, ötgen zaman ýokdur.
Äşgär bolup, munda dursaň,
Öldürerler, güman ýokdur.

Şum rakyplar duýar bizi,
Atama diýrler bu sözi,
Kör bolsun duşmanyň gözi,
Aşyklara döwran ýokdur.

Terahhym ýokdur bu şada,
Zulm eder ýakyna, ýada,
Gaçaly şähri-Bagdada,
Bize munda mekan ýokdur.

Pelek saldy yowuz derde,
Duşdum atam deý namarda,
Ölsek, ölermiz bir ýerde,
Indi bize aman ýokdur.

Zöhre sözünü tamam etdi. Tahyr:

— Eý, Zöhre jan, men Bagdatdan seniň habaryň bilen geldim.
Meni ataň isläp getirmedi. Ataň rehimi gelip, imany täzelenip,
rehimdar bolmadygyna akylym ýetedir. Indiki maslahaty özüň
biler sen. Git diýšeň, gider men, munda bol diýšeň, munda bolar
men. Mübärek yüzüni bir gördüm — armanym ýok. Emma ataň
meni öldürer diýip, ölümden ätiýaç etmez men. Seniň gaşyňda
ölsem, zerre armanym ýokdur! — diýdi. Bu sözün üstünde agşam
boldy. Şol wagt Zöhre jan Tahyra geňeş berip, bir gazal aýtdy.

Gel, süreli bu dünýäni,
Bu gije ötmesden burun.
Ýarymyň gelen beýany,
Duşmana ýetmesden burun.

Rakyp duýsa, atam duýar,
Ýene gazap donun geýer,
Seni öldir, meni goýar,
Bir orun tutmasdan burun.

Eger duýsalar bu işi,
Dembe-demden geler kişi,
Sen-sen ýagşylardan ýagşy,
Atam kimin ýaman ýokdur.

Gel, keşt edeli bu baga,
Ýel degmesin şamçyraga,
Töwekgel kylsaň hudaga,
Öldürse hem zýyan ýokdur.

Zöhre diýr kim gelse dada,
Deňlik tapmaz bu dünýäde,
Sypahylar – haramzada,
Adalatly soltan ýokdur.

Takdyra dogry duraly,
Yşk ýolunda jan bereli,
Tahyrym, döwran süreli,
Näge daň atmasdan burun.

Köňülden çykar bu gamy,
Köp çekme derdi-elemi,
Ganymat bilgil bu demi,
Tä çykyp gitmesden burun.

Zöhre diýer, eý dildarym!
Hoş gelip sen, söwer ýarym,
Ter açylgan gülgüzarym,
Hazana batmasdan burun.

Zöhre sözünü tamam etdi.

Birden daň atdy, adamlar oýandylar, aşyklar ne ederini bilmediler. Emma Zöhre hiç kim duýmanka, Tahyry sandyga salyp, bir hüjräniň içinde gizledi we ýalandan ýaryň ahu-zaryn çekip, hemişekisi ýaly pygan eder erdi. Emma çekýän ahy owalkylar ýaly zarply däl erdi. Gözýaşyň deregine suw sepip, gözünü gyzardar erdi. Şu röwüşde gijesine Tahyry çykaryp, mejlis gurup, gündüzine ah tartyp, ençeme wagt geçirdi. Tahyryň gelmeginiň şatlygy Zöhräniň ýüregine sygmaý, ol bir gün bitap bolup ýykyldy.

Zöhräniň bir enesi bar erdi. Ol Zöhrä köp mähriban erdi, Hindistan patyşasynyň gyzy erdi, özi hem tebip erdi. Zöhre: «Eneme özümi görkezeýin» diýip, onuň ýanyна geldi. Enesi görse, Zöhre ýüplük ýaly bolupdyr. Enesi Zöhräniň dem alyş damaryny barlap, bir meýdan yüzüne bakyp oturyp:

– Eý, gyzym! Men sende bir kesel görmedim. Emma sende bir gizlin syr bar, belki hem ol şatlyk syrydyr, meger uly şatlygyň üstünden baryp sen! Tahyryň geldimi? – diýdi.

Zöhre aglap:

- Eý, ene, seniň pähim we idrägiňe kaýyl men! – diýdi.
- Enesi kenizleriň her kaýsysyny bir işe buýrup, öyi çolardyp:
- Eý, guzym! Rastyňy aýt, men alaç eder men – diýdi.

Zöhre: – Eý, ene, menden eşiden sözüni ile bildirmejegiňe ähdi-peýman bagla! – diýdi. Enesi ähdi-peýman baglady. Onda Zöhre pahyr enesine ýüzlenip, zar-zar aglap bir söz diýdi:

Ýedi yyllar, söwer ýardan aýryldym,
Niçe ýyllar arzuw-didar eýledim.
Bu gün ýarym geldi, men saňa geldim,
Rakyplardan gorkup azar eýledim.

Kyblam nem, sen-sen puşdy-penahym,
Geldim hyzmatyňa, ötgül günähim!
Tahyrym getirdi kadır allahym,
Mährem nem, saňa yzhar eýledim.

Ene, saňa dogry sözüm sözlär men,
Ýalandan «ýar!» diýip, ogryn gözlär men,

Gündiz bolsa, bir hylwatda gizlär men,
Gijelerde janymp nisar eýledim.

Rakyp duýsa, bizi eder aşgäre,
Atam bilse bizi eder set para,
Eýäm rehm eýlesin aşyky-zara,
Ýar bilen bir ýerde karar eýledim.

Zöhre diýer, gamgyn könlüm açyldy,
Dürli rahmet çar tarapa saçyldy,
Ýar golundan gülgün şerap içildi,
Hazan könlüm pasly-bahar eýledim.

Elkyssa, Zöhre sözünü tamam etdi:

– Eý, ene jan! Iki aşyk seniň hyzmatkäriňdir, indi bize bir maslahat berseňiz – diýdi.

Enesi:

– Balam, Tahyryň hoş gelipdir, gözüň röwşen bolupdyr, garaňkylykdan ýagtylyga çykyp sen. Sen ony maňa ber. Men Tahyry hiç kim görmez ýaly ýerde gizläyin – diýip, bir ebýat áytdy, Zöhre hem jogap berdi:

Enesi: Maňa tabşyr, balam söwer ýaryňny,
Ulus görmez ýerde pynhan eýläyin;
Hak eşitsin nalyşyňny, zaryňny,
Çemen içre ýaryň myhman eýläyin.

Zöhre: Ýarsyz munda meniň bir günüm ötmez
Ene jan, ýarymny saňa tabşyrdym;
Gündizde gün ötmez, gije daň atmaz,
Ene jan, Tahyrym saňa tabşyrdym.

Enesi: Gündiz bolsa gül pudaga tabşyr men,
Bilbilleriň mekanynda ýaşyr men,
Agşam ýaryň ýene saňa gowşyr men,
Ýolun seniň sary rowan eýläyin.

Zöhre: Seniň bu syryňy duşman bilmesin,
Ýene ýardan bizi aýra salmasyn,

Ol sebäpden gül dek reňním solmasyn,
Ene jan, Tahyrym saňa tabşyrdym.

Enesi: Aýralyk oduna bagryň daglama,
Wehim eýleýip, bolmaz işi çaglama,
Zöhre janym, mähribanyň, aglama,
Seniň bu derdiňe derman eýläýin.

Zöhre: Häzir bol, syryň duşman duýmasyn,
Atam duýup, yene aýra goýmasyn,
Gury jismim zulm oduna köýmesin,
Ene jan, Tahyrym saňa tabşyrdym.

Enesi: Eger ataň duýsa eden işimi,
Seniň üçin gurban kylam başymy,
Dogram-dogram edip eziz läşimi,
Seniň bu derdiňe derman eýläýin.

Zöhre: Gadrym bilen gadyrdanym sen meniň,
Mährem enem, şirin janym sen meniň,
Zöhre diýer; mähribanyň sen meniň,
Ene jan, Tahyrym saňa tabşyrdym.

Enesi: Garyp eneň saňa rastyn söýlesin,
Aşyklar hakyna gulluk eýlesin,
Seniň maksadyň hakdan dilesin,
Seniň bu müşgiliň asan eýläýin.

Elkyssa, bular sözlerini tamam etdiler, Zöhre Tahyry enesine tabşyrdy. Enesi Tahyry gündiz gizläp, gije çykaryp, Zöhrä gowşurár erdi. Bu röwüşde köp wagtlar geçdi.

Zöhräniň enesiniň öýünde bir garry kempir bar erdi, ol munuň hyzmatkäri erdi. Bu syry oňa aýtmaý, gizlin saklar erdiler. Emma ol betbagt bu syrdan habarly erdi. Sandygyň kaýsy ýerde gizlenýänini hem biler erdi.

Garrynyň köňli kineli erdi. Bir gün enesi, Zöhre we kenizleri baga seýle çykdylar. Garry Tahyryň ne ýerdedigini bilip, onuň ýanyna gelip aýtdy:

– Éy, Tahyr beg, sen meni duşman bildiň, emma men seniň herne edýän işiňi biler men. Sen meniň şanyma bir aşykana gazal aýt, ýogsa seniň bu edýän işiňi soltana habar berip, deriňi soýduryp, süňkleriňi bir-bir köydürer men.

Tahyr:

– Éy, garry betbag! Altmyş ýaşdan soň seniň gazal nämäňe gerek? Bu şugullygy edip, alla rähmetinden naumyt bolma! – diýip, bir ebýat aýtdy:

Mama, sen gaýtgyl päliňden,
Maňa rehim kylgyl, mama!
Azaşan bolsam ýolumdan,
Dogry ýola salgyl, mama!

Rakyba syrym diýmegil,
Aşyklara dag goýmagyl,
«Köydürer men!» diýp köýmegil,
Alladan utangyl, mama!

Görkez aşyklar ýoluny,
Sorgul garyplar halyny,
Könülden şeýtan pälini,
Jähenneme salgyl, mama!

Başyňdan ýaşlyk ötüpdir,
Agzyňdan dişiň gidipdir,
Aşyklar saňa ne edipdir?
Maňa mährem bolgul, mama!

Gezgil, mama öz halyňa,
Islegiň düşer goluňa,
Rehim eýle Tahyr ogluňa,
Meniň pendim algyl, mama!

Elkyssa, Tahyr sözünü tamam etdi. Garry gitdi. Tahyr aglap: «Éy, bar hudaýa! Meni barçadan ejiz ýaratdyň, özümče bara-ýoga mätäç

etdiň, garrisyna, ýigidine, her kaýsyna bir söz aýdyp, hile birle mydar edip, günümi geçirer men. Ozal günde başyma ýşkyň söwdasyny saldyň. Zöhräniň höwesi bilen tenimde janym-da galmadı, namysym-arym hem galmadı. Atam-enem, kowum-garyndaşym hem ýok, gije-gündiz gaýgy-gamda men, bela, gama giriftar men... Eger seniň kasdyň janymda bolsa, bu jany al, jan seniňdir ýa-da ýşk derdiniň dermanyny ber! Men maksadymy yzarlap, ençe wagtlar gezdim, eger myradyma ýetmey öлем, meniň köp armanym galar» diýip, hudáya mynajat edip bir gazal aýtdı:

Ýa ýaradan, sen-sen puşdy-penahym!
Sunguň bilen bu jahana gelmişem;
Bir gysym toprakdan meni ýaratdyň,
Ýokdan bar eýlegen – jana gelmişem.

Sona kölde ýüzer, bilbil – gülünde,
Semender – ataşda, kaknus – külünde,
Dünyä geldim belent ýşkyň ýolunda,
Ýerden dogup, bu asmana gelmişem.

Bir asy guluň men, köpdür günähim,
Haçan ýara ýeter bu çeken ahym?
Tatarda – Zöhre jan, Bagdatda – Mahym,
Ýşkyň şerabyndan gana gelmişem.

Ýeke men, ýalňyz men, garyp men, garyp,
Solar boldum ýar hijrinde sargaryp,
Dokuz aýlap höwesinde ýol ýörip,
Bu gün tagty-Süleymana gelmişem.

Tahyr diýr, köydürdi ýaryň ataşy,
Gije-gündiz akar gözümniň ýaşy,
Gara daglar aşyp, çekip käyişi,
Umyt bilen Zöhre jana gelmişem.

Tahyr sözünü tamam etdi. Şol wagt Zöhre gyz onuň ýanyна geldi Tahyr:

– Bir garry betbagt biziň syrymyzy bilipdir, habardar bolmak gerek! – diýdi.

Zöhre aglap, enesiniň ýanyна bardy, enesi hemme kenizlerini çagyrdы, hemmesи jem bolup, geňeş etdiler.

Gülzada aýtdy:

– Eý, bibi, gelin, bu garryny öldüreliň. Eger muny öldürmese, bizi patyşaga aýdar. Ol Tahyry öldürip, bizi hem ýazgarar...

Enesi:

– Eý, kenizler! Bu betbagty bildirmey öldüriň! – diýip jogap berdi.

Kenizler dessine garryny çagyryp getirdiler we oňa her kaýsy bir ýumruk urup, orta alyp depgiläp öldürdiler, meýdini bolsa süýrap gömdüler, garrydan dyndylar. Soňra bir sagat oturdylar. Gülzada özünü orta taşlap:

– Eý, bibilerim! Biziň işimiz köp gabahat boldy, bir iş edilse, il duýman bolmaz, şu iş öni-soňy aşgär bolup, barçamyz ölüme gidermiz. Gelin, ölüm gelmezden oval, bir mejlis gurap, il-halaýygy cagyryp, toy-tomaşa edip, Zöhräni Tahyra nikalap bereliň, bulary myrada ýetireliň! Bir bezmi-aşret edeliň! – diýip, geňeş berip, bir gazal aýtdy:

Başymyza ölüm gelmezden burun,
Gelin gyzlar, bezmi-döwran edeliň!
Dostlar aglap, duşman gülmezden burun,
Gülşen içre azmy-seýran edeliň!

Ençe gezdisk Tahir jany ýasyryp,
Mert bolalyň yşk köyüne baş urup,
Şu gün barça sazandany ýygşyryp,
Barça halaýygy haýran edeliň!

Zibu-zinet berip, göz bilen gaşa,
Azm eýläp çykalyň aýu-kuýaşa,
Husnumyz älemge etsin tomaşa,
Rakyplar gözünü girýan edeliň!

Toý tutalyň, görenlere göz edip,
Argymakny meýdan üzre uzadyp,

Tagt üstünde örük öýler düzedip,
Gaýgy-gamyň öýün weýran edeliň!

Görmesin, kör bolsun rakybyň gözü,
Babahana habar biýrler bu sözi,
Bir zaman goýmasyn, öldürsin bizi,
Bu ýolda başymyz gurban edeliň!

Şemg deý şöhle salyp, keşt etsek baga,
Perwanalar köýsün bu şamçyraga,
Aramyza rakyp gelse binägä,
Öldüreli, habsy-zyndan edeliň!

Gülzada diýr, söwes günü mert bolup,
Aşyklaryň derdi bize dert bolup,
Duşman galyp gelse, kowsa ýurt bolup,
Ornumyzy özge mekan edeliň!

Bu söz tamam boldy. Soňra şu maslahaty kabul edip, ilata çapar atly gönderip, her ýerde sazandar bolsa ýygnap, bagşylary jem edip, köşgүň üstünde şadyýan kakdyryp, toý-tomaşa berdiler. Zöhre gyza kän-kän gymmat bahaly daşlar dakyp, zibu-zinet urup, ol gadar arayýış berdiler ki, göyä behiştden bir hüýr çykan ýaly, köşgүn içinde gün dogan dek bolup, mejlisin içine gelip oturdy. Kenizler saz-söhbet bilen kä Tahyra, kä Zöhrä meý tutup, bu taryka mejlis gurdular ki, ahyr Zöhre otura bilmeý turup: «Tahyr jana, öz golum birlen bir meý bereyin!» diýip, baryp, bir lukma özi nuş eýläp, bir lukmany bolsa öz goly bilen Tahyra tutup berdi. Soňra Mollanepes ahuny getirip, Zöhre gyzy Tahyra nikalap berdiler.

Bu zowky-sapany şa eşidip: «Gyzym Tahyry unutdy, Gara-batyra könlünü berdi» diýip, güman etdi we şükür edip, onuň toý üçin alty ýüz tümen bilen giýewe bir dest şahana lybas iberdi. Olary getirip Zöhrä berdiler. Zöhre şahana lybasy Tahyra geýdirip, illeri haýran etdi. Patyşa hem «Meniň gyzmyň arzuwly günüdür. Şäheri çyragan ediň!» diýip höküm berdi. Şäheri çyragan edip, pakyr-pukaralara hazynadan köp-köp haýratlar

berdiler. Olar bir-birlerinden bihabar bolup, dokuz gije-gündiz halaýyklara toý berdiler.

Elkyssa, bu gije daň atynça, saz-söhbet edip, her kes öz menziline gitdi. Mollanepes ahun bilen bagban hem jaylaryna gaýtdylar. Emma bagbanyň betbagtlygy, şugulçulygy göterilip, baryp, patyşanyň weziri Muhammet Yakup hana bu işi mälim etdi. Muhammet Yakup han hem şaga habar berdi. Şa dergazap bolup: «Mollanepes ahun bilen bagbany alyp gelin!» diýdi. Şanyň ýasawullary derhal olary tutup getirdiler. Patyşa gazap tagtyna münüp, goluna aýpaltasyny alyp, mollaga gözü düşenden:

– Eý, molla! Agşam eden işin nähili işdir? Tiz habar ber! – diýdi.

Molla pahyryň dili tutulyp, jogap berip bilmedi. Onda köp şumlugy başyndan geçiren şol betbagt bagban derhal ileri durup:

– Eý, şahy-jahanpena! Adalat saýaňyz raýatlar başyndan egsilmesin! Bir kaşyk ganymy geçip, namaýy-agmalymyza ata galamyny sùrseler bu işden men habar berer men. Molla agşam bardy, ertir gaýtdy, emma men weli dokuz gije-gündiz toý arasynda boldum, eşidenden gören ýagşy biler, habary menden sora – diýip, bagban bir söz aýtdy:

Patyşahym, saňa, arzym söyläyin,
Zöhre gyzyň haýran boldy köşgünde;
Tahyr gelmiş, bu gün kimden gizläyin,
Hyrydaryn gözü gördü köşgünde.

Ýary bilen söhbet tutup Zöhre jan,
Rakyplar mekrinden isteýip aman,
Surnaý çalyp, nagra kakyp şadyýan,
Dokuz gündür döwran sürdi köşgünde.

Ol gün azat etdi köp bendelerni,
Oýnadyp ortada şermendelerni,
Ýygnaýyp bagsysyn, sazandalarny,
Ajap tomaşalar gurdy köşgünde.

Gyrmyzy geýinmiş kaddy-boýuna,
Zib-ziwer dakynmyş husny-boýuna,

Bu gün talaň salmyş gamyň öýüne,
Gören haýran bolup durdy köşgünde.

Bagynda jem bolmuş bir bölek peri,
Söwdüğine roýmal atar her biri,
Tahyr – Zöhre jany, Zöhre – Tahyry,
Alma bilen atyp urdy köşgünde.

Pynhan syryň ile áyan eýledi,
Ajap tomaşaly zaman eýledi,
Kimi rakyp diýip, güman eýledi,
Garrysyn, ýigidin gyrdy köşgünde.

Bagban diýer, Zöhre jany görsün diýip,
Iki aşyk zowky-sapa sürsün diýip,
Halaýya toý-tomaşa bersin diýip,
Sizden habar sorap durdy köşgünde.

Elkyssa, bagban sözünü tamam etdi. Şol wagt molla ýerinden turup:

– Eý, tagsyr patyşam, nika gyýyp, iki aşygy bir-birine tabşyr-maly diýip, siz tarapdan bir adam bardy, şu söz bilen hem nika gyýdyk, siziň sözüñizi, allanyň parzyny, pygamberiň sünnetini berjaý etdik – diýdi.

Patyşa:

– Eý, Mollanepes! Siz hem, men hem aldawa düşüpдirmiz. Siziň günäñizi ötdüm, emma aşyklaryň günäsini geçmek bolmaz. Öldürerin! – diýip, kasam edip: «Jellat!» diýip gygyrdu. Jellatlar hazır boldular.

Patyşa:

– Zöhräniň köşgünde Tahyr barmyş, tutup getiriň, ony öldürmeli! – diýdi.

Patyşanyň ýedi weziri bar erdi. Olar we beg-begzadalar, sypahylar jem bolup, maslahat edişip, patyşanyň gaşynda özle-rini orta taşlap:

– Eý, şahy-älem! Owal bir iş bolmasa ýagşy, binäge bir iş bolandan soňra, ony üýtgetmek – hudanyň takdyryny tebdil etmek bolar, bu aşyklaryň günäsini geçiň! – diýip, patyşaga töwella edip bir ebýat aýtdylar:

Patyşahym, hyzmatyňda aryz bar,
Zöhräni Tahyrdan aýyrma zynhar!
Hak işine bedel etmek ne derkar?
Tahyry Zöhreden aýyrma zynhar!

Her kaýsy bir Bag-Eremniň gülüdir,
Aşyklar allanyň söwer guludyr,
Seniň bu işleriň şeytan pälidir,
Tahyry Zöhreden aýyrma zynhar!

Ýaşlygyndan hak işine ugraşan,
Ýetip maksadyna bir-birge duşan,
Iki güldür bir-birine çyrmaşan,
Bulary bir-biriden aýyrma zynhar!

Alty aýlap akyp gezdi derýada,
Ýene zulm eden sen ondan zyýada,
Hak getiren hem yetiren myrada,
Tahyry Zöhreden aýyrma zynhar!

Gümra bolup eden ähdiň bozarsen,
Haýyr bolgan işi şerge ýazarsen,
Gyzyň nalyşyna niçik dözersen?
Zöhräni Tahyrdan aýyrma zynhar!

Birisin öldür sen, birin goýarsen,
Bu işinden köp puşmanlar iýersen,
Gyzyň özün öldür, soňra duýarsen,
Aşyklary hergiz aýyrma zynhar!

Zöhre jan açylgan bir täze güldür,
Tahyr nala kylgan şeýda bilbildir,
Ölüm, pyrkat senden laýyk degildir,
Begler diýr, aşygy aýyrma zynhar!

Elkyssa, begler, sypahylar sözlerini tamam etdiler. Şu söze patyşanyň gahary gelip:

– Men sizlerden tebdirini sormas men! Bu sözleri aýdanyňz üçin, sizleri hem öldürer men! – diýip, gahar bilen garady ki, begler janlaryndan gorkusyna üç mertebe tagzym edip:

– Biz toba etdik! – diýip, patyşanyň aýagyna ýykyldylar. Patyşa bularyň günäsini ötdi. Begler öz başlaryny zordan gutardylar, «ozalda kysmatdyr, takdyra çäre ýok...» diýişdiler.

Şa gazap bilen jellatlara: «Tahyry tizden-tiz tutup getiriň!» – diýdi.

Ýasawullar derhal baryp, Tahyryň ellerini arkasyna baglap getirdiler. Duşmanlar şat boldular, dostlar gamgyn boldular.

Şa dergazap bolup:

– Eý, gulam beçe! Sen meniň haremhanama aýagyň goýup, ölümden, zulumdan we meniň haýbatymdan gorkmadyňmy? Alla tagala saňa beýle now juwanlygy beripdir, ol now juwanlygyňa haýpyň gelmedimi? Men seniň meýdiňi oda köýdürsem gerek! – diýip, aýpaltasyny towlap, gazaba mündi.

Tahyr:

– Eý, akmak, masgara patyşa! Bu gün – şa sen, erte – geda sen! Men alladan gorkaram, senden gorkmanam – diýip, bir söz aýtdy:

Ýokdan bar eýlegen kadyr alladyr,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!
Her ne hökm eýlese, hökmi rowandyr,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Hudanyň mülküdir suratym, janym,
Zöhräge gurbandyr janu-jahanym,
Bu gün meýdan üzre dökülse ganym,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Bu gün goşulmyşam Zöhre dildara,
Armanym ýok, indi çekilsem dara,
Zöhraniň gaşynda kylsaň set para,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Bende gul sen, «Şa men!» diýip gezersen,
Atam bilen kylgan ähdiň bozarsen,

Haýyr bolgan işi şerge ýazar sen,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Dünýä geldim, dogan günüm ölmüşem,
Yşkyň söwdasyna serim salmyşam,
Goç guzy men, gurban üçin gelmişem,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

«Öldir men!» diýp, gazap bilen söylärseen,
Ölümden özünü yrak eýlärsen,
Maksadym ölümdir, gaýry neýlärsen?
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Tahyr diýer, sygynmyşam hudaga,
Yşkyň şuňkary men, düsdüm duzaga,
Kaşyk ganym Zöhre jana sadaga,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Tahyryň bu sözüne şanyň gazaby öňküden hem beter gelip:

– Jellatlar! Bu peläketi öldürüň! – diýip, gygyrdy. Jellatlar hanjarlaryny ellerine alyp, ylgasyp geldiler. Tahyr begi ölüm meýdanyna çykardylar, aşyklaryň nalasyndan Aý-Gün tutuldy, älem-jahan garaňky boldy...

... Şol wagt şa jellatlara göz ümledi. Jellatlar derhal Tahyryň başyny kesdiler.

Tahyryň her katra gany bir gyzyl gül bolup açyldy, halaýyklar haýran galdylar... Zöhre pahyr görse, iş bitipdir... Özünü meýdiň üstüne taşlap, bihuş boldy. Kenizler ikisiniň hem üstüne perde tutup, il-günden ýaşyrdylar. Soňra ýurt oglы bolup, tabydy göterdiler. Şol wagt Zöhre özüne gelip:

– Halaýyklar! Gaýra duruň! Namahramsyňz! – diýdi we kyrk kenize yüzlenip:

– Tahyry göteriň! – diýip perman etdi. Barça gyzlar aglaşyp perýat edip, Tahyry göterip, köşge getirdiler. Oňa altın zerbap-dan kepen etdiler, üstüne müň baş yüz tümenlik kirmany şaldan örtük etdiler. Alty müň tümen harç edip, şäheriň daşynda bir gümmez saldylar. Zöhre hazynanyň agzyny açyp, kyrk batman

altyn, kümüş alyp: «Tä gümmeze barynça, bulary Tahyryň üstünden seç!» diýip, Göwheriň eline berdi.

Soň şäheriň ähli halky ýygnanyp, ýigrimi alty müň adam bolup, Tahyra jynaza okadylar. Ondan soň Tahyryň üstünden simu-zer seçdiler. Birnäçe karylар karyçylyk edip, diwanalar «hu, hak!» diýip, derwişler zikru-sena aýdyp, şyhlar nalyş edip, meddaħħalar gazal aýdyp, niçe deň-duş ýigitleri, niçe gelin-gyzlar gabyr başyna bardylar. Tahyryň üstüne yüz tümenlik müşki-anbar sepip, ony jaýlap aglaşdylar. Şol märekeде Mollanepes hem bar erdi. Ol:

— Eý, halaýyk, gaýtmaň, her kim şehidiň geýiminden ýa onuň üstüne ýapylan zadyndan bir sapak alsa, oña dowzah ody haramdyr — diýdi. Tahyryň üstüne ýapylan zatlary ilata paýlap, Zöhre olara jogap berdi, özi kyrk keniz, üç yüz kary bilen ol ýerde galdy. Bu gije daň atynça, şol ýerde boldular.

Ondan soň Zöhre üç günüň içinde Tahyryň hemme aş-suwanun berdi we köşgүne gelip, baglaryny we gaýry köşk esbaplaryny kenizlerine bagyşlady. Ondan soň gara çadyryny başyna bürenip, gara geýip, Tahyryň gabryna zyýarata gitdi. Munuň göz ýaşyndan barýan ýoly öl bolar erdi. Şol wagt enesi ýuwrup, yzyndan ýetip:

— Eý, balam, öleniň yzynda ölmek bolmaz. Ölenden peýda ýokdur, öleni ýadyňdan çykar, dirä hyzmat et. «Öli arslandan diri syçan ýagşydyr! Garabatyr hem öz öwladyňdyr, oña köňül ber» — diýip tutup durdy.

Zöhre jan:

— Eý, ene! Aýagyňny göre sokup oturypesen, beýle sözi aýtmaga niçik agzyň barýar — diýip, bir ebýat okady:

Ene jan, diýmegil beýle sözüňni,
Bu wadaga wepa kylmasam bolmaz.
Diýgeniň rast bolsa, görmen ýüzüňni,
Tahyryň yzynda ölmesem bolmaz.

Hudaýym eýlese lutfy-anayat,
Tahyryň ruhuna hatm edip aýat,
Ýarymnyň gabryna eýläp zyýarat,
Ol ýerde läş bolup, galmasam bolmaz.

Indi meniň rehmim gelmez bu jana,
Bu işler bizlere boldy bahana,
Janymy tabşyryp kadyr subhana,
Jesedim topraga çalmasam bolmaz.

Täleyim ters geldi, ykbalyň syndy,
Ajalyň sakysy şerabyn sundy,
Ýaryň humaryndan aýryldym indi,
Hazan uran gül dek solmasam bolmaz.

Zöhre diýer, şirin jana dözmesmen,
Öler men, Tahyrdan umyt üzmesmen,
Ýar onda, men munda aglap gezmesmen,
Baryp ýar gabrynda galmasam bolmaz.

Elkyssa, Zöhre sözünü tamam etdi. Enesi her çent töwella etdi, töwellasyny almady. Soňra enesi aýtdı:

– Eý, gyzym, eger ýüz gün hem ýálbarsam, meniň diýenimi etmersen, seniň ýşkyňa çäre tapyp bilmedim. Eý guzym! Rastyny söýlesem, seniňki dürsdür, seniň ýoluň hakdyr. Tahir seniň ýoluńda öldi. Sen hem onuň ýolunda olseň gerek. Indi özüň bilersen – diýip, aglap öýüne gaýtdı. Zöhre jan hem gabra zýaráta ugrady.

Indi habary Garabatyrdan soraň. Ol bagyň kenarynda bukulyp, Zöhräniň ýoluny saklap durar erdi. Birden Zöhräniň gelenini görüp, ileri ýöredi, emma Zöhre munuň nähili hyýal bilen gelenini bilmedi. Şol wagt Garabatyr Zöhräniň öňüne geçip, tagzym-towazyg bilen arzy-halyny sözläp, Zöhrä garap, baş keleme söz aýtdı:

Zöhre jan, arzym bar, nedir günähim,
Hallarymdan habar alsaň, ne boldy?
Maňa rehm eýledi keremli şahym,
Bu halymdan habar alsaň, ne boldy?

Men seniň ýşkyňda gaýnaýyp-daşyp,
Sen gezersen rakyplara baş goşup,
Agýardan aýrylyp, hylwatda duşup,
Ak goluň boýnuma salsaň, ne boldy?

Men aşygam seniň kibi jenana,
Günde ýüz örtärsen kast edip jana,
Gaşyňdan kowlarsen eýläp bahana,
Ataň beren pendin alsaň, ne boldy?

Laçyn dek delmürip, her ýana bakyp,
Kákiliň şanalap kaddyňa döküp,
Gyzlara baş bolup, seýrana çykyp,
Gaşymda oýnaýyp gülseň, ne boldy?

Tahyrym gitdi diýp, dile getirme,
Hoş gününi hesret bilen ötürme,
Gara geýip, gamgyn bolup oturma,
Garanyň yhlasyn bilseň, ne boldy?

Elkyssa, Garabatyr sözünü tamam edip:

– Eý, Zöhre jan! Men pahyra hem rehim et, men senden umydýgär bolup, gije-gündizi ahy-zar bilen geçirermen – diýdi.

Zöhre munuň durşundan gorkup: «Bu betbagt maňa birden gol ýetirip, biabraý edäýmesin?» diýip, howpa düşüp, Garabatyry gaýtarmak pikiri bilen bolup:

– Eý, Garabatyr, indi men seniňki boldum, emma Tahyr hem meniň ýolumda köp zähmet çeken oglandyr, entek howlukma, onuň aş-suwaný berip, özümi ýasdan çykaraýyn, soňra döwrany seniň bilen süreris, asyl sen meniň ýakyn garyndaşym ekeniň! Sen toý enjamýny tutuber, indi döwran saňa döndi! – diýdi.

Bu söze Garabatyr ynanyp, keýpi kök bolup, baryp, Zöhräniň atasyna:

Patyşahy-älem, gzyňyzyň ozaldan bize köňli bar eken – diýdi. Patyşa hem hoşwagt boldy.

Zöhre jan Garaçomagy hile bilen sowup kenizlerine garap, bir söz aýtdy:

Gülzada, Göwherim, eşit sözümni,
Nalalar çekermen ýaryň yolunda.
Tahyr üçin berbat kylyp özümni,
Jigerim ýakarmen ýaryň ýolunda.

Aşyklar gyçgyryp, tapmaz haraýyn,
Gitdi ýarym, indi kimden soraýyn?
Bu gün jan öýüni-jismim saraýyn,
Kast edip ýykarmen ýaryň ýolunda.

Meger ondan oval alyr janymy,
Kül edermen ýakyp istihanymy,
Ýar gabryna baryp, gyrmyz ganymy,
Suw kimin dökermen ýaryň ýolunda.

Atam gowga saldy ejiz başymny,
Sil kimin akdyrdy ganly ýaşymny,
Janym berbat kylyp, eziz läsimni,
Itlere çekermen ýaryň ýolunda.

Zöhre diýer, gara bagtym garady,
Garabatyr maňa hyrydar erdi,
Tahyr janym meniň üçin jan berdi,
Dünýäden çykarmen onuň ýolunda.

Elkyssa, Zöhre sözünü tamam edip:

– Eý, gyzlar, aglamakdan bir iş bitmez, ýörüň Tahyr begiň gabryna zyýarat edeliň – diýip, kenizleri bilen goşulyp, zyýarata gitdiler. Olar zyýarat edip, gabryň başında niçe wagtlar aglaşyp gaýtdylar.

Emma Zöhre gyz ýaglygyny gabryň başında ýygşyryp gaýtdy. Zöhre janyň işi aglamak erdi, ýolda hem aglap başlady. Emma ýaglygyny alyp, gözünüň ýaşyny süpureýin diýse, ýaglygyny tapmady... «Meniň ýaglygym galypdyr...» diýenden soň, gyzlaryň her kaýsy bir ýana gitdi. Zöhre hem dogry gabra tarap ugrady. Onuň bilinde bir hanjary bar erdi, hanjary sogrup, kelemeyi-şahadaty okap, onuň destesini aşak edip, tygyny ýokary edip: «Eý, Tahyr jan! Maňa ýalan dünýä gerek imes, seniň didaryň gerek!» diýip, ýüregini hanjaryň üstüne goýberdi – hanjar ýüreginden girip, arkasından çykdy. Gül teni gana boýaldy – jany jennetde Tahyr bege gowuşdy...

Sözlük:

Hindi tawusy—Hindistan şahyry
Emir Hysraw Dehlewi.

Sary—tarap, ugur.

Rowan—ýöreýän, gezýän.

Şebnem—giye çygy, çyg.

Çaw—owaza, şöhrat, ses.

Lajywert—1) gök reňkli daş,
2) Asman reňkli, dury gök.

Gülgün—gül reňkli, gyzyl (reňk).

Aşygana—aşyga laýyk halda.

Ezýet—jebir, sütem.

Zahyr—daşky görnüş, mälim,
aýan, aşgär, belli.

Kethuda—1) öý eýesi, 2) är,
3) arçyn, ýaşuly.

Berk—ýaprak.

Reşk—göripçilik, bahylçılık,
içigaraçylyk, bäsdeşlik.

Rem eýlemek—ürkmek,
tasamak, gaçmak.

Azmy-beýaban kylmak — çöle
ugramak, çöle tarap gitmek.

Ýa reb—eý alla, eý hudaý.

Huram—náz bilen sallanyp
ýöreýän.

Adem—ýokluk, ýok bolsa, adem
eýlemek-ýok etmek.

Şitap—howlukmaklyk, çaltlyk.

Surgatyndan—çaltlygyndan,
howlukmagyndan.

Muztarap—aljyraň, bikarar,
başagaý, gorkuly.

Zerefşan—1) gülüň ady, 2) tylla
pürkülen, altın sepilen, altın
çaýylan.

Haka jan teslim etmek—hudáya
jan tabşırmak, ölmek.

Tekýegäh—arkadaýanç.

Mursal—pygamber.

Enbiýa—pygamberler.

Bipáyan—soňsuz, tükeniksiz,
çäksiz, uzyn, uzak.

Lahza—bir dem, bir salym.

Hoşnut—şat, hoşwagt.

Haremsaraý—áyallaryň ýaşayán,
saklanýan jaýy.

Ismi—ady.

Hata—ýalňyş.

Wasp—taryp, öwdi.

Sur—1) şadyýanlyk, hoş-hor-
ramlyk, 2) goranmak maksady
bilen şäheriň we obanyň daşy-
na çekiliýän galyň diwar, 3) ulla-
kan şahdan yasalan surnaý.

Derhal—şol wagt, şol wagtyň
özünde.

Ebri-nowbahar — irki ýazyň
buludy.

Ebýat—beýtler, birlik sany: beý
1) iki setir goşgy; 2) öý.

Zadu-zagan—garga, zagan-garga
meňzeş, emma kiçirák guş.

Jirjis—dini düşünje boýunça
pygam berleriň biri (Swýatoý
Georgiy)

Hazreti—jenaby.

Zekeriýa—pygamberiň ady.

Aleýhyssalam—oňa salam
bolsun.

Erre—byçgy, ary.

Dabbetil arz—dört ayaklı
haywan, ýeriň haýwany (dini
düşünje boýunça göýä
kyýamatyň öñ ýanynda deçjal
bilen geljekmişin we dinsizleriň
maňlaýyna möhür basjakmyşyn)

- Häk**—toprak.
- Ag**—tor.
- Taamyl kylmak**—sabır etmek, garaşmak, çydamak.
- Perwana**—kebelek.
- Bezm etmek**—keýpi-sapa sürdürmek, şatlyk etmek, döwran sürdürmek.
- Bimar bolmak**—kesellemek, hassala mak, náhoşlamak.
- Bitap bolmak**—güýçden düşmek, ynjalyksyzlanmak, takatsyzlanmak.
- Tawuš**—ses.
- Serasyma**—haýran, aljyran, özüni ýitirmeklik.
- Zünnär**—guşak, ruhanylaryň guşagy.
- Ruhsar**—ýüz, ýaňak, keşp.
- Ruzy-ezel** — iň gadymy wagt.
- Welleýli**—gije kysym, garaňky, gara.
- Wazzyha**—ýagty, aýdyň, açyk.
- Ýasyny-taha** — kuranda iki sany süräniň ady.
- Zeýin**—essema — asmanyň bezegi.
- Ählen we sählen**—Hoş geldiňiz! Hoş gelipsiňiz.
- Tewilen**—uzyn.
- Eksi-enwar**—nurlaryň şöhlesi, ýagtylyk, şöhle, ýsyk, ýalkym.
- Pyrkat**—áýralyk.
- Wysal**—gowuşmaklyk.
- Masyl**—salgyt ýygnaýy, ýasawul.
- Wasyl**—ýetişen, gowşan.
- Telbe**—däli, akyly çasań.
- Kelam**—söz.
- Efgan**—pygan, eňreme, aglama.
- Kalb**—ýürek, göwün.
- Aýat hatm etmek**—aýat (kuran-dan bölek) okap çykmak.
- Zýyanat etmek**—görmek, baryp tagzym etmek.
- Sunmak**—uzatmak, hödürlemek.
- Towazyg**—kiçi göwünlilik.
- Agýar**—keseki.
- Hylwat**—gizlin, ýekelik.
- Sänalamak**—daramak.
- Berbat kylmak**—ýok etmek.
- Istihanymy**—süñkümi.
- Dergäh**—1) bosaga, işik, gapy, 2) köşk, kösgün bosagasý, hudaýyň ýany, patyşanyň ýany.
- Haby-rahat**—uky, arkaýyn uky, süýji uky.
- Rekagat**—namaz okalandı, bir gezek eglip galmak.
- Mükedder**—gaýgly, gamly, tukat, gussaly.
- Münewwer**—nurly, ýalkymly, ýsykly.
- Hufýa**—gizlin, ýaşyryń.
- Aýmak**—açmak, mälim etmek.
- Terahhyym**—rehim.
- Mekan**—ýer, orun, jay.
- Sypahy**—1) goşuna degişli, goşun adamsy, harby gullukdaky adam, 2) esger.
- Elem**—gaýgy, gam.
- Semender**—uly syçan ýaly bir haýwanyň ady. Göýä ol hemise otta ýasaýanmyş, otdan çukan badyna ölyämiş.
- Tagn**—kinaýa, ýaňsy, gülki, masgaralama, terene, téyene.
- Gülgüzar**—1) gül ýaňakly, gül ýüzli; 2) söygüli.

- Idräk**—pähim, akyl, düşünje.
- Puşdy-penah** — arkadaýanç.
- Yzhar etmek**—beýan etmek, aşgär etmek, yüze çykarmak, mälim etmek.
- Nisar etmek**—gurban etmek, pida etmek.
- Set para**—ýüz tike.
- Müşgil**—kyn, çetin, aňsat däl.
- Asan**—aňsat, sada, kyn däl.
- Rakyp**—bäsdeş, keseki, bigäne, duşman
- Mährem bolmak**—dost bolmak, syrdaş bolmak.
- Pent**—nesihat, öwüt.
- Mynajat**—ýekelikde gaty ses bilen edilýän doga.
- Sung**—ýaratma, döretme.
- Kaknus**—guşuň ady. Şu guşuň owazy, göyä sazyň tapylmagyna se bap bolanmyş. Ol müň ýyl ýaşap, özüniň-de ýoldaşy, (jübüti) bolma ýanmyşyn, garran mahalynda özünden nesil galdyryánmyş. Özüni oda ýakyp, küle öwrülende, şol külüň aşagyndan gelejekde guş döremeli ýumurtga peýda bolýarmyş.
- Bezmi-aşret** — keýp-sapa, döwran.
- Burun**—önürti, oval, ozal.
- Ýygşyryp**—ýygnap.
- Argymak**—dag keýigi, bu ýerde: bedew at manysynda.
- Şemg**—şem, ysyk, ýagty; nur, ýalkym.
- Keşt etmek**—tomaşa etmek, seýil etmek.
- Binäge**—birdenkä, tötänden
- Habsy**—zyndan etmek-zyndana salmak, tussag etmek.
- Galyp gelse**—üstün çyksa, ýeňse.
- Araýyş bermek**—bezemek.
- Bu taryka**—şeyle.
- Cýragan etmek**—dürüli çyralar bilen ýagtylandyrmak, bezemek.
- Haýrat**—sadaka, haýır işler.
- Namaýy**—agmal-iş, etmez.
- Ata**—bagyşlamak.
- Namaýy**—agmalymyza galamyny súrseler»eden işimiziň ýazygyны geçseler» diýen manyda.
- Roýmal**—ýaglyk.
- Tebdil etmek**—özgertmek, üýtgetmek.
- Bedel etmek**—özgertmek, üýtgetmek, çalşyrmak.
- Bag-Erem**—behiş manysynda ulanylýar. Erem, umuman, owadan bag manysynda hem ulanylýar.
- Tebdir**—çäre, alaç.
- Tagzym etmek**—baş egip salam bermekio
- Gamgyn bolmak**—tukat bolmak, gaýgylanmak.
- Dergazap bolmak**—gaharlanmak, gazaplanmak.
- Haremnana**—öýün ýörite áýallar ýasaýan bölegi.
- Tagala**—beýik.
- Nowjuwan**—Yaş ýigit.
- Sygynmak**—bil baglamak.
- Şuňkar**—laçyn.
- Jikru**—sena-doga-alkyş.
- Meddah**—öwgüli, öwgüli goşgy ýazýan şapyr.
- Lutfy**—anaýat-rehim-şepagat, kömek etmek.

1. Waka nirede bolýar we nähili başlanýar?
2. Patyşa Bahyr weziriň öňünde näme hakda ähdi-peýman edýär?
3. Aşyklaryň ýaşlygy nähili geçýär?
4. Babahan patyşa İlkinji gezek Tahyra näme jeza berýär?
5. Zöhre bilen Tahir zalyym şanyň gaşynda özlerini neneňsi alyp barýarlar?
6. Tahyr bilen Zöhre ýık ýolunda nähili kynçylyklary başdan geçirýärler?
7. Aşyklaryň dostlary kimler? Olar Zöhrä, Tahyra nähili kömek edýärler?
8. Aşyklaryň maksat-myrrada ýetişleri nähili bolýar we dessan näme bilen tamamlanýar?
9. Dessanda haýsy meseleler öňe sürülyär we bu dessan XIX asyr türkmen edebiýatynda nähili orun tutýar?
10. Dessanyň biziň döwrümüzde näme ähmiýeti bar?
11. «Zöhre-Tahyr» dessanyň mazmunyny gysgaça öz sözüniz bilen gürrüň edip beriň.
12. Dessandan aýdym edilip aýdylýan goşgulardan İsläniňizi ýat tutuň.
13. Dessanyň gahrymanlaryny häsiýetlendirir.

«ZÖHRE-TAHYR» DESSANY BARADA

Dessanyň temasy, köp wariantlylygy. Dessanyň sýužeti halk ertekisi esasyndadır. Gündogaryň köp halklarynyň arasynda meşhur bolan bu tema birnäçe şahyr-ýazyjylaryň ünsünü özüne çekip bilipdir. «Zöhre – Tahyryň» kyssasy – gürrüni halk içinde Mollanepesden öň hem aýdylýar eken. Muňa il arasynda gady-mdan agyzdan-agza geçip gelýän ertekiler we dessanyň folklor warianty şayat bolup biler. Munuň şeyledgedini XVIII asyrda, ýagny Mollanepesden öň ýaşap öten beýik Magtymgulynyň setirleri bilen hem subut etmek bolar. Beýik şahyr bir goşgusunda:

Tutmady olar dünýäni,
Galmady ýary-ýarany,
Misli ol Tahir – Zöhräni,
Söyen dek söymüşem seni –

diýip, bir wagtlar bolup geçen Zöhre – Tahyr gürrüñini ýada salýar. XVI asyrda ýaşan özbek şahyry Saýýadynyň «Toxır va Zuxra» ady bilen bir poema ýazandygy taryhda mälim. Yöne Mollanepesiň «Zöhre – Tahyry» Saýýadynyňkydan düýpgöter

üýtgeşik. Mollanepesiň dessany proza bilen dürli ölçegde we formalarda ýazylan şygyrlardan ybarat uly bir romandyr. Saýyadynyňky bolsa prozasyz, diňe iki setirli şygyrdan (mesne-widen ybarat) çaklaňja bir poemadyr. Onsoň hem ol poemanyň sýužeti – mazmuny-da gaty gysga bolup, onda köp epizod – wakalar anyk berilmändir. Mollanepes özuniň we Bossantajıň obrazlaryny, dagyň ýarylysyny, Babahanyň ýeňlişini, aşyklaryň direlişini we şuňa meňzeşleri işläp goşupdyr.

«Zöhre – Tahyryň» erteki görnüşi türki dilde gepleýän ähli halklarda diýen ýaly bar. Emma ol erteki-gürrüni ýörite dessan görnüşinde Mollanepesiňki ýaly hiç bir şahyr işlemändir. Mollanepes bu eseri öz ýaşan döwrüniň ýagdaylarynda, XIX asyr türkmen durmuşyna kyaplaşdymakdan ötri, döredijilikli suratda täzeden işleyär. Ony türkmen halkyna, türkmen durmuşyna mahsus bolan aýratynlyklar bilen doldurýar.

Mollanepesiň bu eseri däp boýunça dessançylyk formasynda, ýagny wakalar kyssa (proza), gahrymanlaryň ol wakalara bolan gatnaşygy şygyr (poeziya) bilen ýazylypdyr. «Zöhre – Tahir» dessany özuniň gozgáyan meseleleri we çeper formasy bilen türkmen halkynyň arasynda iň şöhratly eserleriň biridir. Dessan söýgi temasynda ýazylyp, deňsizlige we adalatsyzlyga garşy göñükdirilipdir. Mollanepes «Zöhre – Tahir» dessanyň üsti bilen XIX asyr türkmen jemgyyetindäki adalatsyzlyklara garşylyk bildiryär. Halkyň azat söýgi, erkin durmuş gurmak ugrundaky arzuw-niýetlerini görkezýär. Halkyň adalatly durmuş ugrunda bolan çykyşlaryny beýan edýär.

Mollanepesiň öz döwrüniň ogly sypatynда halka eden hyzmaty uludyr. Şol hyzmatlaryň iň görnükllileriniň biri-de şahyryň Baba-han, Gara batyr we şulara meňzeşleriň obrazlarynyň üsti bilen XIX asyr türkmen jemgyyetindäki adalatsyz, talańçy hanlary paş etmegidir. Zöhre, Tahir, Şahyhuban ýaly obrazlar arkaly halkyň arzuw-isleglerini beýan etmegini we Moýsepit serdaryň, Kamarylzamanyň obrazlary arkaly bolsa halky adalat ugrundaky göreše çagyrmagydyr.

Tahir. Dessanyň položitel gahrymanlarynyň toparyna girýär. XIX asyrda ýaşan, öz söýgüsine wepaly, tutanýerli, mert ýigitleriň tipidir.

Tahyr ýaşlykdan Zöhräni söýyär. Emma ol özuniň Zöhräni, Zöhräniň-de ony söýyänligi üçin, bagtsyzlyklara sezewar bolaryn diýip pikir etmeyär. Wagt geçýär. Babahanyň öz weziri (Bahyr – Tahyryň kakasy) bilen ähtnama baglaşandygyny, emma Babahanyň ähdini bozandygyny Tahyr bilýär. Tahyr özuniň arkadaýanjynyň ýokdugyna düşünýär. Her halda ol öz söygüsine wepaly bolup galmagy, bu meselede örän mert durup hereket etmegi zerur hasaplaýar we şeýle netijä gelýär:

Hiç bir kimse habar almaz halymdan,
Namart menem, eger dänsem ýolumdan!
Tahyr diýer, mest men, gorkman ölümden,
Gursalar garşymda yüz-müň dar indi.

Tahyr bu sözünüň üstünde hem pugta durýar. Ol Zöhre zерarly ýurtdan çykarylýar, agyr horluklary başdan geçirýär. Babahanyň jellatlarynyň eline düşýär. Emma Tahyr adam öňünde birjik-de müzzerilmeýär. Ol söygülisi Zöhrä:

Men bir aşyk-mestana men,
Gorkmanam jellat daryndan!
Ölsem, seniň gurbanyň men,
Wehm etmegin dildaryňdan! –

diýip, aýdan sözlerinin çyn ýürekden çykandygyny özuniň soňky hereketlerinde subut edýär. Hatda Babahanyň jellatlary onuň elini arkasyna baglap getirenlerinde-de, ol gazaply şaha ýalbarmaýar, Babahanyň dergazap bolup:

– Eý, gulum beçe! Sen meniň haremhanama aýagyň goýup, ölümden, zulumdan we meniň haýbatymdan gorkmadyňmy?... Men seniň meýdiňi oda köýdürsem gerek! – diýip, aýpaltasyny towlap, gazaba çykanda-da, Tahyr:

– Eý, akmak, masgara patyşa. Bu gün – şa sen, ertir – geda sen! Men hudaýdan gorkar men, emma senden asla gorkmas men! – diýip jogap berýär. Onuň adalatsyzlyk bilen haýyr işi şere öwürýän nejis dönükdigini yüzüne aýdýar:

Bende gul sen, «Şa men!» diýip gezer sen,
Atam bilen kylgan ähdiň bozar sen,

Háýyr bolgan işi şerge ýazar sen,
Alladan gorkaram, senden gorkmanam!

Tahyrdaky adamkärçiliğiň şu hili oňat sypatlary oňa okyjynyň duýgudaşlyk etmegine sebäp bolýär.

Tahyr öz döwrüniň ogly, şonuň üçin-de onuň aňynda takdyra ynanmak, onuň öňünde baş egmeklik duýgusy agalyk edýär.

Mollanepesiň Tahyry Mahym bilen baglanyşykly etmegi, Mahymy Tahyryň bir söygülisi edip görkezmegi bu obrazy çylşyrymly ýagdaýa salýar. Dogry, Tahyr başda Mahymyň söýgi baradaky sözlerine gulak salmaýar. Hatda Mahym gyz:

– Eý, Tahyr jan! Oval men seni goldap, derýadan çykardym we çykan ruhuňa täzeden jan getirdim, sen diýip ar-namysyndan geçdim, her tarapdan duşmanlaryň dili degdi, ile masgara bol-dum, şazadalardan gelen sawçylaryň hiç birini kabul kylmadym. Bir sen diýip men şahyn-şalyggym bilen özümi saňa mynasyp görgenimde, sen garyp, mysapyr, biwatanlygyň bilen näme üçin özüni maňa mynasyp görmezärsiň? – diýende-de, oňa:

– Eý, Mahym jan! Meniň derdim başyndan agdyk, meniň ähdi-peýmanym bir perige baglydyr. Eger mundan artyk azar berseň, men özümi helák kylmaly bolaryn... – diýip jogap berýär. Emma wakalaryň dowamynda ol Mahymy-da özüniň bir ýary hasabynda kabul edýär. Muny biz Tahyryň Mahymdan aýrylyp, Zöhränin ýanya gaýdýan pursatynda aýdan aşakdaky setirleri bilen tassyklap bileris:

Zöhre diýip ýüzlensem men bagry birýan,
Mahym janyň aglar, ýüregi girýan,
Iki gyzyň arasynda sergezdan,
Ýakdy meni ýşkyň höwesi gyzlar...

Awtora Mahym obrazy başda Tahyryň birsözlüdigini, öz söygüsine wepalydygyny subut etmek için gerek bolanlygy şübhesisidir. Dessanda Tahyr we Mahym gyzyň obrazlary arkaly wepalylyk, adalata çagyryş ideýalary öne sürülyär.

Zöhre. Zöhre öz söygüsine wepaly, adalatsylyklary paş ediji mert gyzlaryň tipidir. Awtor bu obrazyň üstü bilen ýürekden çykýan pæk söýgini wasp edýär.

Mollanepesiň rehimsiz we ähdiýalan dönüklere bolan garay-syny beýan etmekde Zöhre esasy orunda durýan obrazdyr. Döwrün adalatszlyklaryny paş etmekde, olara garşy berk garşylyk bildirmekde, awtor köplenç Zöhräniň obrazyna yüzlenýär we bu obrazyň üsti bilen özuniň erkin söýgi baradaky adalatly pikirlerini öňe sürüyär.

Zöhre özuniň pák söygüsine wepalylygy üçin şanyň gazabynan çekinmeyär, Gara çomagyn wezipesine, şöhratyna göz gyzdymaýar. Zöhräniň söygüsini hiç bir güýç, genji-hazyna özüne tabyn edip bilmeýär. Zöhre adalatly işi üçin hemiše mert bolmagy adamynyň adamkarçılıklı sypatlaryndan diýip hasap edýär. Şonuň üçin hem ol:

Rakyp duýsa, bizi kylar aşgäre,
Melamat köp bolar, tow düşer ara,
Men dönmenem, eger bolsam, ýüz para,
Bu gün yşkyň söwdasyna düşmüsem –

diýyär.

Zöhre ähdiýalanlygy, binamyslygy, gorkaklygy adamynyň iň bir ýigrenji sypatlary hatarynda näletleýär we öz söygülisine yüzlenip:

– Eý, Tahyr jan, bir wagt başyňa ölüm ýa zulum düşse, atam dek ähdiňden dänmegin. Eger-de wagtyň hoş bolanda, «aşyk men» diýip, başyňa iş düşende dänseň, meni we özüni ile mas-gara eder sen – diýyär.

Zöhre özuniň yürekden çykan şu sözlerine hemişelik wepaly hem bolup galýar. Ol diňe wagtyhoş bolan pursatlarynda-da, «aşyk men» diýip, başyna ýowuz iş düşende bolsa, özuniň bu sözünden dänmeyär. Ol Babahanyň gazabyna düşen Tahyryň özüne yüzlenip áýdan soz-lerine:

Zagu-zagan gonar diýip aglama,
Seniň üçin besledigim baglara.
Sen bolmasaň munda durar çaglama,
Hazan degsin bu bossanly baglara! –

diýip jogap berýär. Zöhre şu sözünüň üstünde hem durýar. Ol Babahanyň elinden dat edýär. Emma oňa ýalbarmaýar, gaýta

«Ataň seni görmek isleýär» diýenlerinde-de: «Men atamyň ýanyna barmas men, ýüzüni hem görmes men... Men Tahyr bilen dowzah içinde otursam hem, bu köşgi-eýwan içinde oturanymdan ýagşy görer men» diýip jogap berýär. Ol öz atasynyň halk üçin sütem beriji bir zalymdygyny, onuň höküm sürüyän ýurdunda adam ganynyň kepemeýändigini, adamlaryň mähnet daşynyň aşagynda gözü ýaşly dem alýandyklaryny aşakdaky ýaly setirlerde açık aýdýar:

Sözüň kabul bolmas şanyň gaşynda,
Gözüm ýaşda, başym mähnet daşynda,
Günde yüz zulum bar mazlum başynda,
Barçalara ganly jaýdyr bu jaýlar.

Zöhre öz ýasaýan köşgi-eýwanynyň daşy jäjek, içi möjekdigiňi, «nalyşly, efganly, bir zalyň soltanly jaydygyny» görüyär. Babahanyň «ýakyna, ýada zulum edýän, rehimsizdigini» bilyär. Şonuň üçin-de Tahyryň başyna ölüm howp salan pursatynدا:

Nakyň bardyr ozal başdan:
«Gaçaly ýaman gardaşdan».
Didäimiz aýrylmaz ýaşdan,
Keşt edip, ýada gideli –

diýip, bir dosta-ýada gitmegi makul bilyär. Emma Tahyr ýazgyda, takdyra çuň ynanmak bilen, Zöhräniň bu pikirine garşy çykýar. Bu bolsa ony heläkçilige alyp barýar.

Zöhre baýlyga, beglige guwanýan gyz däl-de, özünüň pák söýgüsine wepaly gyz. Bu häsiýetler bolsa ony mert, tutanýerli, öz sözünüň üstünde berk durýan gyz sypatynda okyjylaryň söýgüsine we duýgudaşlygyna mynasyp edýär.

Zöhre erkin durmuş, azat söýgi, adamkarçılık hukuklary ugurunda göreşen, adalatsız hanlara, beglere berk garşylyk bildiren gyzlaryň esasy häsiýetlerini özünde jemleýän obratzdır.

Mahym we Adyl şa. Mahym Mollanepese Tahyryň Zöhrä wepalydygyny görkezmek üçin gerek bolupdyr. Şonuň üçin hem awtor ony Zöhreden-de owadan, Tahyr üçin her hili jebir-süteme dözýän, baýlyga, beglige kowalaşmaýan gyzyn sypatyn-

da suratlandyrýar. Mahym Tahyryň didaryny görüp, oňa aşyk bolýar. Emma Tahr ony kabul etmeýär. Mahymyň muňa gahary gelip:

«Aşyk men» diýip, derdim diýsem her jaýda,
Münde bir derdi bar menden zyýada,
«Nämährem» diýip, gylýç goýdy arada,
Ähdíyalan, biwepadan dön, könlüm! –

diýen-de bolsa, ol özünü başgaça alyp barýar. Iň bärkisi, oňa gaty-gaýrym söz aýdylmagyny hem halamaýar. Muny biz Tahyryň Zöhre gyzyná ýanyyna gaýtmak üçin, Mahymyň enesine yüz tutanda, Mahymyň enesiniň gahary gelip, aýdan sözüne Mahymyň jogap berşinde görýäris:

Tahyrymga beýle sözler diýmegin,
Barsyn, gelsin, ol maksatly jayyna.
Köyen men bolaýyn, ol bir köýmesin,
Men bu gün batmyşam gamyň laýyna.

Mahym gyz Tahyrdan, hatda ol Zöhräniň ýarydygyny bilen-den soň hem, onuň ýanyyna gaýdandan soň hem dänmeýär. Gaýta ol: «Saňa Zöhre men dek muştak imesdir» diýyär.

Ol «ömrüni Tahyr üçin berbat etmäge» hemise taýýar. Munuň üstesine Mahymyň kakasy Adyl şa-da Tahyry öz gyzynyň ýanynda alyp galmak isleyär.

Ol Tahyra ýüzlenip:

– Eý, Tahyr beg! Bu gün bizden aýrylyp Tatara gitmek isleýir sen, emma sen biziň ýüregimizde jaý alyp sen, mal-mülk, şan-şöwket, at-esbap, gül-sünbül, totuguşlar gerek bolsa, ince bil, badam gabak, pisse dahan, mürçe miýan gerek bolsa hemmesi bizde tapylar – diýip, köp töwella edýär.

Bularyň hemmesi Mollanepese Tahyryň Zöhrä nä dere-jede wepalydygyny, hakyky söýginiň her bir zatdan ýokarda durýandygyny görkezmek üçin gerek bolandygy jedelsizdir. Emma awtor muny şeýle etmek bilen Mahymy, Adyl şany belli bir derejede Zöhräniň halyna perwaýsyz garaýan adamlar hatary-na alyp baryandygyny görmeýär.

Awtor Mahymy Tahyra pák söýgi bilen berk baglýar.

Mahym gyz, eger Tahir bolmasa, «Maňa bu jan gerekmes, soltanýet, tagty-rowan gerekmes» diýýär. Tahyra-da bu duýgy täsir etmän durmaýar. Ol-da:

Mahym janyň, bir arzym bar:
Menden başga bolma dildar.
Bu sözümni tutgul zynhar,
Söwer ýarym, hoş gal indi!

Tahir diýer, dönmen senden,
Sen hem el gösterme menden... –

diýip, Mahymy özüne baglap we özüniň Mahymdan dönmejek-digini aýdýar.

Adyl şa Babahanyň garşysyna goýlup, awtoryň esasy ideýasyň ýuze çykarýan obrazdyr. Bu romantik obraz arkaly Mollanepes han-begleri adalatly bolamaga çagyrypdyr.

Dessanda Mollanepes. Mollanepes eseriň başında Zöhräniň we Tahyryň terbiýeçisi, salykatly, adalatly adam hatarynda wakalara gatnaşyp başlaýar. Ol Zöhräniň, Tahyryň hem-de olaryň erkin söýgi baradaky pikirleriniň goragçysy hökmünde çykyş edýär.

Mollanepesiň käbir wakalary öz obrazynyň üsti bilen beyan etmegi, birinjiden, onuň terjimehalyna degişli gymmatly maglumatlar berse, ikinjiden, dessanyň sýužetiniň turkmen halkynyň durmusyna çuň uýgunlaşdy-rylandygyna şaýatlyk edýär. Galyberse-de, Mollanepesiň şu hakyky dünýäniň ýasaýsyny, azat söýgini, erkana ýasaýşy söýen adam bolandygyny ýene bir gezek tassyklayáar. Halkyň isleg-arzuwlaryny äsgermeyän adalatsylary, rehimsizleri, ähdiýalanlary pugta ýigrenendigini görkezýär.

Awtor eseriň başında, «Mekdepdäki jemyg oglanlaryň... mollalarynyň ady Mollanepes Maru-şahu-jahan erdi, özi teke urugyný ýazy tiresinden erdi. Ol köp ýollardan habardar erdi... yşk ýolunda köp zähmetler çekip erdi...» diýmek bilen bu dessany nirede ýazandygyny, özüniň adyny, kimlerdendigini, näme kär bilen meşgullanýandygyny, köp zatlary okandygyny, gören-

digini beýan edýär. Mollanepesiň «Müneçjim ylmyndan kitap açyp men» diýen setiri onuň astronomiýa ylmyndan hem habarly bolandygyny aňladýär.. «Zöhräni ýanynyň iki ýüz kenizi bilen Mollanepesiň aýaly Bossantäje terbiýelemäge berdiler» diýen ýaly setirlerde bolsa, Mollanepesiň aýalynyň kim bolandygy hem beýan edilýär.

Mollanepesiň obrazy we onuň aýaly Bossantäjiň obrazy hemiše adalatyň tarapynda durup, adalatsyzlyklara garşy çykýarlar, aşyklara duýgudaşlyk edýärler.

Babahan. Babahan ähdiýalan zalym şalaryň tipidir. Ol başdan öz weziri Bahyr bilen oňat görüşyýär. Şonuň üçin-de Babahan onuň bilen «Eger ikimiziň-de oglumyz bolsa, olar ikisi dost bolsunlar, bir ten, bir jan bolsunlar. Eger birimiziň oglumyz, birimiziň gyzymyz bolsa, onda olar jübüt bolsunlar» diýip, ähntama baglaşyár, hiç wagt sözünden dänmezlige kasam edýär. Emma gyzы bolandan soň, patyşa ähntamasyny bozýar. Bahyryň hojalygy garyplaşyár. Babahan öz gyzyny bir garyp guluna bermegi özüne namys bilyär. «Men bir ýurduň patyşasy bolsam, Bahyr meniň gulum bolsa, men oňa gyzymy neneň bereýin? Meniň bu ähdi-wepa edenimi kim görüpdir?» diýip, Tahyryň başyna ýetmegiň küyüne düşyär. Gyzy Zöhräni özüniň ýakyny – Gara batyra bermekçi bolýar. Zöhre Gara batyra barmajakdygyny açık aýdýar, emma şa oňa gulak salmaýar. Gyz atasynyň sözünden çykmaly däl diýen aýal-gyzlar baradaky pikir onuň aňynda pugta ornaşany üçin, özüniň diýenini Zöhre üçin kanun diýip hasap edýär. Emma Zöhre öz döwrüniň progressiw pikirli gyzlarynyň tipinde hereket edip, atasynyň garşysyna örän batyrgaý çykyş edýär. Onuň bilen halk-da Babahanyň ähdiýalanlyk etmegine, aşyk-magşuklary bir-birinden aýyrmagyna garşylyk bildirýär. Emma Babahan we onuň töweregindäkiler bu işde özleriniň bähbitleriniň barlygyna düşünýärler. Şonuň üçin hem olar Zöhräni özleriniň bähbitlerini goráyan Gara çomaga bermegi, Tahyry bolsa ýitirim edip, ýurtdan çykarmagy makul hasaplaýar.

Şeýlelikde, awtor dessanyň başyndan Babahanyň obrazy arkaly özleriniň höküm edijiligini her hili serişdeleriň üsti bilen

berkitmäge çalşan ähdiýalan zalym şalaryň obrazyny otrisatel tip hökmünde orta çykarýar. Ony adalatsyz işleri üçin ýazgarýar. Ýurduň, halkyň aladasyny etmän, diňe özünüň şöhraty, baýlygy ugrunda ilata sütem berýänligi üçin näletleyär. Zöhräniň dilinden:

Terahhym ýokdur bu şada,
Zulm eder ýakyna, ýada –

diýip, bütin halky bu pikiriň töweregine jemleýär we Babahanyň garşysyna goýýar. Ahyrda bolsa, adalatsyz şany adalatlygyň öňünde güýç bilen dyza çökeryär.

Babahanyň obrazy şa-begleriň adalatsyzlygyny, ähdiýalanlygyny alamatlandyrýär. Zöhräniň:

Atam zulm etdi başyma, –
Rehm etmedi göz ýasyma –

diýen ýaly setirleri Babahanyň aýal-gyzlara, erkin durmuş gurmak arzuwynda bolan adamlara rehimsizlik gözü bilen garandygyny açyk görkezýär.

Babahanyň obrazy türkmen halkynyň arasynda ähdiýalanlygyň, zalymlygyň, rehimsizligiň deňeşdirmesi bolup galypdyr.

Gara batyr. Gara batyr halkyň ganym duşmanlarynyň bir tipidir. Garanyň «batyr» lakamyndan «çomak» lakamy halk arasynda has ýörgünlidir. Munuň-da özüne ýetesi sebäbi bar. Gara, awtoryň öz aýdyşy ýaly, batyr, edermen däl-de, onuň suratlandrylyşy yaly, gorkak, onda-da binamys gorkaklaryň biri. Onuň gorkaklygy ýokary gatlak wekilleriniň hak işiň, adalatyň öňünde ejizligini alamatlandyrýär. Garanyň «çomak» lakamy onuň hereketlerine, häsiýetlerine bap gelýär. Ol söýşen ýürekleriň arasyna düşyär. Özüniň baýlygyny, şöhratyny artdyrmak üçin, Zöhräniň razylygyna, närazylygyna garamazdan, ony özüne aýal edinmek isleýär. Onda hakyky söýgüden bolsa nam-nyşan ýok. Ol Zöhräni almak isleýär. Gara çomak özüniň şu maksady ugurunda her hili jenaýata, dürli binamysçylyga baş goşmaga taýýar adam. Bu bolsa onuň ruhy keşpleriniň näderejede pesdigini açyk görkezýär. Olaryň baýlyk, beglik üçin her hili ahlaksyzlyklary

etmäge taýýardygyny alamatlandyrýar. Zöhre muňa düşünýär. Ol Gara çomagyň özüne aşyky-zar däl-de, baýlyga, beglige, şöhrata kowalaşýan «har içinde gargadygyny» bilyär hem-de öz söygüllisi Tahyra we paly gyz hökmünde Çomaga:

Aşyky-biçäre bolsaň,
Men diýip awara bolsaň,
Eger göwher para bolsaň,
Men hyrydaryň degilem! –

diýip, pert jogap berýär.

Gara çomak uly baý we Babahanyň ýakyn garyndaşy. Munuň daşyndan-da Babahanyň goşun serkerdesi. Şonuň üçin-de Babahanyň öz häkimiýetini berkleşdirmeginde onuň uly roly bar. Babahan halkyň özünden razy däldigini bilýär. Şeýle ýagdaýda bolsa goşunyň, aýratyn-da, goşun başlygynyň örän ynamly adam bolmalydygyna-da düşünýär. Şu sebäbe görä hem bu meselede gyzynyň ynamly ýere durmuşa çykmagyndan peýdalananmagy has amatly diýip hasaplayár we Zöhräni Gara çomaga bermegi wada edýär. Çomak-da pursatdan peýdalanyp, özuniň ornunuň berkleşdirmek, baýlygyny, şöhratyny artdyrmak isleýär. Emma Babahanyň-da, Çomagyň-da bu bet hileleri puja çykýar. Adalatlylyk hilelerden we olaryň gara güýçlerinden üstün çykýar. Awtoryň dessanda şeýle pikir ýöretmegi bolsa onuň adalat ug-rundaky görüşleriň netijesine, halkyň arzuw-umytalaryna pugta ynanandygyny görkezýär.

Moýsepit we Kamarylzaman. Moýsepit, Kamarylzaman we olaryň nökerleri dessanda «garakçy» diýip atlandyrylýar. Emma olaryň hereketleri bu adalga (termine) asla laýyk gelmeýär. Olar Babahan ýaly sütemkärleriň zulumyna çydap bilmedik erkin ýaşaýşyň tarapdarlarydyr. Moýsepit hem-de Kamarylzaman Tahyrdyr Zöhre ýaly adalatsız soltanyň jebir-sütemlerine çydajak bolup ýören adamlar däl. Bular XIX asyr türkmen jemgyýetindäki adalatsız hanlardan, sütemkär beglerden ar almak maksady bilen ata çykan ýigitleriň tipidir. Bular hanlaryň sütemlerine çydap bilmedik halkdan öz tarapdarlaryny artdyrýarlar, hanlaryň, soltanlaryň, söwdagärleriň adamlary bilen bolan söweşlerde he-

miše diýen ýaly üstün çykýarlar. Moýsepidiň ýolbaşçylygynda ýaraglanan agyr goşun emele gelýär. Bu goşun we onuň serdarlary Moýsepit hem-de Kamarylzaman söýşen ýürekleriň hos-sary hökmünde çykyş edýärler. Olar Tahyry goldaýarlar. Olaryň gözýasyna, agyr durmuşyna duýgudaşlyk bildirýärler. Awtor bu obrazlaryň üsti bilen hanlaryň, sultanlaryň adalatyň tarapdar-lary bolmaklaryny arzuw edýär, şu pikiri öňe sürüyär. Moýsepit serdardyr Kamarylzamanyň obrazlary dessanda ýone ýerden, tarpa-taýyn ýüze çykmandyr. Ol halk arasynda «asylly garak-çýlar» barada arkaba-arka, agyzdan-agza geçip gelýän gürrüňler, ertekiler we rowaýatlar bilen ýakyn baglanyşykdadır. Ylaýta-da obrazlaryň döreýsi türkmen we beýleki halklaryň arasynda giňden ýáýran «Kerogly» – «Görogly» eposy bilen ilteşiklidir.

Görogly, Shaapbas, Hüñkar, Reýhanarap, Ýusup şa ýaly sütemkär hökümdarlara garşıy aldyrm-berdimli söweş edýär we şeýle söweşlerde ol özünüň kyrk ýigidi bilen duşmany ýeňmegini we ejize kömek bermegi başarıyar. Moýsepit serdardyr Kamarylzaman hem edil Görogly ýaly şanyň zulumyndan gaçyp, ata çykan batyr serkerdeler. Olaryň asyl ýurtlary hem bir-biriniňkä meňzeş ýa-da gaty ýakyn. Bularyň hem nökerleri kyrk adam we edýän işleri edil Göroglynyňky ýaly ýol saklap, baý-söwdagärleri talamak we horlananlara, ezilenlere kömek bermek, Babahan tarapyndan zulum çeken Tahyry goldamak we ol öldürülensoň, şadan ganyny almak.

Şol maksatlar bilen-de garakçylar birjik-de gorkman, Baba-hanyň üstüne dökülyärler. Ynha Moýsepidiň öz kyrk ýigidine berýän buýrugy, goşgy bilen aýdylan bu buýruk Göroglynyň aýdymalaryny ýadyňa sal-ýar:

Tahyrym katl olmuş Tatar ýurdunda,
Ýörüň, begler, söweşmäge gideliň!
Men hem olsem gerek onuň yzynda,
Ýörüň, begler, söweşmäge gideliň!

Agzy ganly aç gurtlara buýrar men,
Babahan başyna ne iş gaýrar men,
Ata-ogul, ene-gyzdan áýrar men,
Turuň, begler, söweşmäge gideliň!

Aşyklara sütem kylmyş Babahan,
Tahyr diýip, ýyglap ölmüş Zöhre jan,
Öldürmesem, mende galar coh arman,
Turuň, begler, söweşmäge gideliň!

Netijede, Moýsepit serdaryň goşunlary Babahanyň goşunlaryny çym-pytrak edip, özünüň boýnuna ýüp salyp, öküz ýukanýaly ýykýarlar we süýrap ýaňadan direlen Tahyryň ýanyna getirýärler.

Şu hili epizodlar, wakalar Mollanepesiň öz dessanyny ýazannda we garakçy gahrymanlaryň obrazlaryny çekeninde, gahrymançylykly halk eposy «Görogludan» hem görelde alan bolmagy hakykatdyr.

Awtor Moýsepidi we Kamarylzamany kämilleşen obrazlar hatarynda erkin hereket etdirmeyär. Bu obrazlar, Zöhre ýaly, awtoryň özünü öz yzlary bilen alyp barmaýarlar, gaýta awtor olary öz yzy bilen hereket etdirýär. Bu bolsa awtoryň real hakykatdan çykyp, fantaziýalara yüz urandygyna, özünüň isleg-arzuwlaryny fantaziýalaryň üsti bilen beýan edendigine-de şayatlyk edýär.

Dessanda fantaziýa we kemçilikler. «Zöhre-Tahyryň» hamyrmaýasynyň halk döredijiligidenden alnandygy üçin onda köp fantastik elementler bar. Mysal üçin, Tahyryň sandygyň içinde çörekden, suwdan we ýaşamagy üçin zerur bolan başga şertlerden mahrum bolup, alty aý suwuň yüzünde akmagy, dagyň ýarylmagy, şemalyň adamynyň owazyny bir ýurtdan başga bir ýurda ýetirmegi, biliňe guşanyňda, her näçe ýoreseň-de ýadatmayan we adamyny hemiše ýigrimi baş ýaşynda saklayán guşak we başgalar hut fantastik elementlerdir.

Dessanda bu hili fantaziýalar, käbir ýagdaýlarda, awtoryň ýöremek isleyän pikirini ýüze çykarmaga hyzmat etdirilýär. Mysal üçin, Molla-nepes Tahyr Bagdatdan gaýdanynda, onuň öňünde geçip bolmajak berk dag goýýar we Tahyryň oňa ýüz tutup, «Daglar» diýen şygry aýdyp, ýalbarmagy bilen ony para-para edip, ýol açýar. Bu ýerde awtor söýginiň we sözüň güýjuni, söygülileriň adalatly işiniň waspyny fantaziýa bilen baglanyşdyrýar. Emma biliňe guşanyňda ýadatmayan we hemiše

ýigrimi baş ýasyňda saklaýan guşak awtoryň ideýalaryny ýuze çykarmakda onçakly hyzmat hem etmeyär. Dessandan şol guşakly gürrün aýrylaýanda-da esasy ideýa zyýan ýetmeyär.

Mollanepes öz döwrüniň ogludyr. Onۇň döreden eserleri-de döwrüň talaplaryna jogap berýän eserlerdir.

«Zöhre-Tahyr» dessany öňden dowam edip gelyän däbe görä, dessançylygyň çäklendirilen beýan ediliş tärleriniň esasında ýazylan eserdir. Türkmen dessanlarynda bolsa, gadymdan gelyän dessura görä, wakalaryň gidýän ýerlerini suratlandyrmak, häsiýetleri ösdürmek we olary durmuş hadysalarynyň dürlü taraplarynyň täsiri bilen garşylykly pikirler içinde tolgundyrmak bütinley diýen ýaly ýokdur. Eserdäki sýužetiň baş liniýasy durmuşyň köptaraply hadysalary bilen ýugrulmaýar. Sýužet öňünden göz öňünde tutulan maksat esasynda umumy häsiýetde beýan edilýär. Obrazlar hadysalaryň täsiri bilen ösmän, gahrymanlardaky gylyk-häsiýetler durmuş wakalarynyň beýan edilmegi bilen ýuze çykman, eýsem taýýar şekilde alynýar.

Şeýle häsiýetler, türkmen dessanlarynyň köpüsinde bolşy ýaly, Mollanepesiň «Zöhre-Tahyrynda-da» bardyr. Şonuň üçinде bu eserde durmuş hadysalarynyň köplenç birtaraply beýan edilýänligi tebigydyr. Mysal üçin, awtor dessanda söýgi meselesini orta atýar. Azat söýgi, erkin durmuş gurmak meselesi eseriň başyndan tä ahyryna çenli esasy ugur bolup gidýär. Hemme wakalar, dessandaky ähli gahrymanlar şu meseläniň töwereginde, şu meseläni çözmeň için hereket etdirilýär. Emma durmuşdaky hemme meseläniň, şol sanda söýgi meselesiniň esasy bolup durýan zat – halkyň maddy ýagdaýy, adamlaryň ýasaýyş durmuşy, edýän işleri görkezilmeýär ýa-da ýüzleý, aýry-aýry sözlemlerde beýan edilýär. Şeýlelikde, dessany okan wagtyňda Zöhre-de, Tahyr-da, Mahym-da, Wahyt galandar-da dünýäde söýgüden başga zady bilmeyän adam bolup çykýar. Olary söýgüden başga hiç bir mesele gyzyklandyrmaýar. Halk köpcüliginiň-de söýgülileriň (Zöhraniň, Tahyryň) agysyny aglap ýörmekden başga işi ýok ýaly bolup görünýär. Emma söýgi durmuşyň diňe bir tarapy, adamlar söýgülilere duýgudaşlyk etmek bilen birlikde, öz çagalaryna bir döwüm çörek tapmak aladasyny edendikleri dessanda görkezilmeýär.

Awtor Zöhräniň dilinde Babahany adalatsyz, halka sütem beriji bir adam diýip aýdýar. Emma onuň Zöhre bilen Tahyra edýän süteminden başga halka berýän ezýetlerini wakalar üsti bilen beyan etmeyär. Ya-da Adyl şany, onuň öz adyndan-da belli bolşy ýaly, adyl edip görkezýär. Emma onuň öz rayatyndaky halk bilen nähili gatnaşyk edýäni, halka nähili hyzmatlar edip berendigi görkezilmeyär. Şeýlelikde bolsa, Adyl şa diňe söygüllileriň, aýratyn-da öz gyzynyň isleglerini ýerine ýetirendigi üçin, adyl bolýan ýaly görünýär. Emma adyllyk aýry-aýry adamlara rehimlilik bilen garamakda däl-de, halk üçin, watan üçin adalatlı işler etmeklikde, olaryň hyzmatında gaýym durmaklykda, olaryň isleg-arzuwlary ugrunda göreşmeklikdedigi dessanda berilmeyär.

Dessandaky şu hili kemçilikler umumylykda alanynda, Mollanepesiň kemçiligi bolman, eýsem esasan, öz eserinde ulanan dessançylyk formasynyň çäklendirilen beyan ediş tärindedir. Şonuň üçin-de bu meselede «Zöhre – Tahyr» dessanynyň awtoryny aýyplamak adalatsyzlyk bolar. Mollanepesiň öz eserinde görkezmek islän zady adalatlylyk bilen adalatsyzlygyň arasındaky göreş we adalatlylygyň ýeňjekdigine bolan ynamdyr.

Dessanda takdyra, ýazgyda ynanmak ýaly pikirler-de bar. Elbetde, bu zatlar öz döwri, şol döwür adamlarynyň düşünjesi bilen baglanyşyklydyr.

«Zöhre – Tahyryň» çeperçılıgi. Mollanepes bu dessana özünüň bütin döredijilik ylhamyny siňdiripdir. Dessandaky esasy ideýanyň halka düşnükli, ýeňil okalýan formada berilmegi onuň ençeme ýyllaryň dowamynda halkyň arasynda ýaşap gelmegine sebäp bolupdyr. Mollanepes özünden öňki ýaşap geçen Gündogar şahırlarynyň birnäçesiniň progressiw göreldekerine eýerip, sözlemleriň gysga, anyk we ýiti many bermegine aýratyn üns beripdir. Şonuň üçin bolsa ol halk döredijiligini içgin öwrenipdir, dessany halk nakyl-lary, gysga, çeper söz düzümleri bilen bezäpdir. Eserde «Aşna bol-mak asan, aýrylyşmak müşgil», «Ýolda goşulan – ýolda galar», «Ga-ryp olse, gamhory ýok», «Garyp könlü näzik bolar», «Zer gadyryny zergär biler» diýen ýaly nakyllara örän köp ýerde duş gelmek bolýar.

«Zöhre – Tahyr» dessanında çeperçilik şerişdeleri aýratyn ussatlyk bilen ulanylypdyr. Dessanda tropuň dürlü görnüşlerine

duş gelinýär. Şonuň ýaly-da «Zöhre – Tahyrda» çeperçilik seriş-delerinden içki kapyáa, redife häli-şindi diýen ýaly duş gelmek bolýar. Mysal:

Näzli ýar, ey gulguzar, coh bikarar etdiň meni.

Ýygladyp zar, ilge aşgär, telbe har etdiň meni.

Elmydam husnuňa zar, diwanawar etdiň meni.

Bışumar derde griftar, halka zar etdiň meni.

Zernigär ey şahymar sen şermisar etdiň meni.

Bu setirlerde içki kapyáa, redif gahrymanyň içki duýgusyny çeper suratda, tásırlı edip ýuze çykarmakda uly rol oýnaýan bolsa, aşakdaky setirlerde bu wezipäni hem içki kapyáa, hem ritm, hem redif ýerine ýetirýär:

Ýana-ýana her ýana, perwana deý boldum bu gün.

Delmuryp, husnun görüp, coh sargaryp soldum bu gün.

Dert ile, hesret ile, pyrkat ile öldüm bu gün.

Ýar sen, dildar sen, gamhor sen, bildim bu gün.

Saňa ýar, janym nisar, coh intizar, etdiň meni.

Mollanepes giperbolany (ulaltmany) hem pikiri täsirli bermegiň serişdesi hökmünde peýdalanýar. Meselem: «**Mahymyň yşky göterilip, bir ah urup, beýhus bolup ýkyldy. Ahyna dünýä ýüzi duman boldy. Aý-Günüň şöhlesi bildirmedi. Bir zaman-dan soň kenizler Mahymyň ýüzüne gülap sepip, ony huşuna getirdiler, jahan ýüzi hem ýagtyldy...**»

Görüşümüz ýaly, bu setirler hakyky söýginiň güýjünü görkezmek maksady bilen ýazylypdyr. Mahymyň ahy-nalasy bilen Aý-Günüň şöhlesiniň dahylly ýeriniň ýokdugy hemmelere mälim. Emma awtor wakany ulaldyp görkezmek arkaly Mahymyň hakyky magşukdygyny, onuň ahy-nalasynyň Gara çomagyň ýalan nalasy bilen, asla meňzeş däldigini nygtap görkezýär.

Mollanepes mazmuny çeper ýüze çykarmakda alliterasiýanyň uly rol oýnaýandygyna düşünipdir. Muny biz onuň beýik özbek şahyry Alyşır Nowaýynyň «Gül» şygryna öýkünip ýazan «Kyldy gül» gazalyndan alnan aşakdaky setirlerinden-de aýdyň görüp bileris:

Gül bilem bilbil *gelip, gül* içre seýran kyldy *gül*,
Gül tomaşasyn *görüp*, öz berkini *gan* kyldy *gül*...

Allegorik häsiýete eýe bolan bu şygryň mazmyny çeper alliterasiýanyň kömegi bilen örän täsirli beýan edilýär.

Dessanda janlandyrmanyň klassyky göreldeleini görmek kyn däldir. Mollanepesiň Tahyryň dilinden aýdýan «Daglar» şygrynda janlandyrmany, ritoriki ýüzlenmäni tapmak has-da aňsatdyr.

Mollanepes öz şygylarynda inwersiýany has köp peýdalanyar. Bu bolsa sözüň gysga, täsirli bolmagyna, bogun ölçegleriniň şygırda oýnaýan roluna şahyryň aýratyn üns bilen garandygyna saýatlyk edýär.

Dessanda ulanylan şygyr formalary, esasan, gazal, dörtleme, başle-medir. Mollanepes gazaly-da, dörtlemäni-de, başlemäni-de umumy şygyr düzüliş kadalaryna boýun egdiripdir. On setirli şygyr formasyna-da duş gelmek bolýar. Onlamada şahyr setirleriň hemmesini, esasan, bir kada bilen ýazypdyr.

Onlamanyň birinji bendi iki hili, bir hilisinde on iki setir, ikinji hilisinde bolsa, soňky bentler ýaly on setir kadasы saklanýar. Başdaky bent on iki setir bolanynda, birinji bendiň setirleri aşakdaky ýaly kapyýalaşýarlar: **a b a a a a a a a a a b**.

Soňky bentdäki setirler bolsa, başdaky bendi hem on setirden düzülen onlamadaky ýaly, başdaky dokuz setir özara kapyýalaşýarlar, iň soňky setir bolsa birinji bendiň iň soňky setiri bilen kapyýalaşýar: **a a a a a a a a a a b**.

Onlama formasında ýazylan şygylar şu kadany berk saklaýarlar. Dessanda ulanylan onlamalarda setirler, esasan, sekiz bogundan ybaratdyr.

«Zöhre – Tahyrdä» týug formasynyň ulanylandygyny-da bellemek gerek. Muňa mysal edip, Tahyryň aýdýan «Wepadarym geldi» diýen dörtlemesiniň aşakdaky ýaly setirlerini almak bolar:

Guwandym reňgi-*alyna*,
Aldandym mekri-*alyna*,
Golun daldalap *alyna*,
Zülpleri şamarym geldi.

Umuman, Mollanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessany we liriki şygyrlary özleriniň çepeçiligi bilen şahyry XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hatarynda şöhratlandyrýar.

Sözlük we düşündiriş:

Melamat – töhmet.

Zag – garga.

Zagan – Çaýkel.

Hazan – güýz, sowuk
degmek, saralmak.

Mähnet – azap, kynçlyk.

Mazlum- ezilen, horlanan.

Diýde – göz, göreç.

Mürçe – garynja.

Miýan – orta, bu ýerde:
«bil» manysynda.

Şermisar – masgara, utançsyz.

Terahhym – rehim, şepagat.

Awara – sergezdan.

Katl – öldürmek.

Asan – aňsat.

Müşgil – kyn.

Gamhor – hossar; mähriban.

Bişumar – sansyz, köp.

Giriftar – duçar.

Zernigär – altın bilen bezelen.

Şahymar – ýylanlar şasy.

Perwana – kebelek.

Husn – gözellik, görk,
owadanlyk.

Pyrkat – aýralyk.

Nisar – pida, gurban.

Intizar – garaşmak.

Aýak – bu ýerde: şerap
käsesi manysynda.

Berk – ýaprak.

Al – reňk, gyzyl reňkiň
bir görnüşi.

Al – hile.

Alyn – maňlayý.

Diwanawar – däli ýaly.

1. «Zöhre-Tahyr» dessany haýsy temada, nähili döredilipdir?
2. Bu dessanyň gahrymanlary kimler? Tahyryň obrazyna nähili düşünýärsiňiz?
3. Zöhräniň haýsy häsiýetlerini haladyň? Nämé üçin?
4. Babahanyň, Gara batyryň obrazlaryny ýigrenýäris. Şonuň sebäbi näme?
5. «Zöhre-Tahyr» dessanyň gahrymanlaryny topara bölün. «Dessanyň gahrymanlary» diýen shema-jedwel taýýarlaň.

Edebiyat teoriýasy. Eserde otrisatel obraz barada düşünje

Çeper eserlerde, durmuşda bolşy ýaly, häsiyetleri, boluslary jahden obrazlar-da dürli-dürlı bolýarlar. Otrisatel obrazlar häsiyetleri, gylyklary boýunça ýaramaz, erbet adamlaryň tipleridir. Çeper eserde olaryň jemgyýete, adamlara berýän peýdalaryndan ýetirýän zyýanlary has artyk edilip görkezilýär.

Otrisatel obrazlar adalatdan, adamkärçilikli häsiyetlerden daş bolýarlar. Mysal üçin, Mollanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessanyndaky Babahanyň, Hasan şugulyň, Gara çomagyň – Gara batyryň obrazlary otrisatel obrazlardyr.

Hasan şugul Zöhre bilen Tahyryň «gizlin» söýgi duşuşygyny Babahan patyşa şugullaýar. Şeýdibem, aşyk-magşuklaryň aýra düşmeklerine sebäp bolýar. Bet niýeti bilen adamlaryň arasyň bulaşdyryp, pæk adamlaryň gargsyna galyp ýörenleri biziň halkymyzyň Hasan şugula meñzetmekleri hem hut şu nejis häsiyet bilen baglydyr.

Babahan patyşa söýgä düşünmeyän, düşünjegem bolmaýan, öz täji-tagtyny ähli zatdan artyk görýän şöhratparaz, adalatsyz şalaryň otrisatel tipidir.

Gara çomak bolsa Zöhre bilen Tahyryň biri-birlerini söý-yändiklerini göre-bile olaryň arasyň düşyär. Aslynda Baba-han patyşanyň giýewsi bolup mertebe gazanjak bolmak piki-ri Gara çomakda söýgi duýgularyny depelemäge, gara güýje daýanmaklyga alyp barýar. Şonuň üçin, häli-hazır-de türkmen halkynyň arasynda söýgülileriň arasyň düşüp, olaryň biri-birlerine gowuşmaklaryna päsgel berýän adamlary Gara çomaga deňeýärler.

ANNAGYLYÇ MÄTÄJI

(1824–1884)

Mätäji, gez öwüt bile,
Abraý alawer at bile,
Bagşylar ýüpek tut bile,
Bilbil ýaly heň getirer.

XIX asyr türkmen edebiyatında öz döredijiliği bilen горнуклиyz galdyran liriki şahyrlaryň biri-de Mätäjidir. Ol sada dilde düşnükli, çeber döreden eserleri bilen tanalýar. Mätäjiniň çeber düzülen, adamlaryň watançylyk duýgularyny wasp eden, çuň ideýaly eserleri indi bir asyrdan gowrak wagtdan bări halkyň dilinde ýasaýar, bagşylaryň repertuaryny bezeýär.

Annagylyç Mätäji Aşgabadyň etegindäki Köşi obasynda 1824-nji ýylda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar. Mätäjiniň kakasy Amanmuhammet hem ilat arasynda tanalýan adam eke- ni. Ol daýhançylyk bilen meşgullanypdyr, toylarda orta çykýan pälwan hem gepe çeber adam bolupdyr.

Annagylyç – şahyryň çyn ady bolup, Mätäji onuň edebi lakamydyr. Şol döwrүň Annagylyç ýaly progressiw adamlary özünüň hor-homsy ýasaýan-dygyny, kemsidilýändigini nazarda tutup, özlerine özleri lakam goýupdyrlar. Annagylyjyň özüne Mätäji (mätäç) diýen lakamy saýlap almagy agyr durmuş bilen berk baglanyşyklydyr. Müňlerçe beýleki zähmetkeşleriňki ýaly, Annagylyjyň hem güzeran dolandyryşy gaty agyr bolupdyr. Ol özünden uly dogany Sapargylyç bilen ýaşlykdan ýetim galyp, oglanlykdan agyr durmuş başdan geçirmeli bolýar. Bu iki do- gan oglankalar-da, ýigit çykansoňlar-da, gijesi-gündizi diýmän, zähmet çekseler-de, oňly durmuş görmandırler. Olar hemiše gaýgy-hasrat bilen gün geçiripdirler.

Annagylyç özünüň adamkärçilik mertebesiniň artykmaçlygy bilen garyplaryň göwnünden turupdyr. Emma gurpsuzlyk we

döwrüň sosial adalatsyzlygy, erbet däp-dessurlar men diýen ýigidiň isleg-arzuwynyň amala aşmagyna ýol bermändir. Agyr durmuş, onuň üstesine-de jemgyýetçiliğiň adalatsyz kada-kanunlary diňe adamkärçilik duýgy esasynda emele gelen söýgi meselesinde-de Annagylyjy ömürboýy zeýrenmäge mejbur edipdir. Şonuň üçin hem Mätäji:

Men bu gün matam tutup, Mätäji goýdum adyma,
Perwana dek pyrlanyp, peýker ýanardy oduma,
Her zaman yħlas bilen ismi düşerdi ýadyma,
Aýralyga döze bilmən, zary-zar elden gider –

diýýär. Şundan soň Annagylyjyň ýörgünli ady Mätäji bolýar.

Mätäjiniň ylym derejesi ýokary bolmandyr. Ol ilkinji ylmy oba mekdebinde alýar. Emma bu ylmyň durmuşa göz ýetirmäge ýeterlik däldigine düşünen Mätäji öz ylym, sowatlylyk derejesini artdyrmak maksady bilen, köp kitaplary erjellik bilen okayar, olardan özüçe ne-tije çykaryar. Şeýlelikde, Mätäji özünüň gözýetimini has giňeldýär. Ol öz döwrüniň progressiw pikirli adamlarymyň biri bolup ýetişyär. Muny Mätäjiniň köp sanly şygyrlarynda ýoredýän pikirleri-de tassyk edýär.

Mätäji güzeranyny özünüň gol zähmeti bilen dolandyrypdyr. Ol, esasan, ekin ekip, bag ýetişdirmek bilen meşgul bolupdyr. Şahyr daýhançylyk käri bilen birlikde, edebi döredijilik işini hem dowam etdiripdir.

Mätäjiniň maşgala durmuşyny gurmak üçin göwün berneni edepli-ekramly gyz Annagül bolýar. Mätäji şol gyza bagyşlap, «Bagyň gülüne», «Gyzyň», «Saçyň», «Dilber», «Gözel», «Mährim alan ýar» diýen ýaly bir topar şygyr düzýär. Emma Annagüli bilen maşgala durmuşyny gurmaklyk Mätäjä başartmaýar. Annagüli özünüň tanamaýan bir adamsyna çykarypdyrlar.

Mätäji 1884-nji ýylda Köşi obasynda aradan çykýar. Ony Köşiniň ilersindäki gonamçylykda jaýlaýarlar.

1. Mätäji nirede ýaşapdyr? Onuň kesp-käri näme bolupdyr?
2. Şahyr nähili temada, haýsy goşgulary döredipdir?
3. XIX asyr türkmen klassyk şahyrlary, esesan, haýsy temalarda çeper eserler döredipdirler? Olary deňeşdirip öwreniň.

ONDA BAR

Ýaþyl öwsüp ala dagyň degresi,
Aýlanyp çykmalý ýollar onda bar.
Geyinip çykarlar mahmal, begresi,
Şeýle şahandazly iller onda bar.

Gaýalary ýalkym atar her çende,
Ýakymly şemallar öwser her günde,
Atylan ok ýaly barar her kanda,
Çaparman, gyl boýun mallar onda bar.

Dag başyndan şaglap geler çeşmesi,
Görmedige kyndyr münüp-düşmesi,
Ýakyn geldi miwelerniň bişmesi,
Her elde zerefşan güller onda bar.

Söze gulak salyň, ey ýary ýaran,
Aman-esen bolsun bizleri soran,
Bulutlar oýnaşyp, köp ýagsa baran,
Daga-daşa uran siller onda bar.

Özüniň islegi – göwnüne ýeten,
Täze dogan aý dek sallanyp öten,
Mätäji aglady, ýat edip Watan,
Uzyn boýly, inçe biller onda bar.

Mätäjiniň watançylyk temasynda ýazan eserleriniň arasynda «Onda bar» diýen şygry iň görnüküleriniň biridir. Mätäji bu şygrynda mähriban ýurduna bolan guwanjyny, onuň ýaz paslyny suratlandyrmagá çalyşyar. Tebigat baýlyklary şahyry joşdurýar. Goşgynyň ilki iki setirinde gojaman daglaryň ýaþyl mahmala bürenendigini, olaryň aýlaw-aýlaw ýollarynyň bardygyny şahyr şeýle beýan edýär:

Ýaþyl öwsüp ala dagyň degresi,
Aýlanyp çykmalý ýollar onda bar.

Şahyryň watançylyk duýgusy biçak gösterilip, ol öz ýurdunyň adamlaryny dabaralandyrýar, olaryň durmuşy söýyän adamlaryna

guwanýar. Tebigatyň ýaz paslyndaky güzel görnüşi şahyryň tö-werege, adamlara bolan garaýşyny-da özüne tabyn edýär.

Mätäji tebigaty suratlandyranda bulutdan çykýan Günüň gök otluga, daglara öz nuruny bolluk bilen seçýän, mylaýym şemalyň öwsüp, dürli otlaryň, al-ýaşyl gülleriň ýakymly ysyny getirýän pursatyny – adamyň göwnüni göteriji, ony joşduryjy pursat hasaplaýar.

Şahyryň döwründe we ondan öňki döwürlerde-de türkmenlerde ata, onuň durmuşda tutýan ornuna uly üns berlipdir. Birinjiden, atlar duşman bilen söweş edilende, türkmen ýigitlerini goldan bolsa, ikinjiden, hojalyk işinde ulanylypdyr, üçunjiden, toý-meýiliň dabaraly we şatlykly geçmeginde ilata tomaşa berijilik hyzmatyny hem ýerine ýetiripdir. Mätäji türkmenleriň ösdürüp ýetişdirýän atlaryna guwanýar. Olary öz ýurdunyň uly baýlygy, halkynyň şöhraty diýip hasap edýär.

Mätäji öz ýurdunyň tebigy gurluşynyň gözelliklerine guwanypdyr. «Münüp-düşmesi kyn» dag gayalarylary, olardan şaglap inýän çeşme suwlary, baýyrlary, düzlükleri bezeýän gülleri, miweli baglary şahyryň gözüne eziz görünýär.

Mätäjiniň «Onda bar» şygrynda ýöredýän pikirleri onuň öz ülkesini, ýasaýan ýerini söymek, oňa guwanmak ýaly watançylyk duýgularynyň joşgunly beýanydyr.

Sözlük:

Baran – ýagyş

Zerefşan – 1) tylla pürkülen, altın sepilen; altın çagyylan; altın saçýan. 2) gülün ady; derýanyň ady.

1. «Onda bar» goşgusy haýsy temada ýazylypdyr?
2. Şahyryň joşgunly watançylyk taglymlaryna nähili düşünyärsiň?
3. «Onda bar» goşgusyny ýat tutuň.

GEREKDIR

Ata çykan aňly bolsa her ýoldan,
Berimli, pähimli hany gerekdir.
Ýaranlar ýörise sagyndan-soldan,
Görogly beg kimin syny gerekdir.

Ýow ýolugyp, ýowuz myltyk atysa,
Kimi ölüp, kimseleri tutulsa,
Gylyç syryp bir-birege gatylsa,
Jöwher kulah, demir dony gerekdir.

Meydan era jeňni-maglub gayrylsa,
Agdarlyşyp, arap atlar mayrylsa,
Goç ýigitler ters söweşip aýrylsa,
Jyzasynda gyrmyz gany gerekdir.

Är boldajy ar üstünde çapylsa,
Wadasynnda-ykrarynda tapylsa,
Gähi-gähi däri-derman sepilse,
Bedeninde tyg nyşany gerekdir.

At gerek gaçmaga, kowsa ýetmäge,
Gaňyrlyp ganyma-zeper etmäge,
Märekede diýen sözi bitmäge,
Etrabynda yeňi-ýany gerekdir.

Ýigirmä, otuza ýetende saly,
Serpilmez serinden set müň hyály,
Meger bolaý diýse Hatam Taý ýaly,
Egsilmeýän genji-käni gerekdir.

Habar ber Jemşidu Şabähram kany?
Olary ýuwdandyr ýalançy pany,
Jahanda jem bolsa maslahat günü,
Danyşanda hoş zybany gerekdir.

Han ýanynda ekram birlen otursa,
Gelgeninde halat-serpaý getirse,
Ýalançyny abraý bilen ötürse,
Ahyretde nur-imany gerekdir.

Gözüň ýumup girseň, umman düýbüne,
Ýagşy ýigit mänent rahmet ýabyna,
Mätäji, diýr, myhman gelse babyna,
Är daýaly, ak juwany gerekdir.

Mätäji «Gerekdir» goşgusynda mertlik, batyrlyk barada söz açýar. Duşmandan üstün çykmak üçin, öz watandaşlaryny gayduwsyz, mert, batyr bolmaga çağyrýar. Olaryň talaňçy duşmana gaýtawul bermek üçin hemiše taýyn, ýarag enjamynyň üpjün bolmagyny maslahat berýär.

Mätäji urşuň ölüm-ýitimsiz bolmaýanyň belläp geçýär. Emma şahyr olmek bilen ölmegiň arasynda tapawut goýýar. Onuň pikiriçe, ýigit duşman bilen söweşde gyrada syn edip durmaly däl-de, hökman duşmanyň adam güýjüne zyýan ýetirmeli. Şahyryň şeýle pikiri ýigitleri söweşjeňlige ruhlandyrypdyr.

Şahyr watanyň, iliň ar-namysy ugrunda çapylyp, «bedenine tyg nyşanynyň» düşmegini mertligiň, batyrlygyň alamaty diýip belleýär.

Mätäji «Gerekdir» goşgusynda ýigitleri watan goragyna çagyryp, onuň asudalygyny saklap, gowy durmuşda ýaşamagy ündeyär.

Sözlük:

Ismi – ady.

Kulah – telpek.

Maglub – ýeňlen, ýeňliše
sezewar bolan.

Ters söwes – gazaply söwes.

Daýaly (daaýaly) – edepli,
sypaýy, salyhatly, mylaýym.

Bab – işik, gapy (bu ýerde öý
manynda).

Ser – baş, kelle.

Set (sed) – yüz.

Hatamtaý – jomartlyk
simwoly bolan adam.

Gähi-gähi – käwagt-käwagt.

Zeper etmek – zyýan etmek.

Ummán – deňiz.

Sal – ýaş, ömür.

Jyza – naýza.

Gähi-gähi – käwagt-käwagt.

Zeper etmek – zyýan etmek.

Ummán – deňiz.

Sal – ýaş, ömür.

Jyza – naýza.

Gähi-gähi – käwagt-käwagt.

Genji-kän – baýlyk, hazyna.

Zeper etmek – zyýan etmek.

Ýeňi-ýaňy – bu ýerde deň-
duş, dost-ýar, garyndaş
manydaş.

Jemşit – uly patyşa, Eýran
mifologiyasynyň iň gadymy
we iň esasy obrazlaryndan
biri.

Şabährem – Şabendäniň

«Şabahram» dessanyndaky
şanyň ady.

- 1.«Gerekdir» goşgusy nähili temada, haýsy goşgy formasynda düzülipdir?
- 2.Şahyr ýigitleriň nähili bolmagyny isläpdir? Sen oña nähili garaýarsyň?
- 3.Goşguda atlary agzalýan Hatam Tayý, Jemşit, Şabahram barada näme bilyärsiň?
4. Goşgyny labyzly okamaga türgenleşиň.

ÝİGİDİŇ

Eý ýaranlar, halaýyklar,
At wepadary ýigidiň.
Geýip çyksa demir donlar,
Artar hünäri ýigidiň.

Ýigidiň gaýraty bolsa,
Duşman bile döwüş kylsa,
Aty gelip, özi galsa,
Aglar madary ýigidiň.

Her ýigit gallaç bolmasyn,
Deň-duşdan gaýra galmasyn,
Özgäge nazar salmasyn,
Söýgüli ýary ýigidiň.

Kimde bolsa gaýrat-gany,
Maksat üçin çyksa jany,
Mätäji diýir, maşsar günü,
Hakdyr gamhory ýigidiň.

Mätäji «Ýigidiň» goşgusyny öz döwrüniň ýigitlerine bagışlapdyr. Goşguda öz il-ýurduň bähbidini goramak, mert, batyr bolmak taglymy öne sürülyär. Şahyr edermen ýigitleri taryplaýar, olary watan goragyna ruhlandyrýar. Şahyr söweše çykjak ýigitleriň at-ýaragynyň düzüw bolmalydygyny, söweş tälimini gowy özleşdirmelidigini nygtayár.

Mätäji bu goşgusunda söweşde edermenlik görkezen ýigitleriň at-owazasynyň il içine ýaýrap, hormata mynasyp boljagyna guwanýár.

Ýağşy ýigit ýol başlasa,
Kowup ganymyn uşlasa,
Adam urup, at goşlasa,
Eşdiler jary ýigidiň.

Ata çykyp, alsa awy,
Çar tarapa düşer çawy,
Bilinde bolsa peştewi,
Egninde lary ýigidiň.

Aýdarlarмыş müňde, bäşde,
Egsilmezmiş ýazu-gyşda,
Kuwvatyň gaçar altmyşda,
Otuzdyr zory ýigidiň.

Sözlük:

Madar – eje, ene.

Gallaç – garyp, mätäç.

Peştewi – sapança.

Lar – uruş geýimi.

1. Bu goşy nähili taglymy öňe sürüär?
2. Sen mertlige, batyrlyga nähili düşünýärsiň?
3. Şahyryň mert ýigitleri taryplamagyna sen nähili garayarsyň?
4. «Ýigidiň» goşgusyny düşündirişli, labyzly okamagy öwreniň.

MISGINGYLYÇ

(1847–1906)

Mert görseň, gujak açawer,
Asly namartdan gaçawer.
Misginglyç, dür saçawer,
Bar älem etsin pisindi.

Misginglyç – XIX asyr türkmen edebiýatynyň iň talantly wekilleriniň biri, joşgunly watançy.

Misginglyç Garrygala, Gürgen töwereklerinde 1847-nji ýylda eneden dogulýar we şol ýerlerde önüp-ösüpdir. Ol ilki oba mek-debinde, soňra Buhara medreseleriniň birinde az wagt okap bilim alýar. Misginglyç ýaş wagty özbaşdak okapdyr. Gündogaryň meşhur söz ussatlary Firdöwsiniň, Nyzamynyň, Nowayynyň, Magtymgulynyň eserlerini elinden düşürmän okaýar. Olaryň köpüsini ýatdan öwrenýär. Magtymgulynyň, Keminäniň, Seydiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň goşgularyny saza goşup, aýdym edip aýdypdyr.

Misginglyjyň kesp-käri dayhançylyk bolup, ol esli wagt Gürgen töwereginde oglan hem okadypdyr.

Misginglyç ökde bagşy-sazanda bolupdyr. Onuň Aly Seýit diýen gyjakçysy, Gaýypberdi diýen şägirdi bar ekeni. Ol öz düzen goşgularyny şägirdi bilen aýdyma öwrüp, halka ýetiripdir.

Misgingylyç garyp ýaşapdyr. Şonuň üçin ol Gylyç adynyň öňünden Misgin – garyp pukara, gedáý sözünü goşup, Misgingylyç adyny edebi lakam edinipdir.

Onuň döredijiligi, esasan, liriki goşgulardan hem «Begzada Gurban», «Batyr Nepes» diýen dessanlardan (aýry-aýry goşgular) ybarat.

Misgingylyjyň bize galdyran edebi mirasy dürli temada, durmuşyň köp taraplary barada habar berýär. Onuň il-ýurt, peýzaž, deňsizlik, öwüt-nesihat, söýgi temadaky goşgulary şahyrana hem özbuluşly, çuňňur ideýa ýugrulypdyr. Şahyryň «Daglar», «Budaglar», «Baradyr», «Gider», «Degmez», «Dilber», «Gözel»... goşgulary halkyň iň eý görýän, dilden-dile geçirip, bize ýetiren eserleridir.

Misgingylyjyň goşgulary ikinji jahan urşunyň frontlarynda bolup, esgerleri mertlige, batyrlyga ruhlandyrypdyr. Bu barada uruş weterany N. Aşyrow «Frontda bolan golýazma» diýen ýatlama-oçerkini ýazdy. Ýatlama-oçerk şeýle başlanýar: «Şahyryň golýazmalary barada, olaryň başyndan geçirilen gzyzkly wakalary barada biziň her birimiz köp sanly materiallary okandyrys, gürrünleri diňländiris.

Yöne welin, esgerleriň goşhaltasynda gidip, söweş meýdanynda bolan, därimiň, tüssäniň ysyny alan, bir sahypasy gury, bir sahypasy öl golýazmany kim gördükä? Ine, indi biz şeýle bir golýazma hakynda gürrüň etmekçi.

Sankt-Peterburg şäherindäki Gündogary öwreniš institutynyň golýazmalar fondunda XIX asyr türkmen şahyry Misgingylyjyň iki golýazmasy: Kümüşdepe we Çeleken golýazmalary saklanýar ekeni. Şu golýazmalar esasynda şahyryň goşgular ýygyndysyny çapa taýýarlamaý Türkmenistan döwlet ylmy-barlag dil we edebiýat instituty maňa tabşyrypdy.

Men bu işe Sankt-Peterburgda okan döwrümüzde girişipdim. Bärik gaýtmagymyzyň öňüsyrasynda bolsa şahyryň saýlanan goşgulary çapa taýyn edilipdi.

Yöne nägehan başlanan uruş zerarly biz yzymyza gaýtmagyň deregene goşuna gitdik-de, Misgingylyjyň goşgular ýygyndysy hem meniň goşhaltama düşdi we Sankt-Peterburg frontunda

boldy. Birnäçe şäherleri gördü, ençeme esgerleriň elinden geçdi, olaryň söweşden ýadan wagtlary okap, täsirlenmeklerine ýarady, dostluk, gahryman-çylyk ruhlaryny götermäge kömek etdi. Iň soñunda hem Aşgabada – Dil we edebiýat institutyna gelip go-wuşdy».

1. Misgingylyç nirede we näcenji ýylда eneden dogulýar?
2. «Misgin» sözüniň manysyny düşündiriň?
3. Şahyryň haýsy hem bolsa bir goşgusyny ýatdan öwreniň.

KER BOLAR GULAK

Jana ýakar söz tapmasaň birewden,
Eşitmez sözünü, ker bolar gulak;
Parhy ýok bir katra mazaly suwdan,
Bir ýerde jem bolsa müň aýj bulak.

Serdaryň bolmasa, azaşar ýoluň,
Bir begiň synyndan aýyrma eliň,
Ala bolsa agzy eger bir iliň,
Aýaklar baş bolar, başlar hem aýak.

Goluňda bolmasa dünýäniň maly,
Aýdarlar: «Tentekdir, akylsyz, däli»,
Ýigidiň bet bolsa alan aýaly,
Başyna beladyr, aýagna duzak.

Köp barma ýanyna duşman adamyň,
Bilmesin syryňny, almasyn çemiň,
Mert bolsun ýoldaşyň, duşan hemdemeniň,
Bir namart ýoldaşdan ýagşydyr taýak.

Mert oglunuň ýoly düşse üstüňden,
Aýamagyn her iş gelse destiňden,
Aýrylma gadyrdan, aryf dostuňdan,
Dilese başyňny çytmagyl gabak.

Şirin dil, uz bolsa gözeliň özi,
Yaraşar altın şayý, zerbap gyrmizyzy,
Her gözeliň eger bet bolsa sözi –
Haýypdyr köne biz başyna dolak.

Duz bolmasa, tagam bolar bilezzet,
Bimagny köp geplän bolar biyzzat,
Bolmasa ýagşy söz, şirin mylakat,
Küle dönsün görkүň, gurysyn syýak.

Uçrasa aryflar, türpe jenanlar,
Dür sözler sözlese şirin zybanlar,
Lagnat sözüň parhyn bilmez nadanlar,
Sözlegin kä turki, kä ýerde ýomak.

Misginglylyç, bet işlere baş urma,
Zehiniň dagydyp, aklyň çasyrma,
Kes imdi sözüňni, hetden aşyrma,
Lezzeti kem bolar, söz bolsa uzak.

Şahyryň «Ker bolar gulak» diýen goşgusy öwüt-nesihat temasında ýazylan şygylaryň iň gowusydyr.

Şahyr şygrynda adamyň durmuşda nämeleri sapak edinmeliðigi, nämelerden gaça durmalydygy, dostuň üçin hiç zadyňy aýamazlygy, namartdan gaça durmaklygy, manysyz, biderek ýaňramazlygy, diliňden dür dökmekligi wagyz edýär.

Sözlük:

Zyban – dil, söz.

Lagnat – nälet, näkes.

Aryf – dana, bilimli.

1. «Ker bolar gulak» goşgusy haýsy temada?
2. Goşguda nämeler hakynda söz açylýar?
3. Goşgyny düşündirişli okap, labyzly okuwa taýýarlanyň.

DAGLAR

Üstünden ýol düşse, könlüň mes bolar,
Hemiše bigamdyr, hoşdur bu daglar.

Ýürekde dert galmaz, gaýgy nist bolar,
Rehmetdir, derýadyr, hoşdur bu daglar.

Bilbiller saýraşar, gunça-güldedir,
Hakyň zikri hem senasy dildedir,
Söweş günü gyssanana daldadır,
Är ýigide mert ýoldaşdyr bu daglar.

Bahar bolsa, çarwadarlar çykarlar,
Otlagynda ner, maýalar bakarlar,
Çeşmesinden has bedewler ýakarlar,
Daglaryň içinde başdyr bu daglar.

Mundadyr mekany periniň-döwüň,
Ýatyrar badyny duşmanyň-ýowuň,
Nal myhyny döker hem has bedewiň,
Gyýçak-gyýçak gara daşdyr bu daglar.

Keyik, gulan, şüñkar, laçyn guşlary,
Çemen otlar umga-çalbaş goçlary,
Altyn, kümüş bolar tamam daşlary,
Hana döwlet, başa täçdir bu daglar.

Misginglyç, yüz müň derdiň şypsasy,
Degse bolar daglarynyň sapasy,
Bu dünýäniň ýokdur zerre wepasy,
Weýran bolar, soňy hiçdir bu daglar.

Misginglyjyň «Daglar» goşgusunda joşgunly watançylyk duýgy çeper ýaňlanýar. Şahyr dag peýzažyny, onuň adam üçin, saglyk üçin, haýwanat üçin peýdasyny wasp edýär. Tebigy baýlyklaryň, eşretleriň mekany bolan daglary gamly bolup, üstüne çykaňda, göwnüňi açýan, är ýigidiň mert ýoldaşy, medetkäri diýip düşünýär.

Sözlük we düşündiriş:

Bigam – gaýgysyz, gamsyz.

Nist – ýok. Nist bolar – ýok bolar.

Zikr – ýatlama.

Şypa – em, alaç, sagalдыш. Bu ýerde «derman» manysynda gelýär.

Zerre – tike, azajyk, her bir zadyň iň ownuk bölegi. Bu ýerde «asla», «hiç birem» diýen ýaly manylarda gelýär.

1. «Daglar» goşgusy nähili temada?
2. Şahyr tebigat gözelligini, dag peýzažyny nähili suratlandyrýar?
3. «Daglar» goşgusyny labyzly okamagy öwreniň.
4. Türkmen şahyrlarynyň peýzaž barasyndaky goşgularyny ede-biyatdan iş depderiňize ýazyň.

DEGMEZ

Niçelere mal beripdir biribar,
Haýyp olar ýygan malyna degmez.
Birniçeler garyplykda çeker zar,
Ömründe ýeke pul eline degmez.

Bilbile zyndandyr gunçasyz baglar,
Namart dostdan ýegdir wepadar segler,
Il gadyryny bilmez, berimsiz begler,
Hebeşiniň bendi-guluna degmez.

Ýigit bardyr, şirin dilli hem hoştap,
Ýaraşar atlas don, egnine zerbap,
Ýigit bardyr, oňa haramdyr esbap,
Bir çopanyň köne şalyna degmez.

Bedew attdyr goç ýigidiň gardaşy,
Gurban et ýolunda mal bilen başy,
Ýaraşar altın şay, ala gaýyşy,
Bedew bardyr haýyp, juluna degmez.

Reň berip boýasaň eger ak bizi,
Bizlikden aýrylyp, bolmaz gyrmazy,
Enesi bedasyl haramyň gyzы,
Asyl äriň galan duluna degmez.

Gözelioň bolmasa şerim – haýasy,
Gurasyn didary, ýitsin garasy,
Gözel bar müň tümen azdyr bahasy,
Gözel bardyr, bir mis puluna degmez.

Misgingylyç halanydyr könlümiň,
Gije-gündiz senasydyr dilimiň,
Hemme gözel meniň Sonagülümiň,
Saçynyň ýeke tar gylyna degmez.

Şahyr «Degmez» goşgusyny durmuşy temada düzüpdir. Goşguda adam häsiyetleri, olaryň gowy hem erbet taraplary deňşendirilýär. Yagşydan nusga almak, ýamany ýigremek ündelýär.

Sözlük:

Zar – zeýrenç, nalyş

Ýeg – oňat, gowy.

Seg – it.

Hebeş – hegr, gara.

Zerbap – zer ýaly, zer bilen bezelen.

Bedasyl – asylsyz, erbet.

Şer – galmagal, dawa, ýaramaz iş.

Hoştap – mylaýym, ýakymly.

1. «Degmez» goşgusy haýsy temada? Bu at bilen haýsy şahyrlar goşgy düzüpdirler?
2. Goşguda adamyň nähili häsiyetleri barada söz açylýar? Sen olaryň haýsylaryny haladyň?
3. Bu goşgyny düşündirişli okap, labyzly okuwa taýýarlanyň.

DOGANLYK HALKLARYŇ EDEBIÝATY

ALYSIR NOWAÝY

(1441–1501)

Aýdanymy ulus-ile magrub et,
Ýazanymy köňüllere mahbub et.
Adym adamzadyň agzynda bolsun,
Sözüm adamzadyň kalbynda bolsun...

Gündogar edebiýatyň görnükli klassygy, gazal mülküniň soltany, beýik akyldary – Alyşir Nowaýy ajaýyp prozaçy, pozeziýa pälwany, alym, döwlet-jemgiýetçilik işgäri bolupdyr. Nowaýynyň edebi hem ylmy döredijiliği Gündogar edebiýatyna, şonuň ýaly-da dünýä edebiýatyň taryhyna uly goşant boldy. Nowaýyny halk köpçüligi öz zamanasynyň döwlet işgäri, ökde dilçisi, tanymal sazandası, meşhur suratkeşi, ajaýyp hatdaty, zähmetkeş halkyň hemaýatçysy, magaryfçysy, ylma, medeniýete hormat goýuýy hökmünde tanayär. Ol ähli güýjüni, zehinini hal-ka hyzmat etmeklige sarp edipdir. Bu parasatly ynsan adalat ugrunda zähmet çekip, ynsan mertebesini gorapdyr, zähmetkeş halkyň tarapynda durup, zuluma, zalymlyga, kanunsyzlyga, yza-galaklyga garşıy ýadaman göreşipdir. Halk onuň akyl beriji parasatly setirlerini nakyla, aýdym-saza öwürýär, ajaýyp ynsanyň özi barada bolsa rowayatlar döredýär. Nowaýynyň olmez-ýtmez eserlerini türkmen halky söýgi bilen okaýar, ondan lezzet alýar.

Alyşir Nowaýy 1441-nji ýylda häzirki Owganystanyň Hyrat şäherinde eneden bolýar. Alyşir eyýäm 4-5 ýaşlaryndaka oña pars, türki dillerindäki eserleri okamagy öwredipdirler. Ol alty ýaşdan başlap, geljekki beýik hökümdar, belgili döwlet işgäri – Huseýin Baýkara bilen bir mekdepde okaýar.

Nowaýynyň ilki gowy gören şahyry Lutfy bolupdyr. Ol türki dilde ýazan goşgularyny Lutfa okap berer eken. Şu zeýilli

goşgularynda Alyşir «Nowaýy» (owazly) lakanyny ulanypdyr. Şöndan soň onuň ýörgünlü ady Nowaýy bolupdyr.

Alyşir Maşatda matematika, pelsepe, taryh ylymlaryna-da üns beripdir. Nowaýy Maşatda şol döwrүň görnükli şahyry hem-de almy Abdyrahman Jamy bilen tanyşýar. Onuň bilen ýakyn aragatnaşyk saklayár, köp meselede maslahatlaşýar, ondan öwrenýär.

Nowaýy dürli garşylyklara garamazdan, öz eserleriniň aglabasyny turki dilde ýazýar. Mundan başga-da Nowaýy özünüň «Muhakimetil-lugataýn» («Iki dili deňeşdirip öwrenmek») diýen eserinde turki diliň baylygyny, hatda birnäçe meselede onuň pars dilinden artykmaçlygyny hem subut edýär.

Onuň «Hamsa» kitabı baş sany uly eseri özünde jemleyär: «Haýratul-ebrar» («Ýagşylaryň geň galmagy»), «Perhat we Şirin», «Leýli we Mejnun», «Sabgaýe-seýýar» («Ýedi älem»), «Seddi Isgenderi» («Isgenderiň diwary»).

Alyşir Nowaýy 1501-nji ýylyň başlarynda dünýäden ötyär.

NOWAÝY WE TÜRKMEN EDEBIÝATY

Gündogar edebiýatynda Nowaýynyň özüne mynasyp orny bar. Onuň eserleri turkmenler arasynda has hem meşhur bolupdyr. Türkmen şahyrlary Nowaýyny özleriniň halypasy hasap edipdirler. Türkmen halkynyň talantly şahyry Nurmuhammet Andalyp nezire žanry meselesinde Nowaýynyň ýörelgesi bilen gidip, uly eserler döredipdir. Onuň «Leýli-Mejnuny» gönündengöni Nowaýynyň «Leýli-Mejnunyndan» görelde alnyp ýazylan eserdir. Döwletmämmet Azady özünüň «Wagzy-azat» kitabynda döwlet gurluşy, adyl hem-de zalym şalar baradaky pikirlerinde Nowaýynyň «Hamsa», «Haýratul-ebrar» diýen ýaly eserlerine esaslanypdyr. Magtymguly bilen Mollanepes hem döredijilik işinde Nowaýydan ugur alypdyr.

Türkmenler arasynda Nowaýynyň eserleri, ol barada döredilen rowayatlar, şorta sözler her bir meýlisiniň, oturlyşygyň bezegi hasaplanýar. Nowaýy hakda döredilen köp sanly rowayatlar, «Myraly we Soltansöýün» (1941), «Myraly» (1948) atlary bilen ýörite kitapça edilip hem çykaryldy.

Nowaýynyň eserleri has hem türkmen bagşylarynýň arasynda giňden ýaýrap, uly şöhrata eýe bolupdyr. «Nowaýy», «Yrak Nowaýy» diýen ýaly dürli atlar bilen ýörgünli aýdymlar ýa-da «Nowaýy perdesi» hasaplanýan ýörite perde – bölüm türkmen saz sungatymyzyň bezegidir.

Türkmen okyjylarynyň arasynda Nowaýynyň «Çar diwan» atly goşgular ýygyndysy hem-de «Hamsasy» has meşhur bolupdyr. Nowaýynyň bu kitaplary türkmen halkyna has ýakyn bolan türki dilde ýazylypdyr. Olar dini mekdеп-medreselerde hem okadylypdyr.

PERHAT WE ŞIRIN

(Bölekler)

Otuzyňjy bap

Bu şäheriň içinden ýol açan serdar,
Şonuň dek eýledi maksadyn ol jar:

Göz açyp ukudan oýanan Perhat,
Şapuryň sözlerin ýatlady şol bat.

Hem ýene nagyşbent ýazylan haty –
Şol ülkäň tysmaly çyzylan haty.

Gijäň tämi gözüň sürmesi ýaly,
Ol daňyň ýüzünden gitmänkä häli,

Turup ol Şapuryň gaşyna bardy,
Edip hormat oňa salamyn berdi.

Onuň owazyna oýansa Şapur,
Durýardy üstünde ýalpyldap bir nur.

Diýdi: «Gel, dert bilen yşk ähli şahy,
Gadymy aşyklaň baş kyblagähi!

Gelmegiň nämeden? Gözlesem jogap,
Düýnki meň sözlerim bolandyr sebäp».

Aýdan sözlerini Şapur etdi ýat;
Aýagyna onuň baş goýdy Perhat.

Diýdi: «Eý, sözleriň janyma derman,
Maksat – myradymy şondan tapar men.

Wadaňa wepalyk etmegiň gerek,
Beren sözleriňe ýetmegiň gerek».

Şapur batyr ony diňläp şu zaman,
Diýdi: «Eý, ýüzleri nur saçýan merdan!

Sen bolsaň ýoldaşym, jennet bolar ýol,
Maksadyň şu bolsa, gideliň, tiz bol».

Şeydip Şapur ýola baş bolup gitdi,
Tukat Perhat bolsa ýoldaşlyk etdi.

Şapur her ädimin pälwan dek ädýär,
Bu bolsa yzyndan kólge dek gidýär.

Ädim-ädim ölçüdiler ýollary,
Dynç alman geçdiler menzil, gollary.

Şapur boldy ol Perhadyn ýoldaşy,
Ýollar boýy gürrüňdeşi, syrdaşy.

Gürledi ol köňül häsiýetinden,
Käte hem ýoldaşlyk çyn niýetinden.

Kä Perhat suraty eline alyp,
Başdan-aýak oňa nazaryn salyp.

Müň dürli öwgüler aýdýar adyna,
Ony deňap Hytaýyň bar zadyna.

Şapur oň sözlerin eşiden zaman,
Ökde suratçy diýp bildi bigüman.

Birnäçe gün ýolda gitdiler olar,
Ermeni ýurduna ýetdiler olar.

Perhada sözledi Şapur bulary:
«Düýüşünde göreniň, seniň şu ýeri!

Her ýana seredip, tomaşa eýle,
Göwün islegiňi tapynçaň şeýle».

Perhat makul bilip onuň sözünü,
Ünsli gezdirdi her ýan gözünü.

Iki-üç gün olar ädimler urup,
Yetdiler şatlykly bir ýere baryp:

Çünki akly şeyda eden ol meýdan,
Peýda boldy birden, ynha, şu taýdan,

Şol sonarlar, şol gülüstan, şol bir gül,
Gülleriň daşynda şol belli bilbil,

Oň ýalkymy gözüň nurun alýardы,
Akyň şemi oň ýelinden solýardы.

Gaýgyň dosty Perhat seretse her ýan,
Gördi gül we tiken ösüpdir bir ten.

Ynjalyksyz ejizlenen ol Perhat,
Her demde ýüregi boldy jerahat.

Bela jülgésine özün ýetirip,
Girdi al baydagyn göge göterip.

Diydi ol Şapura: «Jana-jan ýoldaş,
Dostluguň gadyryny bilýän ýürekdeş.

Dag-daşlary göge ýeten ol diýar,
Ýene göz öňümde janlanyp durýar.

Indi meniň has ýakyn bir dostum bol,
Meniň haly-ahwalyndan habar al.

Gykylyk-galmagal, şowhun edýänleň,
Güýç bilen daşlary köwüp gidýänleň.

Ýanyna alyp bar, dostum, sen meni!»
Şapur ýoly burdy şol ýana göni.

Iki ýoldaş bakyp biri-birine,
Bardy jepakeşleň işleyän ýerine.

Jepakeşleň artyp derdi-gazaly,
Dag-daşyň içinde gazýardy ýaby.

Daş kesip olaryň bili bükülen,
Açlyk hem horlukdan içler çekilen.

Iki yüz daşçynyň elde teşesi,
Ony daşa urmak olaň pişesi.

Şeýle bir gatydy çapylýan daşlar,
Kerki urup, ajy der dökýärdi başlar.

Nohut dek bölegin alyp bolanok,
Hatda urulmakdan çan hem galanok.

Iki yüz daş keser üç ýıldan bări,
Dynmaýyn daş kesmek bolsa-da käri.

Gazypdyrlar diňe üç-dört ýüz gary,
Her gulaç ýerine döküp gan-deri.

Jepakeşler gan aglayar bu işden,
Serkerde dynmaýar jepa berişden.

Beýle ahwaly görende Perhat,
Olar dek özi hem çekdi köp perýat.

Gamgyn bolup bardy olaň ýanyna,
Gam oduny salyp jiger-janyna.

«Edýän işiniziň syryny aýdyň,
Başyny, soňuny, baryny aýdyň.

Nä sebäpden çekýärsiňiz siz azap?
Kysmat size haçan açdy beýle bap?

Sizi görüp, ahym başymdan aşdy,
Ahymdan içimde otlar tutaşdy».

Jepakeşler görüp onuň ýüzüni,
Eşidip ruh berýän güýcli sözünü.

Hayran bolup toplanyşdy daşyna,
Dürlü pikir gelip, olaň başyna.

Gaýgy çekýän halk ýerleri ogşap,
Diýdi: «Eý, ýüregi göwnerden-de sap,

Perimisiň, beşermisiň, sen kimsiň?
Alla ýaryň, göwnermisiň, sen kimsiň?

Seniň janyň beýle çekmesin azap,
Soragyňa bizden şeýledir jogap:

– Bu, jennetden artyk ülkäniň hany,
Aýaldyr, perdede saklanýar jany.

Aslyny sorasaň, Efridun şadan,
Meşhurlygy beýik Jemşit patşadan.

Başynda bolmasa hem onuň täji,
Mydam täçlilerden alýar ol pajı.

Bolmasa hem onuň zerden kemeri,
Onuň zerden kemerlidir nökeri.

Şeýledir ol eger düşünseň ony,
Jahan Mehin banu – diýýär adyny.

Bu ülkäniň bardyr otuz galasy,
Her birisi göýä gögүň penasy.

Onuň höküminden çekmezden ünji,
Hersiniň bar Karun genji dek genji.

Gözelligi bütin imkandan artyk,
Il näçe oyłasa, ol ondan artyk.

Dünýäde arkaýyn, azatdyr göwni,
Bardyr bir jemaly gül dek ýegeni.

Asman äleminde bir güzel aýmyş,
Parasat köşgüne bir özi taýmyş.

Tarypyna laýyk katdymyz ýokdur,
Adyny aýtmaga hetdimiz ýokdur.

Onuň ýüzün görmeýär hiç adamzat,
Görýär ony diňe gül ýüz perizat.

Ony görenleri jahan görmeýär,
Olaň ýüzün başga bir jan görmeýär.

Diýýärler ýüzi gül kirpigi tiken,
Dünýä gözelligniň bary onda biten.

Mehin banu hormat edip her saýyn,
Jan öyi içinde ýasapdyr jaýyn.

Oň ýüzi edýärmiş toýuny gülşen.
Oň bilen älemi görýärmiş röwşen.

Biziň gazýanymyz bu beýik dagyň,
Waspyny eşitseň, sereden çagyň.

Bir başy uzalýar gündogar garap,
Ol başy direlyär günbatar tarap.

Gündogarda akýar bir çeşme häli,
Göyä onuň suwy jan suwy ýaly.

Iller oňa «Jan çeşmesi» diýipdir,
Ölen içse diri dönün geýipdir.

Çeşmäniň boyuna periler ýaly,
Käte ol gelýärmiş düşende ýoly.

Kenizleri bilen bolup ol rahat,
Käte gurýar onda toýy parahat.

Günbatarda ol aý ýüzüň ýurdy bar,
Ol ülkäniň Ermen diýen ady bar.

Ýeri zynatlanan jennet dek göýä,
Ýanyndaky dagy ulaşýar aýa.

Ol Aý ýüzliň pikir-hyýaly şonda,
Bir uly köşükni saldyrjak onda.

Ýetişipdi ini boýy, her ýany,
Diňe ýokdy onuň bir suwy-jany.

Birnäçe hünärment her ýan aýlanyp,
Tapdylar bu suwy olar oýlanyp.

Köñül islegi dek gazylsa bir ýap,
Suw akar gözeliň köşgüne tarap.

Apat köşgi bilen çeşmäň arasy,
Bolýar diňe on agajyň garasy.

Bu ýerdäki bu çyzyk hem bu belgi,
Ýabyň geçjek ýerin görkezýän ülgi.

Bela dagyndaky jepakeş ile,
Bu işi tabşyrdy, hyzmaty şeýle:

Olar kerki bilen köwläp daglary,
Suw çykaryp, suwarmaly baglary.

Eger-de kim gazyp suw açsa ýaba,
Eglenmän gelmeli bu köşge, oba.

Emma bu daglarda ýap gazmak üçin,
Teşe, kerki hem pil ýaramaz bütin.

Üç ýyl boýy jan edýäris hemiše,
Döwülmän galmadý kerki we teşe.

Zähmetinden ýaş ýigitler çal boldy,
Gazananmyz, ynha, biziň şol boldy.

Bu işde Nuhdan köp ömür sürsek hem,
Tenimizde artan güýji görsek hem.

Bu zähnetiň hetdi, peýany ýokdur,
Muny gutarmagyň imkany ýokdur.

Käte biz edýaris dady-perýady,
Çünki bu zähmetler aldy kuwwaty.

Başdan-aşa daşa teşe urýarys,
Gije-gündiz şu bir ýerde durýarys.

Aýtsak-da olara arzy-halymyz,
Diňlenmeýär bagly eken ýolumyz.

Şudur ahwalymyz, aýdanmyz ýaly,
Beýan etdik size ýagdaýy-haly».

Işiň bolusyny bilen soň Perhat,
Olaryň halyna boldy ol näşat.

Diýdi ol: «Bu nähili, zulum, horlanmak,
Adalatsyz kysmat bilen zorlanmak!

Olaryň kalbynda ýuz hili bela,
Kömek etsem, belki, ýagsylyk bola.

Hünärimi gizläp näme ederin,
Ýa ony gabyra alyp giderin?»

Diýip, demirçiniň alyp ojagyn,
Biline guşady gaýyış guşagyn.

Kömürri sepeläp onuň üstüne,
Dem berip başlady derrew-destine.

Kömürri çog bolup ýanandan soňra,
Teşe, kerkileri ýygnap bir ýere.

Olaryň baryna güýjün ýöretdi,
Her nä esbap bolsa, baryn eretdi.

Ony-on başinden bir kerki ýasap,
Ýene şeýlesinden bir teşe bezäp,

Çykardy ýene-de byçgy, ýaragy,
Dag gazmak işine bütin geregi.

Gizlinlikde ýaraglara suw berdi;
Bu syry Karandan öwrenen erdi.

Özüni hem aljyradýar bu ahwal,
Haýran bolup durýar, hemme bolup lal.

Hiç kim ondan sorap bilmän birje söz,
Hormat bilen dikip durýar oňa göz.

Ýaragsyz goýup-da ol bütin ili,
Dag kesmäge tizden baglady bili.

Ýaba girdi, daşyna iller üýşdi,
Gumy sowrup, misli sil dek süýşdi.

Her uranda oň zarbyndan gopyardы,
Gopan daşlar piliň ýüküçe bardy.

Kerki bilen daşa zarp uran çagy,
Gum ýaly owradyp barýardy dagy.

Kerkisinden syçyrap giden her daşy,
Ses ýetimden ýolup gidýärdi başy.

Kerkini zarp bilen uranda birden,
Owazy gelýärdi çakyrym ýerden.

Şol günüň özünde gazyp ol derhal,
Tayýarlady dag içinden bir kanal.

Hatda üç ýylда hem iki yüz ussat,
Beýle gazyp bilmän, çekýärdi köp dat.

Görkezende Perhat munda hünäri,
Haýran boldy dagyň halkynyň bary.

Bu habar hemmäniň huşuna ýetdi,
Bary Mehin banu ýanyna gitdi.

Bolan işi oňa sözläp berende,
Görmedigiň akly boldy haýranda...

Saky sen, lagly dek şerap ber maňa,
Ýüregim doludyr gaýgydan ýaňa,

Şeýle meý agzyma ýeten badyna,
Gaýgy daşyn erdip, ýetsin dadyma.

Dessanyň zergäri saçanda göwher,
Sözledi wakadan şeýle bir habar:

Gopgun düşeninde olaň janyna,
Gadam goýdy olar Ermenistana.

Perhadyň işini görenler gözläp,
Banuga aýtdylar jikme-jik sözläp.

Diýdiler: «Döredi nowjuwan oglan,
Görenleň aklyny özüne baglan.

Dagy kesýär ýyldyrym dek mysaly,
Adamzat görmändir beýle bir haly.

Onuň işi adamyňka meňzeş däl,
Dünýäde tapylmaz oňa deň mysal.

Göwresi bir dagdyr, özi perişde,
Daglar teşesine bolmaz serişde».

Gelenler etdiler Perhady tesvir,
Görenlerin sözläp berdiler bir-bir.

Mehin banu eşdip, haýranda galdy,
Biraz pikirlenip, seýranda galdy.

Habarçy bir däldi, köp boldy gaty,
Ynanasa-da, haýrandady niýeti.

Gitdi gül yüzünüň jennet bagyna,
Baryp girdi onuň gül otagyna.

Diýdi ol: «Ömrümiň bagy, serwisi,
Hylwat häremimiň gözel perisi!

Könlüm mähri aý dek ýüzünde hursant,
Saçyň her taryna jan riştesi bent.

Eşit, näzlim, saňa göwher getirdim,
Göwher däl, şeýle bir habar getirdim.

Seni gözel ýaradypdyr hudaýym,
Işleriň ajapdyr, sözüň mylaýym.

Aryk gazmak üçin höküm edipdiň,
Dag-daşyň içinden gazsyn diýipdiň.

Munuň ýaly işi kylmamış halk,
Ol işi etmegi bilmemiş halk.

Bu iş halka gaty agyr bolsa hem,
Takdyr ýenil etmek üçin eden em.

Diýýärler birisi peýda bolupdyr,
Güýünden ölüler jana gelipdir».

Eşidişi ýaly ýigidiň kärin,
Eşitdirdi peri-peýkere baryn.

Sözüniň soñunda etdi ol habar:
«Üç ýyllyk iş bir gününe barabar».

Mehin banu aýdanynda ol ýeri,
Tomaşa etmegi isledi peri.

Diýdi: «Dogry bolsa baralyň ol ýan,
Atlanyp çykyp biz, göreliň aýan.

Ganymatdyr görmek onuň işini,
Tomaşa edeliň beýle kişini.

Taňrynyň ýollany ol ynsan,
Hakykatdan bize bir ajap myhman.

Ol ajaýyp guşdur duzaga düşen,
Dynç isläp gülşene – bu baga düşen.

Gelipdir zähmete hoş çagy bilen,
Duzaga özüniň aýagy bilen.

Biz oňa edeliň zerury hormat,
Ol adam biz üçin her zatdan gymmat.

Bir ýap üçin yüz hazyna pul seçip,
Otyrdym ýap hakda umytdan geçip.

Şükür, hak ýetirdi meniň geregim,
Duzagyma düşdi gerek ýaragym».

Şirin-şeker lebli at talap etdi,
Mehin banu onuň ýanyna gitdi.

Olar bilen gitdi ýene dört yüz gyz,
Bularsyz hiç ýere gitmezdi hergiz.

Onuň dabarasy uludy gaty,
Bardy ýel ýörüşli, gül sypat aty,

Täk şuny münýärdi gül yüzli peri,
Münmezdi ol aty başga hiç biri.

Özi gül, reňki gül, boluşy zady,
Iller oňa «Gülgün» goýupdy ady.

Beýle at hiç ýokdy jahan bagynda,
Daň ýeli dek uçýar ýörän çagynda.

Derrew getirdiler ýel gadam aty,
At üstüne çykdy Aýyň suraty.

Ata münüp gitdi ol serwi azat,
Onuň yzy bilen topar perizat.

Şatlyk bilen sürüp gitdi ol aty,
Perhadyň işleýän ýerine gaty.

Mehin banu oňa ýoldaşlyk etdi,
Ýollarda halyna syrdaşlyk etdi.

Kowum hem gardaşy olaň yzyndan,
Gelýärdiler çölüň her bir ýanyndan.

Peri gyzyň aty ýörände ol tiz,
Daň çygy dek deri bildiripdir yz.

Ol atyny çapyp gitdi şuň ýaly,
Pelegiň atyna münen gün ýaly.

Zülpuniň her tary dökülip her ýan,
Bolupdyr dag gazýan ärlere arkan.

Göýä iki gije bolup ol goşa,
Gündiziň husnuna edýär tomaşa.

Seçelenen onuň gara zülpleri,
Aý ýüzünü tutýan bulduň kemeri.

Dürler bilen oň bezelen jemaly,
Aýyň daşyn tutan ýyldyzlar ýaly.

Bu nähil göwnerdir, gözellik açýan,
Günün nurlary deý şöhlesin saçýan?

Oň pitne gaşlary açylan bahar,
Döküljek ganlardan berýärdi habar.

Mydam gan dökmäge edip geňesi,
Birigipdir olaň jüp bolup başy.

Bu birleşik üçin ýüz sahypasy,
Bolupdyr olaryň ähitnamasy.

Gözleri jadygöý herdem jan alýar,
Käte humarlanyp, pikirden dolýar.

Ukusyz galan dek ol gözler bihal,
Içen şerabyndan dodaklary bal.

Ah, onuň saçlary, müşki-enberi,
Jansyza jan berýär şirin lebleri.

Bu lebler şekerdir, kem däldir duzy,
Oňa ýetmez şeker bolsa ýer ýüzi.

Bu duzy, şekeri hiç kim bilmeýär,
Ony jan suwundan erdip bolmaýar.

Ýüzündäki haly gündiziň günü,
Gant äkitjek ogry ýaly gös-göni.

Gandy alyp gitjek bolan bir çagy,
Şekere batypdyr onuň aýagy.

Gizlin gelen garakçyny şol zaman,
Tutupdyr duz-şeker ony bigüman.

Täze gülzarynda gül pudaklary,
Oýmak dek oýulan gül dodaklary:

Dirilik suwuny içip dilleri,
Açylýar, gülleýär onuň gülleri.

Burny gözellikden sözleýär mysal,
Oň ýanynda durýan gara-hindi hal.

Gara haly göýä bir tajir ýaly,
Şekere garypdyr bir hindi baly.

Ol hindi baly däl gülüň gunçasy,
Oňa haýran hatda gülleň barçasy.

Gül bedeni kümüş reňkin alypdyr,
Ol bir gunça sap kümüşden bolupdyr.

Bir galam ýalydyr gara müjgäni,
Taýýardyr ýazmaga ölüm permany.

Hökümiň kagyzy onuň ak ýüzi,
Oň bilen garalan bütin ýer ýüzi.

Kamaty jennetiň güli dek azat,
Ýüzi gülden, asly gülden-de abat.

Aý ýüzünde diýsek, bardyr bir nokat,
Ony agzy diýip, edýäris biz ýat.

Gulagyna dakan hünji hem göwher,
Aý ýanynda zöhre ýyldyzna meňzär.

Oň katdy şemşat dek gülden bolupdyr,
Ýok! Serwi kamat dek gülden bolupdyr.

Serwi boýy aşyklara beladyr,
Inçe bili jany dolap aladyr.

Diýebilmen bilin guçup bolar diýip,
Guçanyňda elden sypman durar diýip.

Ýüpek köýneginden kuwwat alýar jan,
Elwan reňki edýär ýüz akly haýran.

Ýaz buldunyň ýagan ýagyşy ýaly.
Kirpiklerin atýar ok deý mysaly.

Lebiniň her sözi müň jana apat,
Saçynyň her tary imana apat.

Onuň aty böküp geçýär daglary,
Üstünde açylyp, husnuň baglary.

Asmanyň astynda bir güneş barýar,
Güneş däl, döw münen periweş barýar.

Beýle jan alyjy duş gelse her çak,
Ah urup ölmekden çäresi ýok, hak.

Atyny haýsy ýan eýlese rowan,
Sowul diýip, uzakdan ses edýär zaman.

Daş deper atyny sürüp, şeýle ol,
Daş gazýan tarapa gitdi, söküp ýol.

Bir beýige çykyp, herýana bakdy,
Zemin hem zamany ol oda ýakdy.

Ne görýär? Daglarda ol daşçy pälwan,
Aryk gazýar kerki bilen ol durman.

Aryk diýme, aryklara meňzeş däl,
On degirmen üçin suwy ýeter bol.

Deşli ýigit daşa zarbalar urup,
Bôlek-bôlek edýär dagy goparyp.

Zarbyna boýn egip, agyr harasan,
Kerkisinden gopýar ýeňil we asan.

Billeri guşalan, gaşy çytylan,
Ýüz keşbine onuň gaýgy gatylan.

Şirin görüp ony, dili tutuldy,
Haýranlyga bütin teni gatyldy.

Gözleri görende beýle jemaly,
Ýüregi otlandy, ýangyn mysaly.

Kä akdy göz ýaşy muhabbetinden,
Kä kalby gysyldy oň zähmetinden.

Syryň perdesini açmakda özi,
Ýakyn baryp, oňa başlady sözü.

Ýakut dodagyndan göwher-dur saçdy,
Sözün hünjüsinden beýle söz açdy:

«Eý, ýeke-täk pälwan, bütin jahanda,
Mysaly bolmadyk bu hanymanda!

Seniň boluşyňda köp ajap hallar,
Ajapdan-da köpdür gaýgy mysallar.

Özüň hem meňzäňok ýer adamyna,
Eden işleriň hem adam zadyna.

Bizden rugsat alman işe başladyň,
Işin bilen göwnümizi hoşladyň.

Döwür adamyndan uly kamaty,
Pilden güýçli onuň görnüş-sypaty.

Başynda täcdaryň şan-şökveti bar,
Yüzleri şalykdan nur berip durýar.

Aýagyna batyp horluk tikeni,
Gaýgy daşy bilen epen ekeni.

Maňlaýyndan belli söyginiň derdi,
Yüzünden görünýär garyplyk gerdi.

Elinde kerki däl, ol – gürzi, hasa,
Elbrus kül bolýar, bir ýola ursa.

Bu işi oňarmak çetin bolanda,
Gudratyň görkezdiň, sen gelip munda!

Ýüz müň ýyllap minnetdaryň bolaly,
Niçik bizler seniň göwnüň alaly?!

Ejizdiris saňa etmäge hormat,
Taňrym bersin seniň işiňe gymmat!»

Getirdip bir çanak göwheri-almaz,
Diýdi: «Hyzmatyňa bu bular has az!»

Soňra ol çanagyň örtügni açdy,
Göwherleri onuň başyna saçdy.

Şirin bu söz bilen bolsa awara,
Perhat mejnun ýaly bolýar bu ara.

Teni titremeden tapmady, aram,
Aramszlyk urdy her ýandan gadam.

Diýdi: «Bu janymy aldy höwesiň,
Zulumdan gutardy mübärek sesiň.

Haýsy aýdygyňy nirden bileý men,
Ýa-da meň göwnümi gan edenmi sen?

Ýurdumdan aýyryp biçäre eden,
Senmisiň ýat ýerde awara eden?

Owazyň eýledi bagrymy kebab,
Ýüzüň görkez, ölüp barýan, mahytap».

Diýip, bu sözleri etdi ol perýat,
Aý yüzüň perdesi açyldy şol bat.

Dünýäni ýagtyldyp çykanda ýüzi,
Ýüzüne Perhadyn düşende gözü.

Aýnada göreni şol güzel gyzdy,
Jan-dilin sarany ol güzel gyzdy.

Suratyny görüp güçanda ýeri,
Özünü görende galarmy diri?

Eşidip mest bolan meý diýen sözi,
İçende topragy güçmazmy özi?

Perhat bu periniň şoldugyn bildi,
Otly pygan edip, ýere ýykyldy.

Şirin bu halatda görende ony,
Güman etdi, belki, çykandyr jany.

Şeýle bir ýalynly ah çekdi Perhat,
Ot düşüp asmana, boldy ol berbat.

Ol wepa şeminde galmadı hiç nur,
Geldi perwana dek üstüne Şapur.

Başyny göterip, aglady ol zar,
Diýdi oň halyna bolup howandar:

«Azmydy ýat iliň hijrany-dagy,
Bisebäp öçdi seň ömrüň çyragy.

Wepa ýolunda sen menzile ýetdiň,
Ýaryň bir görüp, dünýäden ötdüň.

Haýsy ülke indi ýasyň tutar?
Haýsy il balyňa zäherler gatar?

Saklar ýasyň seniň, diý, haýsy hakan?
Haýsy ýurduň halky içýär bu gün gan?

Men saňa dost boldum, gaýgy-da maňa,
Duş gelmesem ýagşy bolardy saňa!»

Şapur bu sözleri aýdanda tekrar,
Gözýaşyny dökdi Şirin bikarar.

Şapur agysyny edende tamam,
Mehin ony ýanna çagyrdy şol dem.

Perhadyň halyndan sordy hekaýat,
Şapur birin-birin etdi rowayat.

Şapur sözläninde Şirin aglady,
Mehin hem eşidip ýürek daglady.

Patışaga laýyk kejebä salyp,
Gaýtdylar gaýgyly, Perhady alyp.

Kejebäni näzeninler gösterdi,
Öñünde ah çekip, Şirin gidýärdi.

Koşgүň bir burcunda, ol gelen wagty,
Gurdular şalara laýykly tagty.

Ýatyrdylar ony tagtyň üstünde,
Jan eseri ýokdy teni destinde...

Getir saky, maňa beýhuş şerapdan,
Beýhuşluk gurşady her bir tarapdan.

Ajap beýhuş boldum söýgi derdinden,
Meni bir jam bilen has beýhuş et sen!

Terjime eden Kemal Işanow

Sözlük we düşündiriş:

Jerahat – ýara.

Gary – ýarym gulaja barabar ölçeg birligi.

Imkan – mümkünçilik.

Hursant – şat.

Rişde – ýüp.

Harasan – uly daş.

1. Perhat haýsy ýurtdan dag gazýanylaryň arasyна barýar?
2. Ol dag gazýanylara nähili kömek berýär?
3. Şirin Perhadı nähili garşayıar?
4. Nowaýynyň başga nähili eserlerini bilyärsiňiz?
5. Şirin, Perhat we Hysraw edebi obraz hökmünde Nowaýydan ozal haýsy awtorlar tarapyndan şekillendirilipdir?
6. Eserde dostluk, wepalylyk meseleleri nirelerde öne sürülyär?

«PERHAT WE ŞIRIN» BARADA

«Perhat we Şirin» Alyşır Nowaýynyň iň gowy poemalarynyň biri. Poemada waka Gündogar ýurtlarynda, Ermenistanda bolup geçýär. Eseriň baş gahrymanlary Perhat we Şirin. Poemada Perhat we Şiriniň pák söýgüsü wasp edilýär.

Bu bölekde Perhadıň mertligi, batyrlygy, dosta wepalylygy beýan edilýär. Perhat gjäniň içinde Şapuryň sesini eşidip, onuň ýanyna barýar. Olar uzak ýola düşýärler. Olar dynç alman, ençeme ýollary geçip, Ermeni ýurduna barýarlar. Bu ýerde

olar adamlaryň – daş goparýanlaryň, jepakeşleriň, işläp ýap gazýandyklaryny, billeriniň bükülenini, açlyk-horluklaryny, iki yüz teše bilen daş goparjak bolup gözgyny bolýanyny görýärler. Jepakeşler üç ýyldan bări işleyärler. Perhat bu ýagdaýy görüp, olaryň halynы soraýar. Olar ýagdaýy beýan edýärler. Perhat bularyň halyna dözmän, men öz hünärimi bulara görkezmän, ony öz gabryma äkideýinmi? – diýip, demirçiniň ojagyny alyp, onuň üstüne kömür guýýar, kömür mazaly ýanyp başlandan soň, olaryň teše, kerkileriniň baryny ýygnap, oda atyp eredip, olaryň 10-15-sinden bir teše ýasaýar. Ol teše bilen dagyň daşlaryny her uranda bir pile ýük bolar ýaly ullakan daşlar gopýar. Muňa hemme adamlar haýran galýar. Bu habar ýurduň hemme ýerine ýaýraýar.

Alyşır Nowaýynyň bu poemasyndaky Perhat bilen Şiriniň obrazy edebiýat taryhynda ebedi-hemişelik obrazlaryň hataryna goşuldy.

1. Alyşır Nowaýynyň «Perhat we Şirin» poemasy nähili temada?
2. Perhadıň mertligine, edermenligine nähili düşünýärsimiz?
3. Şiriniň haýsy häsiýetlerini haladyň? Nämé üçin?

MUHAMMET FIZULY

(1498–1556)

Fizuly azerbaýjan, özbek, türk edebiýatynda bolşy ýaly türkmenleriň arasynda hem giňden tanalýar. Bu şahyryň ady Magtymgulynyň, Mollanepesiň we beýleki şahyrlaryň eserlerinde ençeme gezek ýatlanýar.

Beyik azerbaýjan şahyry Muhammet Fizulynyň doglan ýeri we wagty barada edebiýatçylaryň arasynda dürli pikirler bar. Şolardan Fizuly 1498-nji ýylda Arap Yragynda ýerleşýän Kerba-la diýen şäherde doglupdyr diýýän kesgitleme has ähtibarlydyr.

Şahyryň özi doglan ýeri barada parsça diwanynda şeýle ýazýar:

Eý Fizuly, mäskänim çün kärbäladyr, şerimin,
Hormati här ýerdä wardyr, hälg onuň muştagydyr,
Nä gazyldyr, nä kümüş, nä laglu mirwarydyr,
Sada torpagdyrsa, lakyn Kärbala torpagydyr.

Fizuly Yrakda önüp-ösýär, terbiye alýar. Ol orta asyrda medeniýetiň, ylmyň merkezleriniň biri hasaplanýan Bagdatda döredijilik işine başlayar.

Muhammet Fizuly öz döwrüniň giň düşunjeli, öndebarlyjy pikirli adamy bolupdyr. Ol türki, parsy we arap dillerini düýpli öwrenipdir. Şol dillerde ençeme örän çeber eserler ýazypdyr.

Fizulynyň eserleri öz ýaşan döwründe hem tizlik bilen Orta Aziýa, Kawkaza, Yraga, we Gündogaryň beýleki ülkelerine ýáýrapdyr.

Fizulynyň lirikasy, «Leýli we Mejnun» poemasy köpden bări (XVII asyrdan) turkmenleriň arasynda meşhurdyr.

Fizuly Gündogar halklarynyň edebiýatyndan köp habarly adam bolupdyr. Onuň eserlerinde Nyzamynyň, Nowaýynyň, Hakanyňyň, Kemal Hojendiniň we ýene köp görnükli şahyrlaryň atlaryna ençeme ýerde duş gelmek bolýar. Fizuly beýik täjik şahyry Jamynyň eserlerini hem türkçä terjiime edipdir.

Fizulynyň ömri agyr maddy kynçylykda geçipdir. Bu hakda onuň «Şikaýatnama» eserinde ýeterlik maglumat saklanypdyr.

Muhammet Fizuly öz döwrüniň köptaraply ylymly adamsy bolupdyr. Şonuň üçin hem ol diňe bir çeber edebiýat, şygyr sungaty, filosofiýa bilen meşgullanyp oňmandyr. Medisina, astronomiýa, matematika ýaly ylymlar bilen-de gyzyklanypdyr.

Fizuly türki, parsy we arap dillerinde ajaýyp gazallar ýazypdyr. Onuň gazallar diwany türki dillerinde döredilen gazallarynyň arasynda owazlylygy, halka ýakymlylygy, syýasy-jemgyýetçilik pikirlere baýlygy bilen aýratyn orun tutýar.

Fizuly Gündogar halklarynda şol döwürde belli bolan edebi žanrlaryň hemmesinde diýen ýaly eserler döredipdir.

Fizuly öz gazallarynda janly adam tiplerini, olaryň häsiýet aýratynlyklaryny, ruhy dünýasını, duýgy-pikirlerini uly ussatlyk bilen anyk görkezmegi başarypdyr. Şol tarapdan hem onuň gazallary öz mazmunlylygy, täsirliliği bilen aýratyn orun-

da durýar. Şahyryň lirikasy syýasy-jemgyýetçilik mazmun bilen ýugrulypdyr.

Fizulynyň edebi mirasy örän baýdyr. Olaryň arasynda gazallar (türkçe, parsça, arapça diwanlary), «Leýli we Mejnun» poemasy, «Söhbetyl äsmar», «Bendu-bade» we «Hätf jam» («Sakynama») atly allegorik poemalary, »Şikáyatnama» (prozaik eser, satira). «Ruhnama» (parsça), «Rindu Zahit» (parsça), ýene mesnewileri, kytgalary, rubagylary, kasydalary hem bar.

Fizulynyň döredijiliginde «Leýli we Mejnun» poemasy esasy orunlaryň birini tutýar.

Fizulynyň bu poemasynyň doredijilikli täsiri türkmen edebiýatynda, ylaýta-da, Andalybyň «Leýli-Mejnun» dessanynda yz galdyrypdyr... Gaýybynyň, Mollanepesiň, Seýdiniň goşgularynda Fizulynyň ady getirilýär.

Fizulynyň döredijiliginde gazallar uly orun tutýar. Şahyryň şeýle eserleri Gündogar poeziýasynda döredilen gazallaryň iň gowy nusgalaryndandyr. Onuň ençeme gazallaryna türkmen, özbek we beýleki halklaryň şahyrlary ajaýyp seslenmeler, jogap hökmünde ýazan eserler, şol sanda tahmyslar hem düzülipdir. Şolaryň arasynda türkmen şahyrlaryndan Andalyp, Magtymguly, Gaýyby, Seýdi dagy hem bar.

Mysal üçin, Andalyp «Ýanmazmy» we «Awaralar» atly başlemelerini – tahmyslaryny gündeden-göni Fizulynyň gazallaryna jogap-seslenme hökmünde döredipdir. Her bendine özünden üç setir goşup, başleme ýasapdyr, gazallaryň üstünü olaryň ritm, stil, çeperçilik aýratynlyklaryna kybapdaş setirler bilen doldurypdyr, mazmun taýdan has baýlaşdyryp, özbolmuşly eserler düzüpdir. Muňa aşakdaky setirler şayat bolup biler:

Andalyp asa çekip her dem pygan-u zemzeme,
Ol kuýaşnyň arzydan munpagyldyr mihr-u me,
Bir günü bolgaý pyrakyňnyň wysaly, gam iýme,
«Eý, Fizuly, ýar eger jebr etse, andan ynjama,
Ýar jebri aşyga her dem muhunbet täzelär».

Pygan kim ol lebi meýgun içip ganymny ganmazmy?
Huzyn janymga her dem zulmy-bidadyn aýanmazmy?

Ýanyp şowk oduna başdan aýak jismim tükenmezmi?
«Meni jandan usandyrdy, jepadan ýar usanmazmy?
Pelekler ýandy ahymdan, myradym şemgi ýanmazmy?»

Bu mysallaryň her strofasynyň ahyrky iki setiri Fizulynynky bolup, başdaky üç setir bolsa tahmysyň şertlerine laýyklykda Andalybyň şol bentleriň üstüni dolduryp düzenleridir.

Gaýyby Fizulynyn gazalyna «Olandan sor» muhammesini – tahmysyny döredipdir. Ol Fizulynyn gazalynyň mazmunyna, stiline, çeper aýratynlyklaryna kybap setirler bilen eseriň üstünü yetirip, öz ussatlygyny görkezipdir. Ine, şol tahmysyň ahyrky strofasy:

Ylahy, Gaýyby aýdar, bu dünýäge gelen saýyl,
Kany Leýli, kany Mejnun bolup bir-birige maýyl,
Şirin diýip ötdi ol Perhat, olup takdyryna kaýyl,
«Muhupbet lezzetinden bihabardyr zahydy gapyl,
Fizuly, yşk zowkun zowky – yşk war olandan sor».

XIX asyr türkmen klassyky şahyry Seýdi hem Fizulyny gowy bilipdir we onuň eserlerine uly hormat goýupdyr. Seýdiniň «Muham – meskerdeýi Seýdi gazaly Fizuly» diýen sözler bilen bellik edilen «Gördüm» atly başlemesi aýdylana şayatdyr.

Mollanepesiň poeziýasyna hem Fizulynyn, belli bir derejede, täsiri bolupdyr. Fizulynyn Mollanepese döredijilikli täsirini bu şahyrlaryň «Aýylmyşam» atly başlemeleri aýdyň görkezýär. Mollanepesiň bu başlemesi stil taýdan Fizulynyn eserine ýakyn. Hatda olaryň şygylarynyň bäsiniji setirleri meňzeşräk hem gelýär. Mollanepes şygrynyň üstünde örän ymykly işläpdir. Oña Fizulynyn agzalan eserleriniň täsiri ilki batlaryna has-da güýçli bolupdyr. Muny Molanepesiň «Zöhre – Tahyr» dessanynyň soňky ýyllarda tapylan «ilkinji wariant» diýilýän golýazmasy aýdyň görkezýär...

Umuman, Fizuly türkmenleriň arasynda giňden tanalýar. Türkmen klassyk şahyrlary Andalyp, Magtymguly, Gayyby, Mollanepes we başgalar Fizulynyn eserlerine uly hormat goýupdyrlar,

ony okapdyrlar, onuň ussatlygyna, gazal düzüş tärlerine... yüzlenipdirler.

1. Fizuly nirede önüp-ösüpdir?
2. Ol hayýsy dillerde nähili eserleri döredipdir?
3. Hayýs turkmen klassyk şahyrlary onuň döredijiligine ýüzlenipdir?
4. Türkmen klassyk şahyrlarynyň goşgularyndan Fizuly barasynda aýdylýan bentleri tapyň we olary ýat tutuň.

USANMAZMY?

Meni jandan usandyrdy, jepadan ýar usanmazmy?
Pelekler ýandy ahymdan, myradym şemi ýanmazmy?

Kamu bimaryna janan dowáýy dert eder yhsan,
Neçün kylmaz maňa derman, meni bimar sanmazmy?

Şabi hijran ýanar janyň, döker gan çeşmi girýanym,
Oýadar halky efganym, gara bagtym oýanmazmy?

Güli ruhsaryňa garşy gözümden ganly akar suw,
Habybym jemaly güldür bu, akar suwlar bulanmazmy?

Gamym pynhan tutardym men, diýdiler, kyl ýara röwşen,
Diýsem ol biwepa bilmen, ynanarmy, ynanmazmy?

Degilem men saňa maýyl, sen etdiň aklymy zayıyl,
Maňa tan eýlän gapyl, seni görüp, utanmazmy?

Fizuly rindi şeydadyr, hemiše halka ryswadır,
Görüň kim, bu nä söwdadır, bu söwdadan usanmazmy?

Şahyryň «Usanmazmy?» diýen şygry söýgi, dostluk barysında ýazylan gazallarynyň iň gowularynyň biridir. Gazalda aşygyň öz magşugyna bolan söýgusi, näz-kereşmesi, ahy-nalasy, oňa bolan närazylygy... beýan edilýär. Şahyr:

Fizuly rindi şeydadyr, hemiše halka ryswadır,
Görüň kim, bu nä söwdadır, bu söwdadan usanmazmy? –

diýmek bilen, öz söygüsi üçin hemiše halk içinde «ryswalygyny», ýaryň jemalyny görmek üçin köp kynçylyklary başdan geçiriyändigini, bu işlere bolsa magşugynyň perwaýsyzdygyny şahyrana sözleriň üsti bilen çeper beýan edipdir.

Sözlük we düşündiriş:

Usanmak – şatlanmazlyk, gaýylanmak, bizarlanmak.

Bimar – kesel, hassa, náhoş, násag.

Dowaýy – derman, em.

Sanmak – saýmak, hasap etmek; pikirlenmek, saýgarmak.

Şabi hijran – áyralyk gijesi.

Çeşmi girýan – göz ýaşly, aglayan göz, agyly göz.

Efgan – pygan, eňreme, aglama.

Ruhsar – ýüz; ýáňak; keşp.

Habyp – ýakyn ýoldaş, dost, ýar, ýakyn ýoldaş, söygüli gözel.

Röwşen – ýagty, ýsyk.

Degil – däl.

Zaýyl – ýok bolan, ýiten, zaýa bolan, çasań.

Tan – kinaya, teýene, käyincé.

Gapyl – habarsyz, bihabar, duýdansyz.

Rindi şeýda – 1) göre-bile şerigaty inkär edýän; 2) perwaýsyz, áýış-esretden gaýtmaýan biperwaý adam; 3) hilegar, mekir.

Ryswa – şermende, masgara.

Myrat – maksat, isleg, arzuw.

Kamu, kamug – hemme, ähli, bütin.

Yhsan – 1) ýagşylyk, haýyr, bagışlanan zat; 2) ýamanlyga ýagşylyk.

1. Fizuly bu goşgusyny nähili temada ýazypdyr?
2. Bu şygyr nähili formada düzülipdir?
3. Aşygyň öz magşugyna bolan garaýşy nähili beýan edilýär?
4. Goşgyny labyzly okaň we mazmunyny özleşdiriň.

Edebiyat teoriýasy. Tahmys barada düşünje

Tahmys arap sözi bolup, ol şeýle manylarda gelýär:

1. Bäsleme ýasama, bäsleme etme.
2. Her bendi baş setirdan ybarat bolan şygyr düzme.
3. Başga bir şahyryň gazaly esasynda muhammes ýasama.

Munda şahyr gazalyň her bir bendiniň öňünden şonuň kappyásyna kybapdaş, ölçegine laýyk hem-de many jähtden baglanyşkly özünden üç setir goşýar. Şeýlelikde bäslemäniň bir bendi emele gelýär. Türkmen klassyky edebiýatynda Andalybyň tahmyslary has meşhurdyr. Tahmysda getirilýän gazal bentleri hökman goşa dyrnak içine alynmalydyr. Nowaýynyň gazaly esasynda Andalybyň ýazan «Eý köňül» tahmysyndan bir mysal:

Andalyb-a! Bu mahal endiše birlen mahu-sal,
Ýar waslyn pikir edip, görmek hyýalydyr hyýal,
Deýr piri hyzmatynda kylmaýan kesbi-kemal,
«Döwleti baky Nowaýy dek erur tapmak mahal,
Tä tamam özlükni pany kylmagaý sen, eý köňül».

Şahyrlar tahmysy özünden ökde şahyrlaryň şygыrlaryna düzüpdirlər. Beýle edilmegi – meniň hem şol şahyr ýaly bilim derejäm bar – diýen manyny aňladýar.

BERDIMYRAT BERDAK

(1827–1900)

Berdimyrat – halky, halk hem Berdagı –
Ýalňzyz dek görer, jandan ýagşyrak.

Garagpalpak halkynyň görnükli şahyry Berdak 1827-nji ýylda Aral ýakasynda, Moýnak etrabynda eneden bolýar. Berdak onuň edebi lakaný, şahyryň çyn ady Berdimyrattdyr. Onuň kakasynyň ady Gargabaýdyr. Şahyryň öz eserleri onuň ömri hakda örän gymmatly maglumatlar berýär. Berdak zähmetkeş halkyň ýonekeyň bir wekilidir.

Ol ilki obada, soňra Garagum işanyň medresesinde sapak alýar. Kakasy aradan çykandan soň, medresäni taşlamaly bolýar. Berdak öz ykbalyny zähmet adamlarynyň takdyry bilen berk baglanyşdýrýär.

Berdimyrat Berdagыň döredijiligi örän köptaraplydyr. Ol öz yaşan döwri bilen baglanyşkly, halkyň ykbaly bilen dahylly düýpli meseleleriň hiç biriniň duşundan göz ýumup geçmändir. Ine, şahyr «Ýagsyrak» diýen bir goşgusynda ençeme meseleden söz açýar. Elbetde, şeýle tări peýdalanmak Orta Aziýa (ýeke Orta Aziýa hem däl) halklarynyň klassyky poýeziýasynda bitewi bir ugry emele getirýär. Emma Berdak şeýle täre öz täzeliklerini girizyär. Ol özünden öňki şahyrlaryň umumylykda aýdanlaryny durmuşa has ýakynlaşdyryär. Orta atýan meselesine anyklyk bermäge ýykgyň edýär. Berdagыň döredijiligi örän giň. Onuň goşgulary bilen bir hatarda «Amangeldi», «Ärnazar beg», «Ak-mak patýşa» ýaly bir topar poemasy-da bar.

Berdak özünüň iň soňky «Ömrüm» goşgusyny 1899-njy ýylda ýazypdyr. Goşguda şahyryň başyndan geçiren wakalary çeper beýan edilýär.

Berdagыň döredijiligine XVIII asyr türkmen klassyky şahyry Magtymgulynyň halypa hökmünde oňaýly täsirini ýetirendigini aýratyn bellemek gerek. Munuň özi iki halkyň garagalpak hem türkmen halkynyň edebi hyzmatdaşlygyň taryhyna şöhle berýän pursatlaryň biridir. Bu iki halkyň biri-birlerine ruhy taýdan hemişe ýakyn bolandygyny görkezýän anyk faktlaryň nusgasydyr. Berdagыň goşgularynyň birinde:

Magtymgulyny okamda,
Aýdar edim her zamanda –
Nogsan barmy, begler, onda,
Sözün togap kylar edim –

diýmegi, onuň Magtymgulynyň döredijiligine uly hormat goýandygyna güwä geçýär. Şahyr öz döredijiliginde Magtymgulynyň gumanistik pikirlerini, adamkarçılığı, watançylygy ündeyän, azat hem erkana durmuşy arzuw edýän goşgularyny baydak edinipdir.

Magtymguly:

Kimlerde altyn täçdir,
Kimler saýyl-mätäçdir –

diýen bolsa, Berdak şu jahtden söz açyp, şeýle diýyär:

Ençeler juda zor boldy,
Ençeler örän hor boldy...

Türkmen okyjylary garagalpak halkynyň beýik söz ussady Berdaga uly hormat goýýarlar. Berdagы Magtymgulynyň şägirdi hasaplaýarlar. Onuň ajaýyp eserlerini höwes bilen okáýarlar.

Berdak özünüň «Halk üçin» diýen goşgusynda öz halkyna hyzmat edýän adamlary, gowy gylyk-häsiýetleri öwýär. Okyjyny şeýle adamlar bolmaga, özlerini adamkärçilikli, gumanistik, duýgy-düşünjeler bilen bezemäge çagyryar.

1. Berdak nirede önüp-ösüpdir?
2. Şahyryň haýsy eserlerini okadyň?
3. Berdak türkmen klassyk şahyrlaryndan kimi öz halypassy hasap edipdir?

HALK ÜÇIN (Gysgaldylyp alyndy)

Arslan kimin ýigit bolmak islešeň,
Elmydama hyzmat etgin halk üçin.
Mert bolmagy öz kalbyňda beslešeň,
Elmydama hyzmat etgin halk üçin.

Berdimyrat, oýlanyp aýt sözüňi,
Men-menlige gidip öwme özüňi,
Gyzartmasyn hiç kim seniň ýüzüňi,
Elden gelse, hyzmat etgin halk üçin.

Ýetersiň myrada, hyzmatlar etseň,
Ilatyň ýollasa her ýana gitseň,
Her haçan duşmanyň başyna ýetseň,
Jan aýaman, hyzmat etgin halk üçin.

Ýigit bardyr, sözi jana hoş ýakar,
Gepleşende misli bal bilen şeker,
Ykrarynda tapylmaga jan çeker,
Sol ýigitler hyzmat eder halk üçin.

Zalymlar diňlemez mömin zaryny,
Olar oýlap öz peýdasyn kärini,
Zalymlar hiç wagt elde baryny,
Rowa görmez, bar bolsa-da, halk üçin.

Ýagşylar bilimli, hünärbaz bolar,
Düşbi bolar, akyl-huşy saz bolar,
Akylsyzyň häsiýeti az bolar,
Akmaklar hiç hyzmat etmez halk üçin.

Akyl adam söz eýertmez yzyna,
Çöp atmaz ol öz ýarynyň gözüne,
Bakmaz hergiz nämähremiň yüzüne,
Şolar mydam hyzmat eder halk üçin.

Hyzmat etjek adam abray-at edip,
Duşmanyn agladyp, dostun şat edip,
Gije-gündiz ata-enesin ýat edip,
Hyzmat eder ata-ene, halk üçin.

Ýagşynyň öyüne adam köp geler,
Ýaman gelse, gözü bilen iýp geler,
Gury dili bilen «aga» diýp geler,
Hiç peýdasy bolmaz onuň halk üçin.

Pugta oýlap berjaý edýän işini,
Artdyrýan il bilen akyl-huşuny,
Yzyna eýerdýän ýagşy kişini,
Mert ýigitler hyzmat eder halk üçin.

Gel, eý göwnüm, oýlan, akmaklyk etme,
Men-menlik eýläp-de, ters ýola gitme,
Iç syryň duşmanlara bildirtme,
Sonda işiň rowaç bolar halk üçin.

Adam ogly bary bir hilde bolmaz,
Birniň güli solsa, birniňki solmaz,
Ýagşylar pisligi ýadyna salmaz,
Şolar hyzmat eder eziz halk üçin.

Goç ýigide namys gerek, ar gerek,
Boýly-synly názli söwer ýar gerek,
Uzak ýola çyksaň, hatar ner gerek,
Ýagşy ýigit hyzmat eder halk üçin...

Işınde, goç ýigit, çiglik bolmasyn,
Gülün günçalasa, asla solmasyn,
Goşar güýcli bolsun, ýadap galmasyn,
Ähli güýjüň sarp eýlegin halk üçin.

Ýagşy adam aýagyňa baş goýar,
Ýaman adam zulum eder, daş goýar,
Mert ýigitler halk ýolunda baş goýar,
Sol ýigitler hyzmat eder halk üçin.

Goç ýigide hossar bolsa ilaty,
Günbe-günden artar onuň kuwwaty,
Nesillere galar ýigidiň ady,
Şoňa görä hyzmat eder halk üçin.

Berdimyrat, hakykaty yzladyň,
Elmydama dogry güzer gözlediň,
Ganymlardan gorkman, dogry sözlediň,
Jan-teniňi bagş eýlediň halk üçin.

Kuwwat bergeý ýene názik billere,
Medet bergeý täze açylan güllere,
Bagt gelermikä biziň illere?
Tä ölyänçäm arzuwym şol halk üçin.

Ajal ýetip, ölsem şu günde özüm,
Taryp bolup galar yzymda sözüm,
Diri wagty gördü niçäni gözüm,
Akly bolan hyzmat eder halk üçin.

Bu zamanda duşmanlary zor etdiň,
Şol sebäpdən bizi örän hor etdiň,
Işanlaryň birazyny ogry etdiň,
Onuň ogrulygy zyýan halk üçin

Boýnuň burup, göwnüm, hapa bolmagyn,
Gaýgy çekip, saralybam-solmagyn,
Biedeplik işi ýada salmagyn,
Şonda rowaç bolar işin halk üçin.

Ýaman adam goňsusyny göcürer,
Özüne peýdaly antyn içirer,
Yagşy adam bolsa günäň geçirer,
Şonda rowaç bolar işin halk üçin.

Ýaman kişi adam saýmaz adamy,
Zyýan berer her bir basan gadamy,
Döwran sürüp geçirerler bu demi,
Şolardan hiç peýda bolmaz halk üçin.

Ýamanyň perzendi aslyna tartar,
Günbe-günde onuň jepasy artar,
Halka ýakmaz, peýdasy ýok ýol tutar,
Beýle adam peýdasyzdyr halk üçin.

Berdimyrat, dürs aýt, sözleme ýalan,
Bu dünýä uzak ýol ataňdan galan,
Ýagşy gezer munda akyly bolan,
Şol ýağşylar hyzmat eder halk üçin.

Şahyrdym men, gözüm görenin ýazdym,
Kalbyn joşgunyndan merjenler düzdüm,
Zaman horlugyndan saralyp gezdim,
Bolarmy diýip ýagty günler halk üçin

Sylaýan ölinçä garyp enemi,
Goldan gelse tozdurmaryl hanamy,
Hormatläýan meni ösdüren penamy,
Bar hyzmatym, penam – eziz halk üçin.

Adym – Berdimyrat, men halkyň guly,
Sährada saýraýan sary bilbili,
On gülünden açylmady bir güli,
Ýerne ýetmän arzuwlarym halk üçin.

Terjime eden K. Seyitmyradow

Berdagýn özboluşly şahyr hökmündäki yüzünü görkezýän eserlerriniň içinde «Halk üçin» diýen goşgusy has-da üns bererlikdir.

Bu goşguda şahyr bir görseň, hakykaty dogruçyl surat-landyryjy, bir görseň şol durmuş hakykatynyň esasynda halkyna öwüt-ündew beriji gumanist hökmünde orta çykýar. Eseriň liriki gahrymany haýsy ýagdaýda bolsa-da joşgunly watançy, öz halkynyň bagtly durmuşyny arzuw edýän adam bolup sözleyär. Goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

Arslan kimin ýigit bolmak islešeň,
Elmydama hyzmat etgin halk üçin.
Mert bolmagy öz kalbyňda beslešeň,
Elmydama hyzmat etgin halk üçin.

Liriki gahryman nähili adamyň, neneňsi häsiyetiniň halkyn hyzmatyna gaýym bolýandygyndan, haýsy adamyň, nähili häsiyetiniň halka hyzmat edip bilýändiginden söz açýar. Onuň pikiriçe, diňe bir özüni bilmeklik, hemme zada kaýyl bolup ýörmeklik ýaly häsiyet, hatary syryp ýören ykmanda «hiç wagtda il üçin hyzmat etmeyär». Ol paýhaslanman, oýlanman gürläbermek, men-menlik etmek, özüni öwmek ýaly häsiyetleri ýazgarýar. Ygrarly bolmagy, hünärli, düşunjeli, düşbi bolmagy ündeýär. Ine, bu hili ýagdaýda liriki gahryman köpögören parasatly goja ýaşulynyň nesihat edişi ýaly öwüt berýär. Adamkärçiligi ündeýär. Yaramaz häsiyetleri ýazgarýar.

Goşgudaky öwüt-nesihatlar şahyryň gönüden-göni özüniň orta çykmaýan pursatlarynda aýlawly däl-de gönümel. Yöne şol gönümellik bilen edilýän öwüt-nesihatda häsiyetleri, adamlary kontrast (ýiti garşylyk) meýlinde bermek täri-de ulanylýar.

Ýaman adam goňsusyny göçürer,
Özüne peýdaly antyn içirer,
Yagşy adam bolsa günäň geçirer,
Şonda rowaç bolar işiň halk üçin.

Bu täri şahyr bir bendiň içinde-de ulanýar, bentler arasynda hem peýdalanýar. Liriki gahrymanyň şu hili kontrast meýildäki

beýanlarynda hem many bar. Biri-birlerinden bütinley tapawutly adamlary (ýa-da häsiýetler) degşirip, ýaramazyň ýazgarylmagy bilen onuň garşsyndaky oňat adam hakdaky gürrüniň güýjüne güýç goşulýar, täsirliligi artýar:

Ýagşy adam aýagyňa baş goýar,
Ýaman adam zulum eder, daş goýar,
Mert ýigitler halk ýolunda baş goýar,
Sol ýigitler hyzmat eder halk üçin.

Berdak özünüň «Halk üçin» diýen goşgusynda öz halkyna hyzmat edýän adamlary, gowy gylyk-häsiýetleri öwýär. Okyjyny şeýle adamlar bolmaga, özlerini adamkärçilikli, gumanistik duýgy-düşünjeler bilen bezemäge çagyryar.

1. Berdagyň pikiriçe, halk üçin hyzmat etmek näme?
2. Halka hyzmat etmek, onuň derdine ýaramak adamy nähili derejä ýetirýär?
3. Şahyr il-gününe zyýandan başga peýda getirmeyän, halkyň jebir-sütem içinde ýaşamagyna sebäp bolýan adamlary neneňsi suratlandyrýar?
5. Janypkeş we il-gününe berlen ogullaryna halk nähili garayar?
6. Şahyryň halk üçin eden rowşen arzuwlarynyň öz döwründe ýerine ýetmänligine nämeler sebäp bolupdyr?
7. Berdagyň «Halk üçin» diýen goşgusy türkmen klassyk şahyrlaryndan kimleriň eserlerini ýadyňa salýar?
8. Eseriň ideýa-çeperçilik hem terbiýeçilik ähmiýeti nämede?
9. Türkmen klassyk şahyrlarynyň, hususan-da, Magtymgulynyň Berdagä we umuman, garagalpak edebiýatyna eden täsiri hem onuň sebäpleri hakynda aýdyň.
10. Şahyryň öz pikirlerini sadadan täsirli aňlatmadaky ceperçiligini düşündiriň.

ABDYLLA ARYPOW

(1941–2016)

Özbegistanyň halk şahyry A. Arypow 1941-nji ýylyň 21-nji mart günü Kaşgaderýa welayatynyň häzirki Kasan etrabyna degişli Nekoz obasynda dogulýar. Onuň çagalyk ýyllary şol güzel ülkede geçýär.

Ol uly maşgalada terbiye alýar. Olar maşgalada dört ogul, dört gyz bolup, olaryň iň kiçisi Abdylladır. Sahyryň agalary dürli ýokary okuw jaýlarynda okaýarlar. Olaryň ýygnan kitaplaryny ýaşajyk Abdylla uly höwes bilen irginsiz okapdyr. Şol wagtlardan başlap birnäçe şahyrlar bilen tanyş bolup, olardan täsirlenip, ilkinji goşgularyny ýazyp başlaýar.

1958-nji ýylda orta mekdebi üstünlikli gutaryp, häzirki Daşkent Döwlet uniwersitetiniň žurnalistikä fakultetine okuwa girýär. Şol ýyllardan soň, onuň döredijilik gerimi has-da giňelmäge başlayáar. Onuň ýazan goşgulary okyjylar tarapyndan gowy garşy alynýár.

Ol okuw jaýyny tamamlandan söň, dürli neşirýatlarda her hili wezipelerde işleyár.

Halk köpçüligine giňden tanalan A. Arypow Özbegistan ýazyjylar birleşiginde birnäçe ýyllaryň dowamynda dürli wezipelerde zähmet çekýär.

Onuň birnäçe goşgular kitabı neşir edildi. «Kiçijik ýyldyz», «Ene jan», «Ýüzme-ýüz», «Ýyllar armany», «Ynanç köprüleri» we şuňa meňzeş birnäçe kitaplary okyjylar tarapyndan söylüp okalýar.

Onuň «Jennete ýol», «Hekim we Ajal» ýaly göwrümlü eserleri hem bar.

Garaşsyz Özbegistan Respublikasynyň senasynyň awtory Abdylla Arypowdyr. Watan öňündäki hyzmatlary üçin şahyr en-

çeme orden-medallara, «Özbegistanyň halk şahyry» diýen hormatly ada mynasyp boldy.

Abdylla Arypow Özbegistanyň Gahrymanydyr.

1. Şahyr nirede dünýä inýär?
2. Onuň ylma bolan höwesiniň artmagyna nämeler sebäp bolupdyr?
3. A. Arypow haýsy eserleri ýazypdyr? Sen olardan haýsysyny okadyň?

ÝYLLAR ARMANY

Kimedir ýagşy söz aýtdyk, gadyrdan,
Kimdir bir ömürlik ynjas-pa gitdi.
Düýn-öňninem ýaş diýerdik özümüz,
Bu gün kämilligiň wagty-da ýetdi.

Ynsan öz ömrünü oýlasa köp wagt,
Gynaýar ýüregi käbir ökünçler.
Kimleredir aýdylmadyk sag bolsun,
Kimlerdendir soralmadyk ötünçler.

Biz ösen görmekçi bolduk dünýäni,
Özümüz ösmedik ösen dünýäde.
Ah, ýyllar armany, ýyllar armany,
Arman görmedim men sizden zyýada.

Zamana ynsana tabyn däl, şondan,
Ynsan ýüreginde ökünçler gat-gat.
Diňe bir teselli – hemmesi üçin,
Yürekden ökünseň, şo-da bir döwlet.

Şahyr bu goşusynda öz ýüregini gynaýan armanlar hakda söz açýar. Ynsan ömri hakda oýlaýar. Şeýle hem käbir ökünçlerini: aýdylmadyk sag bolsunlary, soralmadyk ötünçleri beýan edýär. Elbetde, ynsan ömri gysga, ýyllaryň ýalňyşlygyny ýyllar düzdedip bilmeýär. Her bir pursat ganymat. Şol sebäpdenden käbir ýalňyşlyklar armana öwrülýär. Ynsan kämilleşýär, ýagşy-ýamany

aňlap başlandan soň, şol armanlary ony gynamaga başlaýar.
Şahyr şol armanlardan netije çykarmaga hereket edýär:

Zamana ynsana tabyn däl, şondon,
Ynsan ýüreginde ökünçler gat-gat.
Diňe bir teselli – hemmesi üçin,
Ýürekden ökünseň, şo-da bir döwlet.

Şahyryň bu goşgusy ynsan ömri öñündäki talaby güýçlendirýär.
Ony ýagşylyga ündeýär.

1. Şahyryň ýüregini nähili armanlar gynaýar?
2. Goşguda ynsan ömrüniň gadyr-gymmaty nähili bahalanýar?
3. – Diňe bir teselli-hemmesi üçin,
Ýürekden ökünseň, şo-da bir döwlet – diýen setirleriň manysyny düşündiriň.
4. Goşgyny ýat tutuň.

AÝRYLMAZ

«Ya hak!» diýip, ýol alsa menzile kerwen,
Ýol başlaýan serdaryndan aýrylmaz.
Aşyklar könlünden geçer muň arman,
Bir armany – dildaryndan aýrylmaz.

Nämäni görmeyär bu ynsan başy,
Ýöne aýtmandyrlar «o çeşmäň daşy»,
Danalar bir ýere ýetse-de ýasy,
Piri beren tumaryndan aýrylmaz.

Haçan şöhratlanýas, ýalňyz-a bu – at,
Perzent akyl bolsa, pedere ganat,
Ýigide duş gelse, bir gün kyýamat,
Dostlarynyň didaryndan aýrylmaz.

Diýýärler: «Körlerem görýär ýagty düýş»,
Azat döwran sürmek – köňül halan iş,
Kapasa düşäýse, uçup ýören guş,
Erkinligiň humaryndan aýrylmaz.

Har bolmaýar geçmişini ýat eden,
Ölenleriň ruhlaryny şat eden,
Nesiller ykbalyn oýlap, dat eden,
Ata-baba mazaryndan aýrylmaz.

Her kim bileninden çalar sazyny,
Maly gowy adam artdyr näzini,
Mert kişi köp diýýär hataň azyny,
Ryskyn tapan bazaryndan aýrylmaz.

Bagdyr çemenzary köpdür älemin,br/>Ýürek arzuwam köp adam bolanyň,
Eger din-imany bolsa balamyň,
Turan atly diýaryndan aýrylmaz.

Howandarly ýurduň bitindir bagty,
Asla hazan urmaz eken daragty,
Her kime buýursyn, öz täji-tagty,
Namysly il ärlerinden aýrylmaz.

Bir ýanda türkmenim, gyrgyz, gazagym,
Arala delmuran garagalpagym,
Özbegim, täjigim – gözüm-garagym,
Jem bolanda hataryndan aýrylmaz.

Aýrylsa aýrylsyn, daglar garyndan,
Aýrylsyn bihümmet baý hem baryndan,
Wepasyz aýrylsyn, dosty-ýaryndan,
Şahyr köňül syrlaryndan aýrylmaz.

Ele galam aldym ajap bir günü,
Pyragy şygrynyň bolup gurbany,
Eger aýdar bolsa, Abdylla ony,
Bir ömürlik şoh taryndan aýrylmaz.

A. Arypow bu goşgusyny beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň şygylaryna höwes edip ýazypdyr. Magtymgulynyň goşgularyny türkmen halky bilen birlikde özbek we garagalpak

halklary-da söýüp okaýarlar. Aýratynam, onuň goşgularynyň aýdym edip aýdylmagy, şahyry ýene-de halka ýakynlaşdyryär. Şeýle aýdymalary öz ýürek goşgusyna öwüren A. Arypow Magtymguludan ylhamlanypdyr. «Aýrylmaz» goşgusy-da şol ylhamyň miwesi. Goşguda tutanýerlilik, çydamlylyk, wepalylyk, gadyr-gymmat ýaly ynsany häsiýetler ýiti pelsepä ýugrulan paýhasly pikirler bilen teswirlenyär. Şahyr goşgusynda birnäçe halklaryň bagty, agzybirligi arzuw edilýär:

Bir ýanda türkmenim, gyrgyz, gazagym,
Arala delmuran garagalpagym,
Özbegim, täjigim – gözüm-garagym,
Jem bolanda hataryndan aýrylmaz.

Şahyryň kalbynda medet bolup ýaňlanan bu goşgy ähli do-ganlyk halklar üçin mizemez dostluk nyşanydyr.

Terjime eden Bekmyrat Paşsyýew

1. Şahyr bu goşgusyny haýsy şahyryň şygryna höwes edip ýazýär?
2. Goşguda nähili asylly pikirler öne sürülyär?
3. Şahyr goşgusynda halklaryň dostlugynyň mizemezligini nähili wasp edýär?
4. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny düşündiriň.

DÜNYÄ EDEBIÝATY

ABULKASYM FIRDÖWSI (910–1020–30)

Mundan bu ýan ölmerin men, diri men,
Ajaýyp söz ýazanlaryň biri men.

Abulkasym Firdöwsi – pars, täjik şahyry, dünýä bellı söz ussadý, akyldar. Ol 940-njy ýylда Horasanyň Tus sáheriniň golaýyndaky Baž obasynda eneden dogulýar. Firdöwsi ýaşlykdan harby tälîm alýar. Gadymy edebiýaty, taryhy, pelsepe ýlmyny ürç edip düýpli öwrenýar. Halk döredijiliginin ajaýyp eserlerini we olarda ulanylýan kämil tärleri doly özleşdirýär. Firdöwsi «Şanamany» ýazyp ýörkä, Tusdan Gazna şáherine gelyär. Soň ol Hyrada, ondan Teberystana, bu ýerde köp ýaşamak nesip etmänden soň, Bagdada gitmäge mejbur bolýar. Firdöwsi şol baran ýerinde özünüň iň ajaýyp eserleriniň biri – « Ýusup – Züleyha» poemsyny ýazýar. Ol durmuşda köp kynçlyklar görýär, oňa garşy göreş alyp barýar. Köp zatlary başyndan geçirip, garrandan soň, ol ýaşlyk ýyllaryny geçiren ýeri bolan Tus şáherine gelyär. Ol ýerde hem uzak döwran sürdürmek oňa nesip etmeýär, garyp halda wepat bolýar. Ony özünüň kiçijik mülkündäki bagyň içinde jaýlaýarlar.

Abulkasym Ferdöwsä öz döwürdeşlerinden başlap, biziň günlerimize çenli dünýä edebiyatynyň iň uly hem şöhleli ýyldyzlarynyň biri hökmünde garalýar. Bu at şahyr üçin örän uly mertebedir. Ol barada Gindogarda «Şahyrlaryň şasy» diýlip hasaplanan Soltan Mahmydyň döwürdeşi Unsury: «Firdöwsi biziň diňe bir ussadymyz däl, ol her bir jahden biziň höküm-darymyzdyr, biz bolsa onuň gullarydyrys» diyip aýdýar.

«Muhannesleri öwmekden ýyl boýy yalaňaç gezip, aç ýatmak gowudyr» diýip, ýazan Abulkasym Firdöwsiniň döredijiliginin taji onuň «Şanama» poemasydyr.

1. Firdöwsi haçan, nirede dünýä inýär?
2. Ol edebiýat meýdanynda haýsy eserleri bilen tanalýar?
3. Onuň döredijiliginin özbuluşlylygy nämede?

ŞANAMA (Bölekler)

«Akyl-paýhasyň tarypy»

Wagt boldy gürrüň berse bir dana,
Indi payhas hakda ähli merdana.

Payhas waspyn edip, dilden dür saç sen,
Hekaýatyň bilen illeri güç sen.

Dünýäde paýhasdan gymmat näme bar?
Şöhrat oňa, hemme zatdan ol derkar.

Paýhas ähli janly-jandar görkündür,
Ýasaýşyň özenidir-durkudyr.

Paýhas öňbaşçyňdyr, ganyňda gezer,
Ýere düş, göge uç, yanyňda gezer.

Gussany, lezzeti bildiryän hem şol,
Adamy peseldýän, galdyryän hem şol.

Ak ýürekli adam, oýlaman, biçmän,
Ýaşap bilmez, şoňa men güwa geçýän.

Eşidipmidiň, hakykatçy ynsana,
Akyl berip, şeýle diýdi bir dana:

«Ýedi ölçap, bir kes» diýen nakyly,
Bilmedik öküner, ýokdur akyly.

Akylla ol tentek-däli görüner,
Ýakynna-da ol ýat ýaly görüner.

Paýhas dosty hormatlanar her ýerde,
Akyl söýmez galar elmydam derde.

Bilseň, akyl kalbyň gözü bolýandyryr,
Göz bolsa älemi görüp bilyändir.

Bar zatdan öň dörän akyldyr-akyly,
Ýüregiň penasy, goragydyr ol.

Ýürek duýar haýyr, şeri-belany,
Gözleriň, gulagyň, diliň bilyäni.

Akyl tarypyna kim şöhrat goşar?
Men taryp ederdim, ýöne kim düşer?

Eý görüp, paýhasa eýer hemise,
Zeýrenme akyllly edilen işe.

Ýol tap diňlemäge danalaň sözün,
Ylym-bilim diýip aylan yer ýüzün.

Bilenňi gaýgyrma, bar kişä ýetir,
Gowuja biljekmi, ymykly otur:

Bilip diňe söz daragtyň baldagyn,
Düýpli bilyändirin diýen bolmagyn.

1. Firdöwsi akyl-paýhaslylyk barada nähili pikirleri ündeýär?
2. Akyl-paýhaslylyk näme?
3. Bu poemany labyzly okaň, ondan bölekler ýat tutuň.

«ZAL BILEN RUDABE HAKYNDÀ HEKAÝAT»

«*Zalyň dogluşy*»

Samda çaga ýokdy. Yürekde derdi,
Söwer aýalyna gözün dikerdi.

Koşkde ýasaýardy ol gözel jenan,
Saçyndan müşk ysy ýaýrardy her ýan.

Oglar garaşýardy: mähriban ýary,
Göterýär göwrede köp wagt bari.

Al şapak äleme çayán dek ýagty,
Ine, ogul boldy bolmaly wagty.

Gün ýaly gözeldi onuň jemaly,
Ýöne saçý akdy, ak gunduz ýaly.

Atasyna aýtman ýekeje gep-de,
Gorkup sakladylar ony bir hepde.

Enekesi bardy, şir ýürek erki,
Pälwanyň ýanyна çekimän bardy.

Çagaň bolan habaryny getirdi,
Buşlap, onuň öwgüsini ýetirdi:

«Gözleriň aýdyň, Sam, ýurduň geregi,
Rakyplar kör bolsun, çyksyn garagy!

Bar jaýyna, batyr, aýalyň indi,
Ogul perzendi bar onuň elinde.

Görmegey, her gören bolar ýesiri,
Şikesi ýok, ajap çaganyň biri.

Bir aýby: saçý ak, görseň balaň,
Elbet, şeýledir-dä taňryň halany!»

Tagtyndan düşdi Sam. Ýol golaý, basym
Açdy aýalynyň peşehanasyn.

Ak saçly çagany gören dessine,
Agyr hesret indi onuň üstüne.

Ýüzünde howsala gamçy bulady,
Ýüz tutup, taňrydan kömek diledi:

«Seň alnyňda nogsan hiçdir, eý hudaý,
Şatlykdan diňe sen berýän bize paý!

Terse gidip, haram iýdimmi ýa-da?
Ahryman dinine uýdummy ýa-da?

Beýle bolsa, belki, eşdip bu zarym,
Bagışlar günämi meň biribarym?

Namysdan çarp urup, ot alyp janyň,
Masgara günüme gaýnaýar ganym!

Han-begler soranda oglum barada,
Näme diýjek, oňa jogap nirede?

Aýdaýynmy: dogdy arwah-jyn diýip,
Ýa-da bir albasdy, ýa maýmyn diýip.

Namysa çydaman, mundan yurt salyp,
Giderin, Eýrandan başymy alyp!»

Ogluny äkidip, uzak bir ýana,
Zyňmagy buýurdy çöl-beýewana:

Simruglaryň ganat gerýän ýerine,
Keskileň ömür sürüyän ýerine!

Bir çola derede goýup ogluny,
Gaýtdylar, Sam düýpden unutdy ony.

Simrug guşuň Zaly tapmagy

Gözläp çagalaryň iýjek iýmitin,
Simrug guş asmanda gerýär ganatyn.

Görse aglap otyr çaga-gül meňiz,
Göýä gözýasyndan döräpdir deňiz.

Yüzünde oýnaýar günüň güneşi,
Eýmenç bir tukatlyk töwerek-daşy.

Aw diýip Simrug guş indi aşağı,
Ildi penjesine onuň ýaş çaga.

Alyp gitdi çagalarnyň ýanyňa,
Albruz dagyna – öz mekanyna.

Ýöne welin geljek üçin döreden,
Oglanyny unutmandy ýaradan:

Simrug guş gözlerinden ýaş döküp,
Agláyan oglanyň yüzüne bakyp,

Däbini unutdy, kalby eredi,
Söygä ýat ýurekde söýgi döredi.

Wagt geçdi, oglan şunda ulaldy,
Gaýalarda guşlar bilen dem aldy,

Tarypa mynasyp ýigdiň jemaly,
Erkinlikde ösen bir serwi ýaly...

Sam bilen Zalyň Manuçehir şanyň huzuryna gelmegi

Şa eşitdi Samyň oglun alanyn,
Zabura dabara bilen geleniň.

Bu habar hoş ýakyp, gösterdi şany,
Kän gezek ýatlady kadyr-suhany.

Gidip Samy garşy almagy durman,
Öz ogly Nawzara berdi ol perman.

Tabşyrdy ol: taryp sözün aýtmagy,
Uly şatlyk bilen gutlap gaýtmagy.

Hal-ýagdaýyn sorap batyr – pälwanyň,
Çagyrmagy ony ýanyna şanyň.

Gelip ýetdi Samyň şat wagty Nawzar,
Ýanynda oň bezemen ýaş pälwan bar.

Sam Nawzary görüp, atyndan düşdi,
Onuň bilen gujaklaşyp görüşdi.

Soragy neneň diýip, gudratly hakan,
Nawzar jogap berdi ýekänme-ýekän.

Eşdip şa sargydyn, şanyň salamyn,
Hormat bilen başy egildi Samyň.

Aýdylşy dek, haýal etmän sähel-de,
Köşge tarap ýoneldi şol mahalda.

Şahy älem täjin geýinip indi,
Şatlyk bilen baryp tagtyna mündi.

Bir ýanynda Karan, bir ýanynda Sam,
Göz-göreçde şatlyk, agyzda kelam.

Bezemen Zal lowurdap dur seretse,
Görmegeý, elinde tylla serdesse.

Şa öňüne getirlen şol geýnütwe,
Şa görüp, geň galdy ak saçly ýigde.

Şol mahal gudratly şa berdi perman,
Aýdyň diýdi gurrandazlara durman:

«Nä ykbally, nä kysmatly oglan bu,
Hayşy ýyldyz aşagynda doglan bu.

Serdarmy ol, ulalanda kim bolar?
Dahanynda niçik sözler jem bolar?»

Gurrandazlar derrew gurra taşlady,
Münejjimler ýyldyz sanap başlady.

Diýdiler: «Ol baryp ýatan merdana,
Batyr ol, namysjaň hem akly dana».

Guwandy şa, eşdip beýle kyssany,
Sam-da unutdy bar gaýgy-gussany.

Şeyle sowgat berdi hökmürowan,
Uly-kiçi bary galdylar haýran,

Arap atyn berdi ýyldam aýakly,
Hindi gyljyn berdi tylladan saply.

Haly gülber-berdi hem sansyz dinar,
Altyn, kümüş, ýakut näçe diýšeň bar,

Rum hyzmatkäri rum parçaly:
Elinde gapak, jam, tylla syrçaly.

Sansyz mata berdi, müň dürli öwser,
Sansyz merjen berdi, pöwrize, göwher.

Gullaryň elinden müşk hem zagpyran,
Kabul edip aldy körpe gahryman.

Gowşurdyalar sowut, galkan birme-bir,
Berdiler serdesse, naýza bilen tir.

Tylla tagt berdiler, mahmal düşegi,
Altyn täç berdiler, şalyk guşagy.

Öwüp, hormat goýup edermen Sama
Manuçehir ýazdy şeýle şertnama:

Käbil, Zabul, Maý hem ülkesi Hindiň,
Çin deňzinden tä deňzine çen Sindin

Ähli ýerler – şeýle ýazyldy perman –
Sama bagyşlanýar şu ajap zaman.

Dillendi Sam: «Adalatly soltanym,
Hökmürowan, saňa gurban bu janym.

Giň älemi gezip gitsem her ýana,
Taýyn tapa bilmen, eý akly dana,

Sahylyk babynda seniň dek merdiň,
Ýurda dynçlyk, döwre şöhrat-şan berdiň.

Göwnüň aldatmadyň dünýäň zadyna,
Baky ömür bersin seniň adyña!»

Şa bilen hoşlaşyp ýola beslendi,
Pilleriň üstünde deprek seslendi.

Kerwen ýola düşdi Zabulystana,
Bütin şäher çykyp, bakdy şo ýana.

Pälwan hakda gelen bu şat habara,
Seýstanda göge galdy dabara.

Bezeldi Seýstan mysaly Erem,
Edil göwher ýaly nur saçdy ýerem!

Bütin ülke toy içinde gaýnady,
Baý, pukara biri galman ýaýnady.

Bütin ilat köşge tarap ýüzlendi,
Sansyz dilde şeýle sözler sözlendi:

«Samyň kalby mydam şatlanar ýaly,
Hemiše oň bolsun ýaş ýigdiň ýoly!

Öwüp taryp edip Dastany – merdi,
Her gelen köp gymmat sowgatlar berdi.

Şondan soň ogluna atasy-pälwan,
Şalaň batyrlygyn eýledi beýan.

Ýurduň her künjüne ýollap çaparyn,
Köpi gören danalaň bir toparyn.

Maslahata ýygnap, şeýle dillendi:
«Maňa gulak asyň, beglerim, indi!

Gudratly şahymdan bar şeýle perman,
Goşun ýygnamaly bir minut durman.

Kargasar ilini salyp lerezana,
Söweše gidýärin Mazanderana.

Gözýaş edip, gözlerime gan öýüp,
Gidýärin şu ýerde ýüregim goýup.

Akylsyz, pähimsiz, ýaşlykda bir çak,
Bolgusyz işleri kän etdim biçak.

Oglum zyňdym, çägi ýok meň günämiň,
Gadryny bilmedim ýürek penamyň!

Simrug ony terbiýeläp sereden,
Oňa şeýle pata berdi ýaradan.

Mensiz ösdi oglum, eden ýalňyşym,
Men perzentsiz, çağasy bar ol guşuň.

Günämi bagışlap, bagrym ereden,
Perzendimi gaýdyp berdi ýaradan.

Girew üçin size goýýaryn Zaly,
Şony görüp, meni ýat eder ýaly.

Goraň Zaly, mähir bilen serediň,
Akyl beriň, dogry ýola ýörediň».

Soňra Zala bakdy açık göwünden:
«Bil, höwürtgän Zabuldadyr şu günden.

Mynasyp häkim bol şeýle diýara,
Adyl bol, sahy bol, dynçlygy gora.

Pugta sakla ýaşululaň hormatyn,
Jigitlerden, alymlardan dost tutun.

Ylymlary oka, öwren, ýadaman,
Her bir ylym gerek bolar bir zaman.

İle öwret her dem okap biliňiň,
Şonda ýeter gözün kän zada seniň...»

Şeýle diýdi, ýene deprek kakylýdý,
Tozandan asmana perde çekildi.

Surnaýlar çalyndy ýuwaş-ýuwaşdan,
Jaňlar owaz etdi töwerek-daşdan.

Serkerde şöweše atlandy derhal,
Iki menzil gitdi yany bilen Zal.

Öwrenýär pälwandan şu ýaş başyna,
Serkerde bolmagy agyr goşuna.

Terjime eden Mämmet Seyidow

1. Bu poemalarda nähili wakalar beýan edilýär?
2. Zal hem Sam sizde nähili täsir döretti?
3. «Şanama» poemasyны tutuşlygyna öýde okaň.

«ŞANAMA» BARADA SÖZ

«Şanama» poemasy Abulkasym Firdöwsiniň otuz ýıldan gowrak döredijilik zähmetiniň hasylydyr.

Şahyryň dünýä belli bolan bu poemasy üç bölümünden ybaratdyr. Onuň birinji bölümünde toslamalara ýugrulan on sany patyşa hakda gürrüň berilýär. Poemanyň ikinji bölümde bolsa, dünýä ýüzüne belli bolan gahryman, ýeňiji Rüstem barada gürrüň edilýär. Üçinji bölümde bolsa Sasaniler nesilşalygynyň döreýşinden başlap, araplaryň Eýrany basyp alyşlaryna çenli bolan aralykda Eýranda bolup geçen uly wakalar beýan edilýär.

«Şanamanyň» tutuş üç bölümünüň içinden eriş-argaq bolup geçýän gapma-garsylyk – Haýyr bilen Şeriň, ýagsylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky görüşler, barlyşksyz çaknyşmalardyr. Bu görüşler eseriň başky baplarynda legendar şalar bilen gara güýçleriň gahrymanlary bolan döwleriň arasında bolýar. Soňra bu görüşler durmuşa has ýakynlaşýar.

«Şanama» – gadymy halk rowaýatlaryna we taryhy ýazgylara esaslanyp döredilen ajaýyp eser. Ol Eýran halkynyň, özbaşdaklyk, erkinlik, agzybirlik ugrunda alyp baran gahrymançılıkly

göreşlerine bagyşlanan ensiklopedik epopeýadır. Yöne bu poema awtoryň özi ýaşap ýörkä sarpa goýulmaýar.

Soltan Mahmyt şu meýildäki eseri ýazmagy Firdöwsiden haýış edende, onuň her setirine bir tylla bermegi wada edýär. Poema ýazylyp getirilenden soň, (bir yüz ýigrimi müň setirden ybarat) Soltan Mahmyt tòweregindäki ýakyn ýalhorlaryň, weziri Hasan Meýmendiniň täsiri hem-de özüniň arap halyfatlarynyň, daş-tòweregini gurşap alan süýthorlaryň göwnüne degmejek bolup, eden pikiri netijesinde şahyra tylla derek kümüş pul bermegi buýurýar. Hyzmatkärleri tylla derek, üç halta kümssi Firdöwsä alyp baranda, ol hammamda eken. Hammadan çykandan soň, onuň eline puly gowşuranda, Firdöwsi özüniň otuz ýyllap, eden zähmetiniň bihuda gidendigini bilip, uludan dem alýar. Şaga gahar edip, onuň bir bölegini hammam eýesine, birini pul getirene, bir bölegini bolsa çayça berýär. Gaharyna Soltan Mahmyt hakda elhenç satiriki mazmunly bir goşgy ýazýar. Ol satiriki eseriň bir bendifinde şeýle diýilýär:

Adalatsyz zalym şanyň zulmundan,
Gazneyinde gara bagrym gan boldy.
Pücek boldy otuz ýyllyk zähmetim,
Ah-nalamdan asman lerzana geldi.

Ine, bu satiriki eser-de şahyryň yzaranmalardan gorkup, şäherme-şäher göçüp, ýurduny taşlap gitmegine sebäp bolýar.

Rowaýatlarda gürrün berilmegine görä, Soltan Mahmyt Hindistana eden ýörişinden gaýdyp gelýärkä, ýolda juda berk bir galanyň üstünden gabat gelýär. Ol galanyň häkimine boýun bolup, az mukdarda salgut tölese, Soltan özüniň hiç zat etmejegini wada edip, ilçi iberyär. Şol iberen atlysy wagtynda gelmänden soň, patyşa rahatdan düşüp, bir bent goşgyny ýatdan aýdýar. Soňra ol aýdan goşgy setiriniň Firdöwsiniň «Şanamasyndandygyny» bilip, özüniň iberen ýalňyşlygyna ökünip, ony düzetjek bolýar. Gazna gelen badyna eser üçin ilki eden wadasyny – tylla puly şahyra eltip bermegi buýurýar. Emma tyllany getiryän adamlar Tus şäheriniň bir derwezesinden girenlerinde, Firdöwsiniň jesedini göterip çykyp, barýan gölegçileri görýärler. Şol tyllalary gyzyna

berjek bolanynda, gyzy pullary almaýar. «Kakamyň halal zähmeti bilen gazanan zady onuň derdine ýaramadymy, ol bize-de döwlet getirmez» – diýip, tylladan yüz öwürýär. Aýtmaklaryna görä, soňra Soltan Mahmyt şol tyllalary şahyryň mazarynyň üstüne gümmez galdyrtmaga harçlanmyş.

Umumy adamzat medeniýetiniň altyn hazynasyna müdimilik giren Firdöwsiniň «Şanama» poemasy biziň türkmen halkymyzyň arasynda öz ornumy tapdy. Biziň türkmen edebiýatmyzyň görnükli klassyklary Andalyp, Magtymguly, Seýdi, Zelili, Molla-nepes we başgalar hemiše Firdöwsini, aýratyn hem «Şanama» eserini ýatlaýarlar. Şu jähtden Magtymgulynyň «San bolsam» diýen goşgusyndaky:

«Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hafyz perwany,
Jelaleddin Rumy, «Jame ul-many»,
Alarnyň jaýynda men hem kän bolsam...»

Istär men «Şanama», «Sakynamany»,
Halyf Omar birlen Süleyman bolsam»... –

diýen setirleri biziň ýokarda aýdyp geçen gürrüňlerimiziň şayady bolýar diýsek ýalňyşmarys.

1. Abylkasym Firdöwsiniň «Şanama» poemasy näçe bölümde ybarat? Olarda nähili wakalar suratlandyrlyar?
2. Şahyr bu poemasynyň üstünde näçe wagt işleýär? Soltan Mahmyt Ferdöwsä näme söz berýär? Onuň beren sözünde tapylmandy gyna nähili garaýarsyňz?
3. «Şanama» poemasynyň dünyä edebiýatynda nähili orny bar?
4. «Şanama» diýen çepeper filme tomaşa ediň.

Edebiýat teoriýasy. Epopeýa barada maglumat

Epopeýa grekleriň epos – söz, aýdym we poiýeo... – döredýarin – diýen sözleriň birleşip aňladýan manysynda gelip «aýdym (söz) döredýän (döredilen söz)» diýmekdir. **Milli gah-**

rymançylykly wakalary giňişleýin beýan edýän uly göwrümlı poeziýá, proza eserlerine epopeýa diýilýär.

Epopeýa belli bir döwrün taryhy bilen uly wakalary, taryhy şahslaryň belli bir zamandaky gahrymançylykly işlerini halk durmuşy bilen baglap, baý sýužet, obrazly toslamalara ýugrup çeper beýan edýär.

Mysal üçin, Gomeriň «Illiada», «Odisseýa», hindileriň «Mahabharata», Wergiliniň «Eneida», Firdöwsiniň «Şanama» atly eserleri epopeýadır.

ABDYRAHMAN JAMY

(1414–1492)

Olarga berdim salamy,
Sordular saglyk kelamy,
Şyh Sagyt, mowla Jamy,
Ol ýedi soltan içinde.

Magtymguly

Görnükli täjik, pars edebiýatynyň parasatly alymy – Abdyrahman Jamy 1414-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Horasanyň Jam welaýatynyň Harjert obasynda eneden dogulýar. Jamynyň hakyky ady Nuretdin Abdyrahman ibn Ahmet Jamy bolupdyr, kakasynyň ady bolsa Nyzametdin, atasyna Şemsetdin Deşti diýer ekenler. Şahyryň ata-babalarynyň asly Yspyhanyň golaýynda ýerleşýän Deşt diýen ýerdendir. Ol şol ýerde ep-esli wagt ýaşanlaryndan soň, Horasanyň Jam diýen welaýatyna göçüp gelýärler we kazyçylyk, müftüçilik käri bilen meşgullanýarlar. Olar öz la-kamlaryny Deşti diýip atlandyryarlar. Abdyrahman Jamy bolsa Jamda doqlany üçin, edebi lakamyny Jam diýip saýlap alýar.

Abdyrahman ýaşlykdan bilime örän höwesli bolupdyr. Nyzametdin bolsa oglunyň bilimini goldaýar. Oňa bilim almak üçin mümkünçilik döredip berýär. Ol hemise atasy nirä gitse, yzyndan galmandyr. Atasy hem oglunyň şeýle zehinlidigini hasaba alyp,

ony özi bilen äkidipdir. Jamy öz bilimini Hyratda, Samarkantda dowam etdirýär. Ol Hyratda, Samarkantda filisofiýa, filologiyá, taryh, astronomiýa, saz sungaty, mamatematika ýaly ylymlary gowy öwrenip, döwrüniň juda kämil adamlarynyň biri bolup yetişyär.

Ol pars dilini, edebiýatyny, şeýle hem arap dilini gowy biliplidir.

Jamynyň döwründe Gündogar edebiýatynda IX-X asyrلarda formalaşan üç ugur has ýörgünli bolupdyr: Dini-mistikı ugur, feodal-köşk edebiýaty we progressiiv ugur. Jamynyň döredijiligi ikinji ugra – feodal-köşk edebiýaty diýen ugra degişlidir.

Feodal-köşk edebiýaty Hudaýy, dini ynanjy inkär etmeyär. Emma ol şu dünyäde bar bolan mümkünçiliklerden peýdalanyп, ömrüni şatlykda geçirmegi ündeýär.

Temurileriň döwründe ýaşanlygy üçin onuň eserlerinde şol nesilşalykda häkimlik eden Baburyň, Soltansöýün Baýkaranyň, Abu Sagydyň, Ulugbegiň atlaryna duş gelinýär. Ol Azerbayjanda häkimlik eden türkmen emirleri bilen ýakyndan aragatnaşykda bolupdyr. Hatda olaryň birnäcesine bagyşlap şygyr hem döredipdir. Jahan şa türkmen bolsa oňa öz diwanyny hem-de zer jähekli bir possun sowgat iberipdir.

Abdyrahman Jamy özünüň iň iri eserlerini şalara, häkimlere bagyşlap ýazypdyr. Şonuň bilen-de ol häkimiyet esgerleriniň ruhy päkligine, adalatly hökümdarlar bolmagyna öz akyllapýhaslary bilen hemaýat etmäge çalşypdyr. Ýagny çeper sözün dana pikirleriniň täsirleri bilen hökümdarlary hakykata, dogry ýola, adalata çagyrypdyr.

Şahyr ownuk poeziýa eserleriniň umumy häsiýetlerini kesgitläp, şygyr diwanlarynyň üçünjisinde şeýle ýazýar: «Meniň şygyr diwanlarymdaky eserleriň köpüsi şeýda aşyk-magşuk ga-zallarydyr. Olar asylly öwüt-ündewlerden we parasatly nesihatlardan ybarattdyr... Olarda binamys, pes adamlar hakda hiç hili ýatlama tapmarsyň. Sebäbi olar hakda ýazmak ýasaýşyň biweç geçirmek bolardy».

Abdyrahman Jamynyň döredijiligi juda köptaraplydyr. Onuň ellä golay çeper eserler kitaby, edebiýatyň, sopuçylygyn, pelsepäniň, saz sungatynyň meselelerine degişli işleri bar diýip

hasap edilýär. Şu sanda şahyryň üç sany şygylar diwany, «Yedi tagt» («Haft övreñg) atly ýedi poemany öz içine alýan uly kitaby bar. «Yedi tagt» Nyzamynyň, Hosrow Dehlewinin «Hamsalaryna» eýerilip ýazylypdyr.

Jamynyň «Yedi tagtyна» girýän birinji eser «Altyn zynjyrda» («Silsi-letsiz-zeheb») ahlak pelsepewi meselelerden gürrün berilýär. Bu eser üç bölümünden ybaratdyr. Onda Rudaky, Nyzamy, Emir Muizzi, Enweri... ýaly ajaýyp şahyrlar, şygylar sungaty we şahyrçylyk kesbi, poeziýanyň ähmiyeti hakda ýörite gürrün edilýär. Ideal häkim, döwleti dolandyrmak sungaty barasynda giňden taryh bilen bagly gürrün berilýär.

«Yedi tagtyň» ikinji poemasy gadymy rowaýatlaryň esasında ýazylan «Salaman we Absaldyr». Kitaba girýän üçinji esere «Asyl-zadalaryň sowgady» («Töhfetil-ahrar») diýip at berilýär.

Dördünji eser «Takwalaryň dogasy» (Subhetil-ebrar) poemasydyr.

Bäşinji poema Gündogarda meşhur legenda daýanýan «Ýusup – Züleyha».

Altynjy «Leýli-Mejnun» poemasydyr.

«Yedi tagtyň» iň ahyrynda gelýän poema bolsa Aleksandr Makedonskiniň özür we durmuş ýoluny görkezyän «Isgenderiň paýhas kitaby» (Hyretnamaýy-Iskenderi») diýen uly eserlerdir.

Abdyrahman Jamynyň şu ägirt uly kitaby – «Yedi tagt» dünýä edebiyatynyň altyn hazynasyna girdi.

Jamynyň «Baharystan» atly proza eseri-de bar. Bu eser aýry-aýry öwüt-ündew häsiyetli hekaýalardan durýar.

Abdyrahman Jamy özuniň döredijiliginde pars dilini ulanan hem bolsa, onuň eserleri türki halklarynyň arasynda, şol sanda türkmen halkynyň arasynda öz ornuny tapdy. Türkmen nusgawy edebiyatynyň görünüklü wekillerri, ony öz halypsasy hasap edýär.

Jamy gazal mülküniň soltany bolan Nowaýy (1441–1501) bilen ýygy aragatnaşykda bolupdyr. Nowaýy Jamyny öz ussady hasap edipdir. Jamy 1472-nji ýylда Mekgä gidýär we hajy bolup gaýdýar.

Şahyr, takmynan, 78 ýaşynda, ýagny 1492-nji ýylда aradan çykýar. Alyşır Nowaýy dosty Jamynyň ölümüne gynanç bildirip, bir ýyllap matam tutup gezipdir.

ALTYN ZYNJYR

(Bölekler)

Sygyr wasp edilip aýdylan söz

Parasat guşunyň ses-üýni – şygyr.
Bakylygyň beren önümi – şygyr.

Adamyň keýpine keýp goşýar şygyr,
Ýeňiş üçin bile söweşýär şygyr.

Ot ýaly lowurdap, ýanmasa şygyr,
Tüsselär, demiňi alarsyň agyr.

Ejizlik äheňi bar bolsa bentde,
Ýaramaz duýgular dörär ýürekde.

Şygyr çeper bolsa, çuň bolsa many,
Artar eýesiniň şöhraty-şany.

Sözi duzsuz bolsa, manysy – ýeňil,
Onda sen bir zady mäkäm belle, bil:

Goşgynyň şahyryň murtundan uzak,
Gitmän, sakgalyna çolaşjagy hak.

Şygyr dury suwly çay ýaly bolsun,
Merjen dänesinden dos-doly bolsun.

Ol dos-doly bolsun lagl-göwherden,
Mydam halas bolsun hapadan-kirden.

Suwuň duýbündäki ak, gara çagyl,
Günüň şöhlesine görünsin agyn.

Suwuň duýbündäki her däne göwher,
Görünsin adama, ýetirsin heser.

Eger söz düşnüsiz, many bulaşyk
Bolsa, ol goşgynyň nyryhy bir aşyk.

Baş çykarmak üçin beýle eserden,
Ony okamaly bolýar eserdeň.

Şahyrana sözüň artykmaçlygy hakda

Sözüň dabarasy dünýä dolup dur,
Söz bir gelin, janymyza saçýar nur.

Söz türpe jenandyr, ýokdur zynaty,
Ýöne aşyklary köp bolýar gaty.

Söz gelni özünü bezese eger,
On dördi gjäniň görki kemeler.

Kapyádan halka ýasap, halkany,
Ataýsa, ýykylar, taýar akyllý.

Iki setir ýazyp döredäýse gaş,
Haýran galar oňa hem garry, hem ýaş.

Dürli reňkli many bolar ýüzünde,
Günde bag döreder göwün düzünde.

Gözellerden, gyzyl meýden daş boldum,
Öz ömrümi men siz üçin harçladym.

Şygyr ölçegine salyp her sözi,
Ne gözel söz gelni bilen men sizi.

Tanyş etdim, ýene ederin tanyş,
Syrlaryny size ederin bagyş.

Eý, Jamy, bolsaň-da bu gün ähli-dil,
Munuň ýaly gürrüňleri etmegil.

Öwünme, birsalyň otur sen ümsüm,
Goý, danalar saňa akyllý diýsin.

Söz sungatynyň ussatlary hakynda

Şahyr kakan wagty ýürek taryna,
Çyzyk çekýär gara kalbyň baryna.

Kapyáa gözleyär ýagşydan ýagşy,
Ol şonda unudýar dünýä-durmuşy.

Teni goýup gidýän jan bolýar şahyr,
Dagy deşip, ondan zer alýar şahyr.

Der döküp, kän tapmak şahyryň işi,
Zerşynas bolýandyryr her şahyr kişi.

Göwheri daşlaryň içinden tapýar,
Şahyryň elinde telim göwher bar.

Göwheler ýalbyrap atar öwüsgin,
Emma şahyr kişi hemiše misgin.

Kanagatly adam bolýar bagtyýar,
Ýagşylyk talap et, ýagşy kişi bar.

Ýamandan daşda dur, giňdir ýer-meýdan,
Ýalana şygurdyň bolmaz bir peýda.

Göwhere diýerler her gowy şygyr,
Emma ol göwherden gymmat hem agyr.

Söz giden dünýädir, manysy giňdir,
Muny aňmadýgyň ahwaly teňdir.

Goşgy suw dek aksyn, goý tolkun tursun,
Çynyň ýüpegi dek lowurdap dursun.

Sözi söze çatýan ähli kapyýa,
Emma kapyýa hem gerekdir haýa.

Ýene-de aýdýaryn, kalplaryň yşky,
Hemiše döredýär nurana goşgy.

Yşk nurundan önýär pelegiň raksy,
Yşk nurundan önýär şygyr gowusy.

Şygyr hem tagamdyr, gulak sal, Jamy!
Hödür etme ile duzsuz tagamy.

Abdyrahman Jamynyň iň ajaýyp eserleriniň biri «Altyn zynjyr» goşgular toplumydyr. Olarda sözüň gymmaty, çepeň sözüň ähmiýeti («Şygyr wasp edilip aýdylan söz», «Şahyrana sözüň artykmaçlygy», «Söz sungatynyň ussatlary hakynda»...), sahylyk, mertlik hem söýgä wepalýlyk, ýalan diýmezlik, myhmanparazlyk, haýyr-sahawatdan sogap agtarmak... ýaly köp meseleler hakda gürrün edilýär.

Sözlük:

Ähli-dil – ýürekdeş.

Zerşynas – zer tanaýan, öwrenýän adam.

Çyn – Hytaý.

Raks – tans.

1. Bu goşgularda şahyr şygyr we söz barada nähili pikirleri öňe sürüýär?
2. Goşgulary labyzly okaň we olardan bölekler ýat tutuň.

SYLAGLAR WE TEMMILER KITABY

(Parçalar)

Bagtlylyk hem betbagtlylyk öňünden kesgitlenen zat däldir, adam ony ýa-da beýlekisini özünü alyp barşy bilen gazanýar. Haýyr iş üçin sylag hem temmi edil kölege ýaly bolup, adamyň yzyndan galmaýar.

Uly günä edeni üçin adamyň ömründen on iki ýyl kemelýär.
Ýazyk gazañandygy üçin bolsa, ýüz gün.

Uly we kiçi günäleriň birnäçe müň görnüşi bar. Kim bakyl-yga ýetjek bolsa, olardan gaça durmalydyr.

Maşgala syryny gizlin sakla.

Ooat pälli adamlary töweregioe topla hm mertebe gazar.
Malu-haýwan bilen mähirli bol.

Pák ýürekli bol hem hudaýa garaşyk et. Özüňden kiçi doganlaryň bilen mähirli bol, ululara hormat goý.

Özüňem düzel, özgelerem düzelt.

Ýetimlere ýüregiň awasyn, dul hatynlara kalbyň gyýylsyn.
Gojalara hormat kyl, bala-çagalara howandar bol.

Mör-möjekleri, haýwanlary, ağaçlary heläkleme.

Adamlary heläkcilikden halas et. Özgeleriň üstünligine guwan, şowsuzlyklaryna edil özün olaryň ornunda bolan kimin gynan.

Özgäniň aýbyný açyjy bolma.

Merhemet et, ýöne aklyga tamakin bolma.

Hiç haçan öz ata-enäň aýbyný açma.

Hiç haçan öz islegleriň kanagatlandyrmagá howlukma.

Nähili dostlary toplamalydygyny, nähili dostlardan bolsa gaça durmalydygyny bilgin.

Ýagsylygy unutma.

Kast etme.

Özüňi ýigrendirme, mukaddes hem akyldar adamlara töhmet atma.

Hakykata gulluk edýän ýagşy adamy masgaralaýy bolma.

Guşlary atma, haýwanlara aw etme.

Mör-möjekleri hininden, guşlary oturan şahasynandan örüzme.

Öz bähbidiň üçin özgeleri heläkcilige iberme.

Özgäniň arkasyndan baýlyk gazañma.

Başga biriniň ýagsylygyny ýasyrma.

Ýamanlyk edýäne kömek berme.

Adamlary masgaralama, üstlerinden gülme.

Sen bagtyň çuwüp, temmi almakdan sypan hem bolsaň, onda-da öz eden jenaýatyňa utan.

Iliň zadyny özüňe alma, öz günäni başgalara atalama.

Gazanmadyk şöhratyň satyn alma,

Aldaw hem hile bilen ösmäge ymtylma.

Ýel-ýagmyra sögünme.

Adamlaryň arasynda kynçylyk, duşmançylyk dörentrme.

Gowy adam sözünden, pikirinden, işinden bellidir. Eger ol
şu üç haýyr zady her gün amala aşyrýan bolsa, onda üç ýyldan
soň oňa Asmandan minnetdarlyk iberiler.

1. «Sylaglar we temmiler kitabyndan» alnan bu parçalarda nähili öwüt-nesihatlar berilýär?
2. Şu parçalary okaň we olardan bölekleri ýat tutuň.

«SYLAGLAR WE TEMMILER KITABY» BARADA

«Sylaglar we temmiler kitaby» Gündogaryň ruhy mirasy, ajaýyp edebi ýadygärligidir. Bu kitabyň haçan, haýsy döwürde döredilendigi häzire čenli belli däl. Yöne, takmyn bilen, bu eser XV-XVI asyrlara degişli hasaplanýar.

«Sylaglar we temmiler kitaby» Hytaýyň taryhyndan başlap, dürli döwürlere degişli mysallary, pähimleri, öwüt-ündewleri öz içine alýar. Bu kitap iki yüz on iki kadadan ybarat.

«Sylaglar we temmiler kitaby» XVI asyryň aýaklarynda çap edilen «Dao-Çang» diyen eserler ýygynndysyna-da girizilipdir.

Bu kitap mazmunynyň sadalygy, öz öwüt-ündewleriniň örän pähimliliği bilen dürli halklaryň arasynda meşhurlyk gazanan eserdir.

Hytaýylar «Sylaglar we temmiler kitabyny» öwüt-ündewiň iň ajaýyp nusgasy hasaplap, oňa örän keramatly zat hökmünde ynanýarlar.

1. Bu kitap haýsy döwre, haýsy halka degişli eser hasaplanýar?
2. Onda näçe kada bar? Ondan haýslary saňa ýarady?
3. «Sylaglar we temmiler kitabyndan» parçalary ata-eneňize hem okap beriň.

RABINDRANAT TAGOR

(1861–1941)

Eý, Hindistan, ene jan, aýdymalarym sen üçin...
Ýüregimiz seniňki – özge bizde näme bar?

XX asyr dünýä edebiýatynyň ösmegine uly goşant goşan meşhur hindi akyldary, şahyry, ýazyjysy, jemgyýetçilik işgäri, aň-düşünje ýaýradýyjysy, kompozitory, pedagogy, örän akyllý we talantly ynsany – Rabindranat Tagor 1861-nji ýylyň 7-nji maýynda Kalkutta şäherinde döwletli, okumyşly maşgalada dünýä indi. Rabindranatyň atasy imperialistik zulma garşy çykan milli garaşsyzlygyň tarapdarlarynyň biridi. Şu sebäpli-de, ol perzentlerini milli mekdeplere berip, olaryň hindi medeniýetini öwrenmeklerine, öz milli taryhlaryny bilmek we ony goramaklyga uly üns berdi. Tagorlar maşgalasy sagdyn pikirli, ylymly, dörediji ynsanlaryň tiz-tizden üýşüp duryan ýeridi. Şu sebäpli hem tebygy talantly Rabindranatda döredijilige bolan höwes ir oýanýar.

Şol wagtyň däbine görä, iňlis dilini hem diýseň gowy öwrenen Rabindranat Tagor 1878-nji ýylda Angliýa okuwa gelýär. Iki ýyla golay wagt dowamynda iňlis we dünýä edebiýaty hem-de sungaty bilen giňden tanyşýar.

Angliýadan okuwdan gelensoň, özuniň obadaky miras mülkünde garyp daýhanlar bilen ýaşan alym durmuşyň nä derejede adalatsyz tertip esasynda düzülendigini, hindi halkynyn ynsany hukuklarynyň kemsidilýändigini gördü. Bu ýagdaý ony milli garaşsyzlyk üçin göreşijileriň hataryna goşdy. Şu pursat Tagoryň eserlerinde milli garaşsyzlyk taglymynyň döremegine sebäp boldy.

Onuň döredijiliği goşgular ýazmak bilen başlandy. 1881-nji ýylda «Agşam aýdymalary» diýen at bilen goşgular ýygyndysy neşir edildi.

Bu kitap ýaş şahyryň adyny şahyrlaryň arasynda meşhur etdi we onuň poetik eserleri şol ýyldan başlap yzly-yzyna çap edilip başlandy. «Gitanjali» atly ýygynýdsyndaky goşgularyny şahyryň özi iňlis diline terjime etdi. 1912-nji ýylda Londona baranlarynda onuň ogly iňlisçä terjime edilip, çap etmäge niyetlenilen nusgasyny metro wagonlaryndan birinde ýatdan çykaryp galdyryär. Bagta garşy, eser salnan portfel tapylýar we ondaky goşgular şol ýylyň özünde Angliýada çap edilýär. Aradan bir ýyl geçer-geçmez, Tagora Nobel baýragy berilýär. Döredijilik ýolundaky iň beýik çeper açыşlaryna berlen bu baýrak ynsanyň erkini, azatlygyny, bagtyny wasp eden Rabindranat Tagora berilmegi adaty ýagdaýdy.

Rabindranat Tagoryň döredijilik gerimi juda giňdir. Ol elliden gowurak goşgular hem-de poemalar ýygynýdsyn, on iki roman hem-de powest, köp sanly pýesalar, publisistik makalarar, bengal edebiýatynyň taryhy hakyndaky kitabı, mekdepler üçin gollanma okuw kitaplaryny, Hindistanyň pelsepesi hem dini hakyn-daky işleri ýazdy. Ol hindi edebiýatında hekaýa žanryny ösdürmeklige uly goşant goşanlaryň biri hökmünde örän meşhurdyr. Ýazyjynyň birnäçe romanlary dünýäniň ençeme halklarynyň dillerine terjime edildi. Onuň eserlerinde ynsanyň erkinligi, azatlygy, ylmy taglymlary dürli görnüşde beýan edilýär. Tagoryň gahrymanlary – tutanýerli, özünü tanaýan we hormat edýän, öz milleti üçin aladalanýan, çydamly, ruhy taýdan erkin, dana şahslardyr. Ýazyjy hindi halkynyň azatlygyny görmegi isledi. Yöne ýazyjy munuň üçin her bir hindi ýaltalykdan, tekepbirlikden, ätiýaçszlykdan azat bolmaklary we garaşszlyk üçin göreşmegi şert diýip belleýär.

Halkynyň ylymly bolmagyny arzuw eden akyldar 1901-nji ýylda milli mekdebiň düybüni tutdy. Özi maksatnama düzüp, şu esasda hem okuw kitaplaryny, gollanmalary döredip, bu mekdepde öz hasabyndan ýonekeý halk çagalaryny okadýar. 1921-nji ýylda bolsa öz hasabyndan uniwersitet döretti.

Rabindranat Tagoryň milli hindi medeniýetini, pelsepesini, gumanistik pikirlerini ösdürmekde bitiren işleri şeýle bir uly, hatda ony «Hindistanyň wyzdany» diýip atlandyrdlar. Şahyryň

watansöýjilik we milli buýsanç ruhunda beýan eden «Janganamana» goşgusy garaşsyz Hindistan respublikasynyň döwlet senasy bolup ýaňlanýar.

Rabindranat Tagoryň nurly gözleri 1941-nji ýylyň 7-nji awgustynda baky ýumulýar.

Tagoryň döredijiligi türkmen we özbek alymlaryna hem oýaýly täsirlerini ýetirdi. Şol sebäpli-de, XX asyryň başlaryndan onuň birnäçe eserleri türkmen we özbek dillerinde çap edildi. Şahyryň «Heläkçilik» romany esasynda Hamza adyndaky teatrda «Ganga derýasynyň gyzy» spektakly goýuldy, çeber film döredildi. Türkmen we özbek okyjylary Tagoryň eserlerini işdämenlik bilen söýüp okaýarlar.

1. Rabindranat Tagor nirede dünýä inýär?
2. Onuň beýik şahs bolup ýetişmegine nämeler oñaýly täsirini ýetiripdir?
3. Şahyr nirede bilim alýar? Bu oña nähili täsir edýär?
4. Tagor haýsy ýygyntrysy üçin Nobel baýragyna mynasyp boldy?
5. Ýazyjy Halk magaryfyny ösdürmekde nähili işleri amala aşyrdy?
6. Rabindranat Tagory näme üçin «Hindistanyň wyzdany» diýip atlandyryarlar? Sen muňa nähili düşünýärsiň?

KHOKABABUWYŇ GAÝDYP GELMEGI

I

Babuwyň hyzmatynda işlemäge gelende, Raýçoronyň on iki ýaşy bardy. Onuň ýerligi Johordandy. Uzyn saçly, gözleri okara ýaly, owadan, berdaşly oglandy; ol öz hojaýynlary ýaly kaýosta kastasyndandy. Onuň bar işi babuwyň bir ýaşly oglы Onukula seretmekdi.

Wagt geçýärdi. Çaga ulaldy, mekdebe girdi, mekdepden soň kolleje girdi, kollejden soň sudda işlemäge başladı.

Raýçoron häzir hem onuň hyzmatkäri. Onuň ýene bir jenaby peýda boldy. Öye aýal geldi, indi Onukula bolan esasy hukuk oňa geçdi.

Emma Raýçoronyň köne hukulkaryny alyp, ony öňki eden hyzmatlarynyň köpüsi üçin sylaglap, oňa täze iş berdiler. Birnäçe

wagt geçenden soň Onukulyň oglu boldy, Raýçoron oglanjygy bütinley öz eline aldy.

Ol ony şeýle bir joşgun bilen hallanladýardy, şeýle bir ussatlyk bilen bökdürýärdi, çaganyň ýüzüne degiräýjek bolup, kellesi bilen şeýle bir gülküli hereket edýärdi hem-de jogaba garaşmazdan, oňa düýbünden manysyz, baglanyşkysz soraglar berýärdi welin, çaga Raýçorony gören badyna begenýärdi.

Haçan çaga hasanaklap, bosagadan emedekläp geçirip başlanda hem-de kimde-kim ony tutjak bolanda, aldawçy gülküjigi bilen gaçmaga başlanda, Raýçoron onuň akylyna, düşünjesine haýranlar galýardy. Ol birsyhly çaganyň ejesiniň ýanyна gelerdi hem-de guwançly geň galyjylyk bilen oňa şeý diýerdi:

– Ene, seniň ogluň ulalanda, sudýa bolup işlär, onuň gazanjy baş müň rupiýa bolar.

Raýçoron haýsy hem bolsa bir çaganyň şu ýasynda bosaganyň üstünden emedekläp geçirip bilşini hem-de adaty bolmadyk akylynyň bardygyny subut edýän beýleki hereketlerini öz göz öňüne getirip bilmeýärdi – bu diňe geljekki sudýa barada gaty bir geň zat hem dälde.

Birnäçe wagtdan soň Raýçorona ýüpden edilen uýan salyp, ony ata öwürdiler. Şeýle hem ol pälwan-da bolmaly bolýardy, eger Raýçoron ýeňilmese hem-de ýere ýykylmasa, uly gykylyk turýardy.

Onukul Padma etraplarynyň bir ýerlerine geçirildi. Ol Kalkuttadan ogluna arabajyk getirdi. Raýçoron Nobakumara atlas köýnek, parçadan edilen papajyk, eline altyn bilezik geýdirip, ony arabajyga oturtdy-da, bir-iki sagat gezelenç etmäge alyp çykdy.

Ýagynly möwsüm geldi. Aç Padma derýasy baglary, obalary, meýdanlary ýuwudýardy. Çägesew kenardaky boýy ýeten kaşa hem-de ýylgyn ösümliklerini suw alypdyr. Kenar ýakasyndaky topragyň oburlyp, suwa pagşyldap düşýän sesi üzňüsiz eşidilýärdi. Duşuňdan batly akyp geçirýän köpürjiklerdenem suw akymynyň güýjüne akyll ýetirmek kyn dälde.

Ağşamaralar bulutlar tutuşyp başlady, ýöne ýağşyň ýagmagyny hiç zat buşlamaýardy. Raýçoronyň kiçijik ketjal hojaýynynyň

asyl öýde durasy gelmeýärdi, ol arabajyga münüberdi. Arabajygy ýuwaşjadan itekläp, Raýçoron oglany şaly ekilen meydana getirdi-de, derýanyň ýakasynda aýak çekdi. Derýada ýekeje gaýykda, meydanda bolsa ýekeje adam-da ýokdy, derýanyň beýleki tarapynda, çägesew kenaryň üstünden ýaşyp barýan Günüň edil köz ýaly gyzaryp duran altyň şapagy bulutlaryň arasyndan görünýärdi. Bu yns-jynssyz ýerde çaga birden barmagy bilen nämedir bir zady görkezip:

– Conno, phu – diýip gygyrdy.

Olaryň duran ýerinden uzak bolmadyk, çygly, batgaly ýerde uly kadommo agajy ösüp otyrды, onuň ýokarky şahalarynda birnäçe gül açlypdyr. Çaga olara nebwürlik bilen seretdi. Birnäçe gün mundan öň Raýçoron oňa çybykdan kiçijik arabajyk ýasap beripdi, oňa bolsa şu hili güller düzülgidi. Arabajyga dakylan ýüpjacazy çekmek bijay hezildi, şol gün Raýçorona at bolup ýöremeklik miýesser bolmady, ol oslagsyz ýerden ýokary wezipä çekildi hem-de atlykdan atbakarlyga geçirildi.

Raýçoronyň batganyň içi bilen güle gidesi gelenokdy. Şonuň üçinem ol howlukmaçlyk bilen beýleki tarapy görkezdi:

– Seret, seret, hal-ha, seretsene, guşjagaz! Hal-ha uçýar, ana uçup gitdi! Honha-da guşjagaz, hon-ha!

Ol sözünüň arasyň üzмän gepläp, arabajygy öňe çalt itekledi.

Eger geljekde sudýa bolmaklyk çaganyň maňlaýyna ýazylan bolsa, onda ony ýönekeý bir zat bilen aldap boljaklygyna – aýratynam daş-töwerekde gzyzkly bir zadyň ýok ýerinde aldap boljaklygyna bil baglamaklyk ýeriksiz. Şonuň üçinem guşjagaz hakýndaky waka uzaga çekip bilmeli:

– Ýeri bolýar, sen arabajygyň içinde otur, men ylgap, saňa gül ýolup geleýin. Ýone seret, suwuň golaýyna baraýmagyn!

Şu sözleri aýdyp, Raýçoron jalbaryny dyzyna çenli çermäp agaja tarap ugrady. Emma çaga suwa barmaklyk gadagan edilen bädyna, onuň şol bada ünsi gülden aýrylyp, suwa geçdi. Derýa edil haýsydýr bir äpet Raýçoronyň elinden sypan, diýen etmeyän bir topar çaga mähellesiniň gowry ýaly, çyrpynyp hemde güwwüldäp, onuň ýanjacazyndan akyärdy. Ol gülüp, gadagan edilen ýere ylgady.

Kiçijik adamjyk olaryň garagollugyndan ýaňa howsala düşdi. Ol ýuwaşlyk bilen arabajykdan düşdi-de, derýa tarap ugrady, gidip barşyna ýerden uzyn sypaly aldy, ahyr suwa ýetenden soň, edil balyk tutýanlar ýaly suwa eglip durdy.

Keçjal tolkunlar düşünksiz bir dilde çagany öz öýlerine bileje oýnamaga çagyryardylar.

Pagşyldy sesi eşidildi. Ýagynly möwsümde Padmada şeýle pagşyldylaryň gör näçesi eşidilýär!

Rayçoron köýneginiň etegini gülden dolduryp, ağaçdan düşüp, soňra gülümjiräp, arabajygyn ýanyна bardy, gorse, hiç kim ýok! Ol töwerek-daşyna seretdi, emma gara-çyra gözüne ilmedi.

Rayçoronyň endam-jany sowady. Hemme zat onuň gözüniň öňünden edil gara bulut ýaly süýşüp geçýärdi. Onuň ýüreginden:

– Babu, khokababu, meniň eziz dadababuwym! – diýen eýmenç seda çykdy.

Emma hiç kim ses bermedi, bezzat çagalaryň gülküleri eşidilmedi, diňe Padma, göýä diýersiň tebigatda şunuň ýaly adaty waka üns bermäge özünüň minut-da wagty ýok ýaly, öňki bolşy ýaly çyrpynyp, güwwüldäp akyp ýatyrdы.

Namazşam boldy. Hojaýynyň howsala düşen aýaly çagany gözlemek üçin çar tarapa adam ýollady. Olar Padmanyň kenaryna elliň panusly gelenlerinde, Rayçoronyň edil giye turýan tupan ýaly iki baka ylgap, boguk ses bilen:

– Babu, meniň khokababuwym! – diýip, gygyryp ýörenini gördüler.

Rayçorony öye getirenlerinde, ol öz hanymynyň aýagyna ýkyldy. Ol hemme soraglara:

– Bilemok, ene – diýip, aglap jogap berdi.

Ýüreklerinde hemme kişi bu işin Padmadan ýetendigine düşünseler-de, adamlarda obanyň çetinde düslän sygan göçüne müňkürlük bardy, hojaýyn aýal bolsa ogluny Raýcoronyň özi ogurlaýmadymyka diýip pikir edýärdi. Ol ony ýanyна çagyryp:

– Meniň çagamy ber! Şonuň üçin näme alsaň al! – diýip, haýyış etmäge-de başladы.

Emma Raýcoron, der-gazap bolup, diňe kellesini ýumruklayárdы. Hojaýyn aýal ony kowdy.

Onukul Raýçoron barada aýalynyň adalatsyz müňkürligini taşlatmaga synanyşdy. Ol şeýle işi näme üçin etsin diýip, Onukul soraýardı.

— Näme üçin? Çagada altın şaylar bardy – diýip, aýaly jogap berýärdi.

II

Raýçoron öz obasyna dolanyp geldi. Şu wagta çenli onuň çagasy bolmandy, çaga bolar öýdüp aýratyn bir tamاسam ýokdy. Emma gaýdyp gelenine bir ýyl hem geçip-geçmäňkä, onuň gartaşan aýaly garaşylmadık ýagdaýda ogul dogurdy hem-de bu dünýä bilen hasaplaşygyny tamamlady.

Täze bolan çaga Raýçoronyň iňňän gaharyny getirdi. Raýçoron ony khokababuwyň ýerini almak üçin aldaw bilen peýda bolan çaga diýip düşündi hem-de özünüň hojaýynynyň ýalňyz oglunu suwa gark edenden soňra, bagtly kaka üçin ölüme deň günä diýip hasap etdi. Raýçoronyň dul aýal dogany bolany gowy bolupdyr, ýogsam bu çaga ýagty jahanda uzak ýaşamazdy.

Aýratyn bir geň zat, olam bolsa, birnäçe wagtdan soň bu çaga hem bosagadan emedekläp geçirip başlady hem-de her hili gadagan etmeklige garamazdan, hemme zada bolan bilesigelijiliginı we özünüň akylyny görkezip başlady. Hatda onuň sesi-de, gülküsi-de, agysy-da şol öňki çagany biygytáýar ýada salýardy. Raýçoron çaganyň gykylygyny eşidende, onuň ýüregi gürsüldäp urmaga başlaýardı, onuň göwňune ýitirilen dadababu niredendir bir ýerde aglaýan ýaly bolýardı.

Raýçoronyň aýal dogany çaganyň adyny Phelna diýip tutardı. Ol wagty gelende kakasynyň aýal doganyna «te» diýip ýüzlenip ugrady. Raýçoron tanyş ýüzlenmäni eşidip, birden:

— Asyl bu khokababu ahyryn! Ol meniň özüne bolan söýgumi unudyp bilmändir-de, meniň öýümde täzededen dünýä inipdir – diýip oýlandy.

Muny inkär edip bolmajak deliller tassyklayıýardı. Birinjiden, ol onuň dolanyp geleninden soň, köp wagt geçmäňkä eneden bolupdy. Ikinjiden, şeýle köp ýyllar geçmişden soň onuň aýalynyň ýeke-täk özünüň ogul doğrup bilmejekligi belli. Üçunjiden bolsa,

bu çaga hem emedekleýär, kä ýykylyp, kä pytyldapjyk ýoreýär hem-de kakasynyň aýal doganyny «te» diýip çağyrýar. Hemme häsiýetleri boýunça Phelna geljekde sudýa bolmaly.

Edil şu ýeriň özünde hem Raýçoron özuniň hanymynyň el-henç müňkürligini ýadyna saldy.

Ol öz-özüne geň galyjylyk bilen:

— Äh, kimiň oň ogluny ogurlanlygyny ene ýüregi duýan ekeni – diýdi.

Indi ol, çaga hemme wagt üns bermänligine ökünýär. Ol täzeden oglany bütinley özüne öwrenişdirmäge başlaýar.

Raýçoron şol wagtdan başlap, göýä Phelna asylly maşgaladan çykan ýaly, ony terbiýeläp ugrayar, oňa atlas köýnek, parçadan edilen papajyk satyn alýar, merhum aýalynyň şay-seplerini erek-dip, çaga üçin bilezik ýasaýar. Ol oba çagalarynyň hiç haýsy bilen oýnamaga oňa rugsat bermeýärdi, gijesine-gündizine çaganyň ýeke-täk ýoldaşy – onuň özüdi. Obanyň çagalary her bir amatly pursatda nabobyň oglý diýip, oglanyň gaharyny getirýärdiler, goňşularы bolsa Raýçoronyň özünü geňgaldyryjylykly alyp barşyna haýran galýardylar.

Phelnanyň mekdebe gitmeli wagty gelende, Raýçoron özünde bar zadyň ählijesini satyşdyryp, çagany Kalkutta äkitdi. Ol şol ýerde örän kynçlyk bilen özüne iş tapdy, Phelnany bolsa mekdebe ýerleşdirdi. Oglany oňat iýdirip-içirmek, oňa oňat bilim bermek maksady bilen özi ýykma-ýykylma gün geçirýärdi.

«Meniň ezizim, sen meni söýyärdiň, şonuň üçinem meniň ýanyma geldiň. Hiç haçan sende ýetmezçilik bolmaly däl!» diýip, ol pikir edýärdi.

On iki ýyl geçdi. Oglan oňat okayardy, gaty görmegeýdi, özuniň üstü-başyna köp üns berýärdi. Ol Raýçorona kaka hökmünde yüzlenmeyeýärdi, sebäbi Raýçoron ony kaka ýaly söyse-de, oňa edil hyzmatkär ýaly gulluk edýärdi. Raýçoronyň başgada kemçilikleri bardy – ol özuniň Phelnanyň kakasydygyny hemise gizleyärdi. Pansionyň okuwçylary (Phelna şol ýerde ýasaýardy) elmydama Raýçoronyň üstünden gülüşyärdiler, men hem Phelnanyň kakasynyň ýok wagtynda, olara goşulmaýardym diýip aýdyp bilmelin. Emma, nähili bolsa-da, okuwçylar azarsyz-

bizarsyz, mylakatly Raýcorony söýyärdiler, ony Phelna hem oňat görýärdi, ýone welin, meniň öň hem aýdyşym ýaly, bütinley edil öz kakasy ýaly görmeýärdi, onuň söýgüsinde nähilidir bir hili dözümsizlik bardy.

Raýcoron garrady. Indi hojaýynlary onuň işinde hemiše ýalňyşlyk tapmaga başladylar. Hakykatdanam, ol tapdan düşdi, ol öňküleri ýaly işläp bilmeýärdi, etmeli işlerini köplenç unudýardy. Emma hojaýynlarynyň öňünde onuň ýaşy hiç hili bahana bolup bilmeýärdi. Edil şu wagtlar hem Raýcoronyň obadan äkelen puly gutarypdy. Indi Phelna iýmek-içmäge, geýim-gejime kä bir derejede mätäçlik çekmeli boldy, muňa bolsa, ol närazydy.

«KHOKABABUWYŇ GAÝDYP GELMEGI» HEKAÝASY BARADA

Rabindranat Tagor bu hekaýasyny 1891-nji ýylda ýazypdyr. Hekaýada bir maşgalada bolup geçen waka suratlandyrılyar. Onda boýdan-başa hyzmatkär Raýcoron hereket edýär. Ähli hereketler bolsa onuň obrazynyň üsti bilen berilýär. Ol şol maşgala hyzmatkär bolup geleninde on iki ýaşly oglanjykdy. Özuniň çydamlylygy, akyllılygy, işeňnırligi, dogruçyllygy bilen hojaýyny Onukulda uly täsir galдыryar.

Raýcoron hojaýynynyň ogly Nobakumarany ýitirenden soň, ony wyždan azaby gynaýar. Sebäbi ony öz ogly ýaly görýärdi. Hojaýyny ony öýünden kowanyndan soň, köp wagt geçmänem Raýcoronyň öz ogly dünýä inýär. Ol çagany hojaýynыň ölen oglunyň ýerini almak üçin aldaw bilen peýda bolan çaga diýip düşünýär hem-de muny özi üçin ölüme deň günä diýip hasaplaýar.

Köp wagt geçmäňkä, çagajygyň edýän hereketleri Raýcorona hojaýynynyň suwa gark bolan ogluny ýatladýär. Ol bu çagany suwa gark bolan çaganyň ornuna gelen çaga diýip düşünýär. Sonuň üçinem öz ogluny hojaýynynyň ogly ýaly edip, asyllý terbiýelemäge başlaýar. Hatda oglanjyga özuniň kakasydygyny-da aytmaýar. Phelnany hiç zada zar etmäni iýdirip-içirip, okadýar.

Indi Raýcoronyň öňküligi ýokdy. Ol eýýäm garrapdy. Munuň üstesine-de ol işden kowlupdy. Ol ogly Phelnanyň aladasyny

edýärdi. Raýcoron özünü gynaýan wyždan azabyndan dynmak üçin öňki hojaýynynyň ýanyна barýar. Ol Onukulyň aýalyna ogluny «ogurlanyň» aýdýar. Olar muňa näme-de bolsa ynanýarlar.

Raýcorony öz ogly Phelna Onukul hojaýynynyň öýünden kowsa-da sesini çykarman, ogluna iň soňky gezek mähir bilen garaýar we öýünden çykyp gidýär.

Ýazyjy bu hekaýasynda Raýcoronyň üsti bilen asylly, sabyrly, çydamly, mert, wyždanly... ynsanyň obrazyny suratlandyrmagy başarıypdyr. Ol hojaýynyny aldan bolsa-da, özünü ömürboýy gynaýan wyždan azabyndan gutulýar.

Sözlük we düşündiriş:

Babu – jenap.

Kaýosta – kätipler kastasy.

Kaşa – boýra etmek üçin ulanylýan ösümlilik.

Çonno – Raýcoronyň gysgaldylyp tutulýan ady;
phu – «phul» sözünden, ýagny gül diýmek.

Khokababu, dadababu – kiçijik jenap.

Sanniasi – galandar.

1. Raýcoron kim we ol näme bilen meşgul bolýar?
2. Çaga nädip ýitirim bolýar? Muňa näme sebäp bolýar?
3. Raýcoron näme üçin oglunu hojaýynyň oglы ýaly görüp, oňa öz atasadygyny duýdurmaýar? Siz muňa nähili garaýarsyňz?
4. Ol näme üçin öz oglunu Onukula eltip beryär?
5. Raýcoronyň obrazy size ýaradamy? Näme üçin?
6. Hekáyanı okaň we mazmunyny gürrüň edip beriň.
7. Rabindranat Tagoryň eserlerini okaň.

SERGEÝ YESENIN

(1895–1925)

XX asyr rus edebiýatynyň ösmegine uly goşant goşan ajaýyp söz ussady, joşgunly lirik şahyr we arzuwlar ummanynda ýaşan ynsan – Sergeý Ýeseniniň döredijiligi dünýä edebiýatynyň taryh-

ynda hem uly orun eýeleýär. Ol kommunistik syýasatyň talap-laryna boýun egmек islemedik, özdiýenli, emma çäksiz, ne-pis, örän ince duýguly beýik şahyr. Onuň öz ýaşan döwründe Ýesenine deň gelýän şahyr azdy.

Russiyanyň köne Rýazan guberniýasydaky Konstantinowo obasynda 1895-nji ýylyň 21-nji sentýabrynda daýhan maşgalasynda doglup, önüp-ösen Sergey Ýesenin ömrüniň ahyryna çenli oba durmuş we tebigat aýdymçysy bolup galdy. Ol goşgularynda daýhanlara mahsus bolan: sadalyk, dogruçyllyk, ynsanper-werlik, tebigylyk, ýalandan gaça durmaklyk ýaly adamkärçilik duýgularyny diýseň täsirli, ýumoristik, tragik beýan edişi bilen hem meşhurlyk gazandy. Oba durmuş romantikasy, ýönekeý daýhanyň oý-hyýallary, ýasaýşy, arzuw-umytalary Ýeseniniň poe-ziyasynyň içinden eriş-argac bolup geçýär. Ýeseniniň şygryýeti tüydügiň ýakymly, mylaýym owazy ýaly okyjylaryň ruhuna ruh goşýar. Ol ynsana mähirli söýgi bilen garaýan, her bir diri janyň goralmagyny arzuw edýän şahyrdy.

Ýeseniniň ömri we döredijiliginiň belli bir derejede Özbe-gistan bilen bagly ýerleri hem ýok däl. Şahyr 1924 – 1925-nji ýyllarda Orta Aziýa we Kawkaz ülkelerine syýahat edip, gysga wagtlayın bolsa-da, Daşkentde hem ýaşapdyr. Daşkentde Sergey Ýesenin ýaşan öý bu gunki gündे şahyryň muzeýine öwrüldi. Onuň «Pars äheňleri» diýip atlandyrylan meşhyr ýygyndysyndaky goşgularyň döremegine-de, ine, şu syýahat hem belli bir derejede öz täsirini ýetirýär.

Sergey Ýeseniniň şahsy durmuş gaty tertipsiz we biseren-jam ýag-daýda geçen bolsa-da, ol döredijiligini syýasy talaplara boýun egdir-medi, şygryétini ideologiyanyň gurbanyna öwür-medi. Ol 1925-nji ýylyň 27-nji dekabryndan 28-nji dekabryna geçen gijesi Leningrad şäherindäki myhmanhanalardan birinde öz janyna kast edýär.

H. Kulyýew, G. Ezizow, A. Agabaýew ýaly türkmen şahyrlary Ýeseniniň döredijiligine salgylanypdyrlar. Ýeseniniň döredijiligini türkmen okyjylaryna ýetirmekde tanymal şahyr Ahmet Gurban-nepesowyň hyzmatlary uludyr. Häzirki wagtda her bir

öýüň kitap tekjelerinde şahyryň eserleri öz ornuny tapdy we köpçülük tarapyndan söylüp okalýan ajaýyp eserlere öwrüldi.

1. S.Ýesenin nirede we haçan dünýä inýär?
2. Onuň goşgularynda nämeler hakda pikir ýöredilipdir?
3. Türkmen şahyrlaryndan kimler Ýeseniniň döredijiliginden ugur alypyrlar?
4. Sen şahyryň haýsy goşgularyny okadyň? Saňa onuň haýssy ýarady? Náme üçin?

MENIŇ YOLUM

Ýürek joşup, gozgap

Bu könül köşgüm,

Geçmişimi

Ýada saldym

Arada.

Aslymyz obaly...

Gowusy goşgym

Birme-bir gürruň ber

Ömrüm barada.

Şepbik, hamyt ysy

Burk urup duran,

Öýmüz daýhan öyi,

Köneje külbe.

Taňryň köne şekli,

Öçügsi çyra,

Çagakam şu zatlar

Siňipdir kalba.

Daşda ýel oýnaýar

Gary gaýdyra.

Enem, pişik, seki...

Dokuz ýaşly men.

Hiňlenip sähraýy

Tukat aýdyma

Kämahallam pallap

Çokunýar enim.

Şonda köňle

Ylham gelenin duýdum.

Duýgy leşger çekdi

Hatarma-hatar.

«Indi ýagşy

Içim dökmesem, – diýdim –

Eýgerder ýaly däl

Bu bela-beter.»

Geçen ýyllar...

Indi ümürde ýaly.

Atam diňirgenip,

Diýdi şeýle söz:

«Biderek zat...

Garaz bolsa hyýalyň:

Çowdary hakda ýaz,

Baýtal hakda ýaz.»

Şonda gözellige,

Yşk eden beýnä,

Hyýallar diýyärdi

Gabsap aklymy:

«Şöhratyň, puluň bor,

Gezersiň ýaýnap,

Góýarlar Rýazanda

Mermer şeklini.»

On bäsde yşk derdi
Geldi hayý-hayýlap.
Hyýallarym süyjüjedi
O çakda.
Bar niýetim:
Gyzlardan
Şol gyzy saýlap,
Yaşym ýetse,
Gelinlige almakdy.

Geçen ýyllar
Tagma salýar
Her kese.
Müň hyýal getirýär
Günleriň hersem.
Obaly hyýalbent –
Gelip merkeze,
İň şöhratlı şahyr
Boldum bir görsem.

Ýazmak keseline
Uçralym, dynman
Ýat illerde ykdym,
Gezdim seýl edip.
Jyda düşsem ýanman,
Duşsam gynanman,
Bu dünýäni
Aldaw hasap eýledim.

Şonda nämedigne
Düşündim Rusuň,
Şöhratyňam
Nämeliigni bildim men.
Onsoň gama-gussa
Gaplaýyp ruhum
Misli zäherlenen
Ýaly boldum men.

Ýeri, munda
Şahyr bolaňda näme?!.
Mensizem gyt däl-ä
Şaya arzanlar.
Ölsem, gömүň
Daşym dolaňda
Ýöne ...
Ýadygärlilik dikmäň maňa
Rýazanda.

Russiýa... Şalyk...
Görseň gam basýa...
Begsiresýär
Hondan bärsi baýarlar.
Beýle bolsa, onda
Kabul et, Moskwa!
Maňa Rýazanyň
Jalataýy diýerler.

Görýäsdä –
Kim-kimi!
Hany başladyk.
Her ýerden ýygنانان
Bikär titileň
Üstüne
Şygyrlam seçip başlady
Rýazan baýtalnyň
Goýras siýdigin.

Halaňzokmy?
Dogry,
Bu däl geregňiz.
Näzijek zatlara
Endik eden siz.
Ýöne
Bilip goýuň,
Iýýän çöregňiz...

Ders dökmeseň
Ösmeyär ol, jedelsiz!

Ýyllar geçdi
Söweş gurup çyn-ýalan
Ählisin ýazmaýyn,
Kän olar çünki.
Şalygyn ýerini
Beýik güýç bilen,
Eýeledi bir gün
Işçiler synpy.

Kaňkamakdan ýadap,
Yatlap il-halky
Dolandym,
Durun men
Obaň gaşynda.
Kamysdan köynekli,
Ýaşyl gulpakly
Han-ha, dur berýoza
Kölçän başynda.

Bu güzel berýoza!
Gudrat!.. Döşünü! –
Aýalda gördüğüň
Azdyrjak akly.
Nurly meýdanlarda
Dynyp işini,
Adamlar gelýärdi
Purguny ýükli.

Tanayán ýok,
Obam üçinem ýat men.
Görüp

Nazar salman
Geçen aýaly,
Tisgindim men,
Gorkan ýaly bir zatdan,
Inim dyglap gitdi
Tok uran ýaly.

Bu şolmuka?
Geçdimikä tanaman?!
Gitdi,
Ak ýaglygyn şemala gerip.
Mensiz gamam
Gyt däl borly,
Eý, aman!
Dodaklaram
Gidiplir-ä kemşerip.

Giçlik
Papagymy aşagrak çekip,
Görmez ýaly
Gözleň sowuk bakyşyn.
Orulan meýdana
Gezmäge çykyp,
Diňleyän
Çeşmäniň şirläp akyşyn.

Aý, bolýa-da...
Bizden ýaşlyk geçendir!
Ahmyryň puç,
Ýol ýok yza gaýdara.
Bu garagol başa
Häzirem çendir,
Mundan beylák
Kämil aýdym aýdara.

Şahyr «Meniň ýolum» diýen şyglynda özüniň daýhan maşgalasynda doglup, önüp-ösendigini buýsanç bilen beýan edýär. Oňa şeýle asylly terbiyäni babasy Fýodor Andreýewiç Titow ýaşlygyndan bermegi başarypdyr. Şonuň üçin şahyryň goşgusynyň her bir bendini okanyňda, onuň obasy barasyndaky, watanynyň tebigaty hakyndaky aýdan zatlarynyň keşbi göz öňünde janlanýar.

1. Goşgy haýsy temada beýan edilipdir?
2. Şahyr öz özür ýoly barada nämeleri gürرүň berýär?
3. Goşguda nähili çeperçilik tärlerden peýadalanylan?
4. Şygly labyzly okaň we mazmunyny gürrүň beriň.

ENEME HAT

Käbäm enim, dirimisiň henizem,
Menem diri, menden saňa kän salam,
Külbäne Gün nury düşsün ezizim,
Hem-de gam şäheriňe salynsyn talaň.

Maňa hat ýazdylar ençeme ýola,
Seni ýatlap eneň gamda galdy diýip.
Meni küýsäp çykýarmyşyň şa ýola,
Şol szüzençit köýnegiň galgydyp.

Dünýän ýüzi gara şala girende,
Gije gara basyp oýanýarmyşyň.
Kimdir biri meýhanalaň birinde,
Bokurdagma pyçak goýan ýalymyş.

Gamlanma, rahatlan, dik sakla seriň!
Ol bir agyr gussaň hilesi, aly.
Men şeýle bir geldi-geçer däldirin,
Enem, seni görmän oläýer ýaly.

Önkülerim ýaly näzik çaga men.
Bar umydym, bar tesellim janyma:

Basym halas bolup gamyň dagyndan,
Basymrak dolanmak seniň ýanyňa.

Eriklermiz ak güllerin ýaýanda,
Bararyn men çeşmäň suwy dyňzanda.
Bir haýyşym: şonda meni oýarma,
Sekiz ýyl öñki dek aladaňdandan.

Geçen günlerimi ýatlap bir uçdan,
Köýen arzuwlaryn oýarma balaň.
Ir utuldym, ir ýadadym durmuşdan,
Nätjek, şeýle boldy meniň ykbalym.

Çokunmanam öwretme, ýok geregi.
Indi gaýtalaman köne aýdymy.
Sen dünýede ýeriň, gögүň diregi,
Sen gündiziň nury, gjäň aýdyň.

Unut gussaň, gitme gamgyn melala.
Jigerbendim uzak ilde galdy diýp.
Indi beýdip çykyp durma şa ýola,
Şol süzülen çit köýnegiň galgydyp.

Beýik rus edebiýatynda ene obrazyna uly üns beren şahyr Sergey Yesenindir. Bu onuň döredijiliginiň ählisinde diýen ýaly aýdyň beýan edilýär. Onuň «Eneme hat» diýen goşgusynda şahyryň perzentlik duýgusy çeper suratlandyrylýar. Yesenin tarapyndan döredilen ene obrazy dünýä edebiýatyň taryhynda iň bir gowy obrazlaryň biridir. Bu goşgy şahyryň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazylýpdyr.

Şahyr uzak aýralykdan soň, enesiniň ýanyna gaýdyp gelýär. Kalbyný ene mährinden gandyransoň, ol oňa dünýädäki iň bir gadyrly hazynadygyny aýdýar. Enesi bilen duşuşyk onuň ýüreginde mähirli yz galdyrýar. Yesenin enesi bilen özündäki bar bolan ähli gowy zady baglaýar. Bu onuň durmuşy, ýagty umytlary.

1. Bu goşgy näme hakda? Şahyr öz enesine nähili garaýar?
2. Şahyryň duýgulary nähili sözler bilen beýan edilýär?
3. Näme üçin ene öz ogly hakda alada edýär?
4. Yésenin näme hakında arzuw edýär?
5. Näme üçin bu goşguda «Şol szüzen çit köýnegin galgydyp» setisi iki gezek gaytalanyar?
6. Şahyryň mähriban ülkesine bolan garaýşy nähili?
7. Goşgyny ýat tutuň.

YKBALYM BOSFORA ELTENOK MENI

Ykbalyym Bosfora eltenok meni,
Ol barada sorama sen gül meňiz.
Maňa gara gözleriňde göründi,
Gögümtıl ýalyn dek çyrpynýan deňiz.

Bagdat bazarynda bolmadym saýyl,
Ýüpek, hyna satmak üçin gyssana.
Gel bir pursat gül kamatyň synlaýyn,
Dynjymy alaýyn dyzyň ýassana.

Soň meni tapmarsyň, çekseňem zary,
Tutmasaň şu pursat ötmezden burun.
Men Russiyaň ady belli şahyry,
Hem seniň baş günlük myhmanyňdyryny.

Meň aňymda şirin sazy garmonyň,
Aý aýdyňda üýrýän itleriň sesi.
Döredimi sende arzuw-armanyym –
Şol ýaşyl ülkäni görmek höwesi.

Seniň yhlasyňdyr maňa gel diýen,
Gelmedim, bu ýere bolman durarym.
Gollaryň ak sonaň ganaty deýin,
Daşyma çyrmaşyp aldy kararym.

Jana aram gözleýän men bu çakda,
Geçen günlerimden käýinmesem-de.

Gürrüň ber gyz, gözel watanyň hakda,
Rahatlyk dermany bar sesiňde.

Eltmese-de ykbal Bosfora meni,
Özüm deňzi, göz öňüme getirin.
Oň mawy ýalyn deý çyrpynyşyny,
Seniň gözleriňde görer otyryн.

Ýesenin Gündogaryň durmuşyna örän uly gyzyklanma bilen seredipdir. Ol birnäçe gezek Daşkentde, Samarkantda, Bakuda, Tbiliside, Aşgabatda we başga şäherlerde hem bolupdyr. 1924 – 1925-nji ýyllarda Kawkazda özüniň ajaýyp şygylar toplumyny «Pars äheňleri» goşgular toplumyny döredipdir. Gündogaryň özgeçeligi Russiyanyň gözelligi belen deňeşdirilýär.

Şahyr «Ykbalyň Bosfora eltenok meni» diýen goşgusynda Gündogar gyzy bilen özüniň ýurdy barasynda söhbet açýar. Ol bu şygrynda Watanya bolan çäksiz söýgüsini şahyrana sözler bilen açyk-aýdyň beýan etmegi başarypdyr.

Gündogaryň ajaýyp gyzynyň obrazy oňa Demirgazygyň gözelini ýatladyar. Muňa mysal edip, onuň «Şaganäm, meniň Şaganäm» goşgusyny görkezmek bolar.

1. Şahyr şygrynda nämeler hakda pikir ýöredýär?
2. Goşgynyň üçünji bendi kim we näme hakda?
3. Şahyr näme üçin Gündogar gyzyndan öz rus gyzyny üstün goýupdyr?
4. Goşgyny labyzly okaň we mazmunyny düşündiriň.

MAZMUNY

Giriş.....	3
GADYMY WE ORTA ASYRLAR EDEBIÝATY	5
Orhon, Ýeniseý ýazuw ýadygärligi.....	7
Ibn Sina «Süýt beriberiň», «Üç aý gjä galypsyňyz	10
Keý Kowus. «Kowusnama», «Bedew edinmek hakynda», «Ata-enäni hormatlamak hakynda», «Dostluk hakynda»	15
«Kowusnama» kitaby barada	23
Mahmyt Kaşgarly. «Diwanu lugat et-türk»sözlüğü	24
Hoja Ahmet Ýasawy.....	28
Ýunus Emre «Hiş kim halym bilmez meniň», «Geldi-geçdi ömrüm meniň».....	33
Seýit Nesimi «Dünýede», «Bolmasyn», «Bellidir»	39
Muhammet Baýram han «Bellidir», «Tapylmas», «Günä gözde, günä ýüzde».....	46
Baýram hanyň döredijiligi.....	51
Edebiýat teoriýasy. Kytga, ferdíyat barada düşünje	58
Garajaoglan «Biziň illere», «Gyrmyzy», «Senden zyýada»	58
XVIII ASYR EDEBIÝATY	64
Nurmuhammet Andalyp «Leýli-Mejnun»	65
«Leýli-Mejnun» dessany barada.....	99
Edebiýat teoriýasy. Dessan	111
Magtymguly «Gidiji bolma», «Iliňni», «Zor bolar», «Zat ýagşy», «Durasyň geler», «Janya degmez».....	112
Edebiýat teoriýasy. Edebiýatyň halkylygy	125
Abdylla Šabende	126
«Gül-Bilbil» dessany barada	130
Edebiýat teoriýasy. Fantaziýa barada düşünje	141
Şeydaýy «Bazyn tanymaz», «Peşden aýrylsa», «Ýigidiň».....	142
Edebiýat teoriýasy. Goşgy düzüliş formalary barada maglumat.....	146

Mahmyt Gaýyby «Gelende bardyr», «Otuz iki	
tohum kyssasy».....	148
«Otuz iki tohum kyssasy» barada	161
Edebiyat teoriýasy: Aruz, allegoriya barada düşünje	166
Gurbanaly Magrupy «Watanyň galdy», «Işin tanymaz»,	
«Başy gerek», «Çilimkeş ».....	169
«Çilimkeş	175
XIX ASYR EDEBIÝATY	177
Mämmetweli Kemine «Zülpüň», «Garyp», «Derdinden»	178
Edebiyat teoriýasy. Lirika barada düşünje	188
Seýtnazar Seýdi «Üsti bedewiň», «Gördüm owadan»,	
«Habar ber, gardaşym»	189
Gurbandurdy Zelili «Ýaraşmaz», «Bigäne ýagşy»,	
«Başda bellidir»	196
Mollanepes «Zöhre-Tahyr».....	205
«Zöhre-Tahyr» dessany barada	241
Edebiyat teoriýasy. Eserde otrisatel obraz barada düşünje	259
Annagylyç Mätäji «Onda bar», «Gerekdir», «Ýigidiň».....	260
Misgingylyç «Ker bolar gulak», «Daglar», «Degmez».....	267
DOGANLYK HALKLARYŇ EDEBIÝATY	274
Alyşır Nowaýy	274
Nowaýy we türkmen edebiyaty	275
«Perhat we Şirin» barada.....	295
Muhammet Fizuly «Usanmazmy»	296
Edebiyat teoriýasy. Tahmys barada deslapky düşünje	301
Berdimyrat Berdak «Halk üçin»	302
Abdylла Arypow «Ýyllar armany», «Aýrylmaz».....	310
DÜNÝÄ EDEBIÝATY	315
Abulkasym Firdöwsi «Sanama»	315
«Şanama» barada söz	325
Edebiyat teoriýasy. Epopeýa barada maglumat.....	327

Abdyrahman Jamy «Altyn zynjyr», «Sylaglar we temmiler kitaby»	328
«Sylaglar we temmiler kitaby» barada.....	336
Rabindranat Tagor «Khokababuwyň gaýdyp gelmegi»	337
«Khokababuwyň gaýdyp gelmegi» hekayasy barada.....	345
Sergeý Yesenin «Meniň ýolum», «Eneme hat».....	346
Ykbalyň Bosfora eltenok meni	353

O'quv nashri

**Rahman Klichev, Nurmuhammet Latipov,
Nuryagdi Gurbanberdiyev**

ADABIYOT

*8-sinf uchun darslik
turkman tilida*

Beshinchı nashri

Original-maket «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida
tayyorlandi.

100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Redaktor *K. Hallyýew*
Çeper redaktor *H. Myhmanow*
Tehredaktor *L. Hijowa*
Korrektor *K. Hallyýew*
Kompýuter wýorstäňcası *F. Hasanowa*

Neşir lisenziýasy AI № 158, 14.08.2009.
Çap etmäge 2019-njy ýylyň 27-nji martynda rugsat edildi.
Ölçegi 60×90¹/₁₆. Ofset kagyzy. Tip «Taýms» garniturasy.

Ofset usulynda çap edildi. Şertli neşir listi 22,5.
Neşir listi 20,45. 1067 nusgada çap edildi. Sargyt 80.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Administrasiýasynyň ýanyndaky
Habar we köpcülükleyin kommunikasiýalar agentliginiň Gafur Gulam adyndaky
neşiryat-çaphana döredijilik öýüniň çaphanasynda çap edildi.

Daškent, 100128, Labzak köçesi, 86.

G 86

Klyçew R, Latipow N, Gurbanberdiýew N.

Edebiýat: 8-nji synp üçin okuw kitaby/ Klyçew R,
Latipow N, Gurbanberdiýew N. – D.: «O'zbekiston»
NÇDÖ, 2019. –360 s.

ISBN 978-9943-01-553-1

UO'K 821.512.164(075)

KBK 83.3(5 Tür)ya72

Käreñdesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

Nº	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysy-synyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Derslik käreñdesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanlylyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmasdyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzylar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşı ýenjilen, ep-esli çzyylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylana sahypalary tázeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşı çzyylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinley ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeyär, çzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.